

MUSICALIA DANUBIANA

MTA Zenetudományi
Intézet

GRADUALE ECCLESIAE HUNGARICAE EPPERIENSIS

1635

MUSICALIA DANUBIANA

REDIGUNT

FERENCZI ILONA

SAS ÁGNES

SZENDREI JANKA

HOC VOLUMEN CURAVIT

FERENCZI ILONA

CURIS

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ZENETUDOMÁNYI INTÉZET

DOBSZAY LÁSZLÓ

FALVY ZOLTÁN

SZ. FARKAS MÁRTA

MUSICALIA DANUBIANA

9.

GRADUALE

ECCLESIAE HUNGARICAE EPPERIENSIS

1635

EDITED AND INTRODUCED BY

ILONA FERENCZI

BUDAPEST · 1988

Felelős kiadó: FALVY ZOLTÁN

**Lektorálta: DOBSZAY LÁSZLÓ
STOLL BÉLA**

**Fordította: MÉSZÁROS ERZSÉBET
ALBRECHT FRIEDRICH
DIETER SCHUBERT**

Címlapterv: P. HORVÁTH ÉVA

**KÉSZÜLT AZ MTA ZENETUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN
AZ MTA AKA ÉS A „KULTURÁLIS TÖRTÉNELMI EMLÉKEINK
FELTÁRÁSA, NYILVÁNTARTÁSA ÉS KIADÁSA” C. KUTATÁSI
FŐIRÁNY TÁMOGATÁSÁVAL**

**ISBN 963 7074 16 3 Ő
963 7074 03 1
HU ISSN 0230-8223**

© Ferenczi Ilona, 1988

Index

* Előszó	5
Irodalom	36
Introduction	41
Bibliography	73
Einleitung	77
Literatur	109
Helységnévmutató	113
List of Place Names	113
Ortsnamenverzeichnis	113
Facsimiles	115
Közreadói megjegyzések	137
Editorial Notes	163
Kritischer Bericht	183
Betűrendes mutató	203
Műfajok szerinti mutató	215
Alphabetic Index	203
Index According to Genres	215
Alphabetischer Index	203
Index nach Gattungen	215
** GRADUALE ECCLESIAE HUNGARICAE EPPERIENSIS	3

Előszó

Amikor a második világháború után, mint a történelem folyamán a harcokat vagy akár a tűzvészeket követően nemegyszer, a könyvtárak általában a kézirat- és a nyomtatványállomány apadását, így a magyar nyelvű graduálok megsemmisülését regisztrálták,¹ joggal kelthetett érdeklődést egy új, még a szakirodalom számára is ismeretlen 17. századi liturgikus zenei kézirat, az Eperjesi graduál feltűnése. Bár az Iparművészeti Múzeumban 1882-ben rendezett kiállításon a Batthyány graduál mellett bemutatott Eperjesi graduál magára vonhatta volna a szakemberek figyelmét,² közel hetven évig mégsem jelent meg ismertetés a kéziratról.³ A magyar zenetörténeutről készült összefoglaló írások sem vettek tudomást róla,⁴ holott gyéren adatolt 16–17. századi zenei életünk egyik hézagát tölti ki ez a graduál. Ha az irodalomtörténetek számára a graduálirodalom csúcspontját Huszár Gál 1574-es énekeskönyve jelenti,⁵ úgy a zenetörténetek az Eperjesi graduállal elsősorban gazdag zenei tárházat kapnak kézhez: ez az egyetlen graduálunk, melyben az egyszólamú gregorián- és kanció-tételeken kívül különböző stílusú többszólamú darabokat is találunk. Ez is indokolja, hogy a 16–17. századi protestáns liturgikus zenés kéziratok közül a Musicalia Danubiana forráskiadás sorozatban az Eperjesi graduált adjuk ki elsőként.⁶

A kézirat nagy részét 1635-ben jegyezték le az eperjesi evangélikus egyház számára. (1642-ben, 1650-ben és 1652-ben még kiegészítették néhány tétellel.) A következő megbízható adatot 1882-ből olvassuk, amikor gróf Andrássy Manó tulajdonából került a kézirat az Iparművészeti Múzeum kiállítására.⁷ Újabb hatvanöt év szünet után, 1947-ben vásárolta meg a graduált Andrássy Ilonától a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattára (ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára).⁸ Ha a kézirat útját végig akarjuk követni, akkor a három időpont (17. század közepe, 1882 és 1947) közötti időszakot csupán feltételezésekre alapozva tölthetjük ki.

¹ A második világháborúban tűnt el a Sárospatakról Budapestre „menekített” Csáti és Patay graduál. (19. századi másolatokban mindkettő fennmaradt.) Szabó T. Attila bibliográfiájából megtudható, hogy számos erdélyi graduál esett az 1849-es nagyenyedi tűzvész áldozatául (lásd Szabó T. Attila).

² Az 1882-es kiállításon ez a két graduál képviselte a graduál könyvműfajt; Könyvkiállítási emlék, 23–33.: II. Magyar nyelven írt kéziratok mint nyelvművek, 103. sz.:

Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperjesiensis [sic!] 1635-ből. Volf György leírása a kéziratról: „Ivrétű papírkézirat, mely a protestáns egyházakban énekelteni szokott zsoltárokat és énekeket, Gergely-féle hangjegyekre írva tartalmazza. Igen díszesen van kiállítva. Különösen szépek tollrajzinitialéi, melyek nagy ügyességgel vannak rajzolva. A Gradualét Banzky Dániel breznóbányai magyar kántor az eperjesi evangelicus egyház használatára szerkesztette, és Glosius András 1607-ben [sic!] másolta. A kézirat a magyarországi protestáns lythurgia történetére nagy fontossággal bír, s ekkorig még tüzetesen átvizsgálva nem volt.”

A könyvkiállításon a Batthyány graduál a 101-es, az 1673-as Kájoni Cancionale a 104-es szám alatt szerepelt.

³ Az Eperjesi graduál Szabó T. Attila bibliográfiájába sem került be. A kéziratot először Gárdonyi Zoltán ismertetette röviden (l. Gárdonyi), majd 1957-ben jelent meg róla Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél tanulmánya. L. Bárdos–Csomasz Tóth 1957. Stoll 1963, Nr. 57.

⁴ A graduált Szabolcsi sem említi.

⁵ Faksimile-kiadását l. Huszár Gál 1574.

⁶ Emellett természetesen az is szerepet játszott, hogy Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél 1957-ben kiadott tanulmánya rendkívül nagy segítséget jelentett számunkra. Az ő alap kutatásuk nélkül talán gondolni sem lehetett volna a forráskiadás megjelentetésére. Ezúton köszönöm meg két lektoromnak, Dobszay Lászlónak és Stoll Bélának, hogy értékes tanácsaikkal segítették munkámat.

⁷ Az Eperjesi graduál néhány mondatos ismertetése után: „Kiállítja gróf Andrássy Manó” (Könyvkiállítási emlék, 33.)

⁸ Leltári száma: 1947/82, könyvtári jelzete: Fol. Hung. 2153.

A 17. század végén a vértörvényszék felállítása és a kollégium feloszlata megpecsételte az eperjesi evangélikus egyház sorsát.⁹ A járványok miatt amúgy is megcsappant magyar evangélikus lakosság a veszélyes helyzetben és lelkész nélkül már nem igényelhette a graduál típusú liturgikus könyv használatát. Mivel 1947-ben az Eperjesi graduállal egyidőben ugyanattól a tulajdonostól még két kéziratos egységet vettek meg,¹⁰ s ezek közül a 17. század végi–18. század eleji misszilis leveleket tartalmazó gyűjteményben valamelyik szentkirályi Andrassy báró neve címzettként többször előfordul,¹¹ ezért gyanítható, hogy az Eperjesi graduál már a 17. század végén az Andrassy család tulajdonában volt. A másik kézirat kifejezetten eperjesi vonatkozású: a kötet elejéhez kötött (a kötetáblából kifejtett) hat fólión az eperjesi magyar evangélikus lelkész, Mihályko János 1603-ban készült fordítása olvasható.¹²

Az 1882-es könyvkiállításra Andrassy Manó valószínűleg a család könyvtárának is ott-hont adó betléri kastélyból kölcsönözte a kéziratot.¹³ Ezt a feltételezést erősíti az eperjesi könyvekkel, könyvtárakkal és nyomdával foglalkozó Jozef Repčák és az ő nyomán Jozef Kuzmík is.¹⁴ Az Eperjesi graduál a második világháború után Budapestre került,¹⁵ 1947-ben mai lelőhelyére, az Országos Széchényi Könyvtárba.¹⁶

Az eperjesi evangélikus egyház és iskola

A reformáció terjedésével sok felvidéki városhoz hasonlóan a 16. század közepére Eperjes¹⁷ város lakossága is az evangélikus egyházhoz tartozott. Kezdetben német nyelvű istentiszteletet tartottak, később a magyar és a szlovák lakosság megerősödésével ezek is saját papot kaptak. Az egyház négy lelkészt alkalmazott: egy német nyelvű (igen ritkán magyar) elnök-lelkészt és mindhárom nemzetiség számára egy-egy papot.

A német evangélikusok a 15. század elején emelt Szent Miklós templomban tartottak

- ⁹ Az eperjesi kollégiumi könyvtárban ugyan még ma is található a 17. század első feléből, tehát az eperjesi magyar evangélikus egyház virágkorából származó, helyi érdekű nyomtatványok. Ezekről l. a későbbiekben.
- ¹⁰ Leltári számuk: 1947/81, valamint 1947/83. Könyvtári jelzetük: Oct. Hung. 1063, valamint Fol. Hung. 2080.
- ¹¹ A levelek címzettje többek között Andrassy Miklós, Andrassy György és Andrassy Mátyás, részben magyar, részben latin névalakkal, több alkalommal *Kraszna Horka* címmel. Andrassy György 1685-ben eredményesen védte Krasznahorka várát a Habsburgokkal szemben. (1710-ben viszont feladta a várat.) Testvére, Andrassy István építtette a betléri kastélyt. L. MÉL.
- ¹² *Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári idejéről való könyvecske* (Zaderus után fordította németből, l. PETL, 404.). Mihályko 1609-ben imádságos könyvet jelentetett meg Bártfán, mely nyomtatványra Pázmány Péter is hivatkozik 1610-ben kiadott imádságos könyvének előszavában, és elmarasztalja az evangélikus lelkész-szerzőt amiatt, hogy az 1609-ben saját nevével nyomatta ki Pázmány Péter imádságait, s azokat pontatlanul vette át, közülük sok jót és fontosat kihagyott. E látszólag szoros ide nem tartozó megjegyzés után a későbbiekben talán kevésbé fogunk csodálkozni azon, hogy az eperjesi magyar evangélikus eklézsia számára készült graduál szövege milyen jelentős mértékben alapul a katolikus Káldi-fordításon, ami abban a korban sokkal természetesebb lehetett, mint azt ma gondolnánk.
- ¹³ Andrassy Manó (1821–1891) az MTA levelező tagja volt, fia, Andrassy Géza (1856–1938) az MTA igazgatóságának volt tagja; l. MÉL.
- ¹⁴ Egyikük sem tud azonban a graduál mai (1947-től folyamatos) lelőhelyéről. Repčák, 138.: „A kézirat 1882-ben részt vett egy kiállításon Budapesten. Nem sikerült megállapítani, vajon megvan-e még ma is és hol található.” („Rukopis bol ystavený na výstave v Budapešti r 1882. Nepodarilo sa zistit’, či ešte existuje a kde sa nachádza.”) Kuzmík, 69.: „Eredetileg a betléri kastély könyvtárában maradt fenn. Jelenlegi lelőhelye nem ismeretes.” („Zachoval sa pôvodne v kaštiel’skej knižnici v Betliari. Terajší jeho osud nie je známy.”)
- ¹⁵ Andrassy Ilona szíves közlése.
- ¹⁶ Az Eperjesi graduálról készített mikrofilmen (OSzK Mf I/1220) három possessort tüntetnek fel: Eperjesi ev. egyház, Andrassy Géza, OSzK.
- ¹⁷ A városok német és szlovák elnevezését l. a helységnévmutatóban.

istentiszteletet.¹⁸ 1565-ben a magyarok számára külön templomot kellett építeni a „Windische Gasse”-ban, mely ettől fogva „Magyar utca” lett.¹⁹ A magyar lakosság száma a 17. század első évtizedeiben annyira megnövekedett, hogy 1637 és 1642 között új magyar templomra volt szükség. A szlovákok 1635-ben jutottak önálló templomhoz.

Bár az eperjesi iskola kezdetben nem volt olyan híres, mint a Leonhard Stöckel által 1539–1560-ig vezetett közeli bártfai „schola”, a század vége felé azonban egyre jelentősebbé vált. Stöckel az 1546-os eperjesi zsinaton keresztülvitte, hogy a szabad királyi városok²⁰ iskoláit a bártfaihoz hasonló alapelvek szerint szervezzék meg, s ekkor az eperjesiek azt a tanrendet vették át, amelyet Stöckel dolgozott ki.²¹ Miután a bártfai minta hatására Eperjesre is Wittenbergből vagy más híres egyetemről hívtak tanárokat, a 16. század második felének három kiváló rektora, Gyalui Torda Zsigmond (1550-től), Lucas Fabinus (1571–1586) és Johann Bock (Bocatus, 1594–1599) idejében Eperjesen is fellendült az iskolai oktatás.²² Lucas Fabinus nyelvtankönyvet adott ki az eperjesi ifjúság számára,²³ a sziléziai származású pedagógus, a versíró Bocatus pedig Rudolf császár és király kitüntetettjei között szerepelt, mint „poeta laureatus caesarius”.²⁴

Az iskola természetesen már a 16. század folyamán is szoros kapcsolatban állott az egyházzal, de ez a kapcsolat igazán a 17. század első felében teljesedett ki, amikor mindhárom nemzetségből származó, felelősségteljes munkát végző lelkészek és tanárok vezették a két eperjesi intézményt, s amikor rektor, lelkész és kántor egymás működését támogatva, felhasználva és kiegészítve együttesen vettek részt a diákság nevelésében és a gyülekezetek építésében. Néhány, ebből a korból fennmaradt nyomtatvány ajánlási szövegében előttünk áll az egyház és az iskola vezető testülete. Amikor a nagysárosi származású wittenbergi diák, Serédi János 1626-ban disszertációját megjelentette,²⁵ a hat címzett között négy eperjesi lelkész neve szerepel: Caspar Preller (első lelkész),²⁶ Daniel Goltz, Madarász Márton és Johannes Hersa.²⁷ Serédi János, miután a nagysárosi iskolát felvirágoztatta, 1629–1637-ig az eperjesi iskolát vezette, majd egyre magasabb tisztségeket töltött be a város életében 1656-ig.²⁸ Egy Polani nevű egykori

¹⁸Ezekből az évtizedekből Matthias Lauterwald, Ambrosius Lam és Samuel Sauttler lelkészi működése ismeretes. L. PETL.

¹⁹Hörk 1896, 13.

²⁰Eperjes 1324-ben nyerte el a szabad királyi város rangot, 1549-ben pedig Bártfa, Kassa, Lőcse és Kisszében mellett tagja lett a „Pentapolitana Confessio”-n alapuló egyházjogi szervezetnek. PETL, 467.

²¹Gömöry, 9. A tantervet és Stöckel 1540-es, az eperjesi iskolában is használt iskolai törvényeit l. Hörk, 1896, 385–389.

²²Az iskola rektorainak és konrektorainak listáját l. Hörk 1896, 331–335, 363–364, a rektorok működéséről l. Rezik-Matthaeides, 280–285.

²³*Exempla declinationum et conjugationum, quae sunt anima Donati, utilissimis regulis illustrata, carmina differentialia, item brevis et pueriles praeceptiones de Orthographia, edita in usum scholae Eperiensis, a Luca Fabino Popradiensi.* Mivel a nyomtatvány címlapján 1573-as évszám szerepel, s a kiadás helyeként Eperjes, Gömöry (i. m. 53.) a nyelvtankönyvet az eperjesi nyomda egyetlen fennmaradt termékének tartja. Az RMNy és Mészáros István szerint a könyvet nem Eperjesen, hanem a sziléziai Neissében nyomtatták. (Mészáros, 107; RMNy 1, Appendix 34. sz.) Bogdán István az eperjesi nyomda létrejöttét a 17. század végére (1697) teszi. (Bogdán, 75.)

²⁴Mészáros, 108.

²⁵*Dissertatio Theologica de Bonis Operibus... publice Johannes Seredi Sarossio-Hungarus, S. Theol. Studiosus,* Wittenberg 1626. (RMK III/1403) A kötetet az Eperjesi graduálhoz hasonló címmel látták el. (Admod. Reverendis., Clariß. et Integerrimis Viris.) Serédi nevét Szeredi formában is használták (Hörk 1896, 57.); Klein, 46.: Johannes Szeredy; 48–49.: gyászversek Dürner halálára, hét szerző: Martin Madarasz ungarischer Prediger zu Epperies, Johannes Szeredy, Stadtrichter zu Epperies, + 3 további eperjesi, 1 késmárki, 1 bártfai. Szinyei (930.) Serédi címszó alatt közli.

²⁶Caspar Preller 1614-ben került első papnak Eperjesre, ahol még 1639-ben is működött (PETL).

²⁷A két további címzett: Radácsi István Sáros-megyei esperes és Leonhard Wagner, a bártfai iskola rektora.

²⁸Hörk 1896, 57–58. Az Eperjesi graduálba Serédinek több énekfordítása is bekerült (névmegjelöléssel).

eperjesi diák 1639-ben Eperjes város tanácsának, Caspar Preller, Daniel Goltz és Madarász Márton eperjesi papoknak, apjának, Poláni László berzeveci papnak, Sáros megye esperesének, valamint egykori tanárának, az eperjesi iskola igazgatójának, Serédi Jánosnak ajánlotta művét.²⁹

Amíg a német gyülekezet számára nem okozott gondot a 17. század elején az egy évszázados múltra visszatekintő anyanyelvi egyházi irodalom, biblia, énekeskönyv, katekizmus, prédikációs kötetek beszerzése, annál inkább nehézséget jelentett ez a magyar egyházban. A hiányt egyrészt felvidéki nyomtatványokkal,³⁰ másrészt a helyi lelkészek közreműködésével, fordításokkal és önálló munkákkal pótolták.³¹ Az Eperjesi graduál keletkezésekor (sőt még a legutolsó beírások idején is, 1618–1664-ig) Eperjesen működő magyar lelkész, Madarász Márton tevékenységével jelentős mértékben gyarapodott a magyar nyelvsziget egyházi irodalma. Madarász Márton magyarra fordította Luther kisebbik katekizmusát, imádságos és énekeskönyvet szerkesztett, prédikációs köteteket, elmélkedéseket ültetett át latinból és németből magyar nyelvre.³² Mint ahogyan az a címlapon is olvasható (lásd 1. fakszimile), az ő felügyelete alatt készült el az eperjesi magyar egyház nagy énekeskönyve, a *Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperiensis*, melyet a magyar kántor, Banzski Dániel szerkesztett és jegyzett le.³³

A breznóbányai Banzski Dániel 1634-től teljesített kántori szolgálatot Eperjesen.³⁴ Idővel jómódú polgárrá vált,³⁵ majd a városi tanács szenátusában is helyet kapott mint „inspector scholae”.³⁶ A szlovák származású kántor valószínűleg hamar áttért nevének magyar jelentésű használatára, mivel nemcsak egy 1661-es eperjesi inventárium aláírásában szerepel magyar névalakkal,³⁷ hanem már két évtizeddel korábban, Boldisar Meisner második prédikációs kötetében is (1641), melyben a fordítást készítő Madarász Mártonhoz az iskola rektorán kívül a magyar kántor, ezúttal mint Bányai Dániel, írt latin nyelvű üdvözlő verset (lásd a 19–20. fakszimilét).³⁸ Két 1663-as nyomtatvány címettjei közé a város tanácsi testületének további tagjaival együtt az ő neve is bekerült.³⁹ Az Eperjesre gyakran összehívott sáros-zempléni esperesi gyűlések egyikét szintén a magyar kántor házában tartották.⁴⁰

²⁹Polani: *Decem Crassiores...*, Königsberg 1639, RMK III/1547.

³⁰Az Eperjesre begyűjtött 16. század végi–17. század eleji felvidéki könyvek listáját l. a Čaplovič-katalógus alapján; Čaplovič II, 1359.

³¹Mihályko János eperjesi magyar lelkész két munkájára már korábban utaltunk. További műveit l. PETL; RMKT XVII/8, 117–127, 515–518.

³²Madarász Márton életéről és műveinek felsorolását l. RMKT XVII/9, 579–580. Saját versei és fordításai uo., 41–55. Madarász Márton a wittenbergi egyetem anyakönyvében „Martinus Damascenus Eperiensis”-ként szerepel. Az 1629-es imádságos könyvet így írja alá: „Kegyelmeteknek alazatos es együgyü Academiai Tanitvanya es Fia Damankos Madarász Marton, Magyar Praedikátor.” Műveinek többsége még ma is hozzáférhető Eperjesen.

³³A lejegyző személyével kapcsolatos problémára a kézirat leírásánál még visszatérünk.

³⁴Ezúton köszönöm meg Janka Matúšová Petrőczovának, hogy az eperjesi levéltári adatokat rendelkezésemre bocsátotta.

³⁵Testamentumában 25 aranyat hagyott a magyar templom orgonájának építésére.

³⁶Potemrová Banzski/Bányai Dániel 30 évi eperjesi működését csak 1650 körülre teszi. Bár az Eperjesi graduálról neki is tudomása van, az abban található és a kántorra vonatkozó adatokat figyelmen kívül hagyja. Szerinte 1640 körül *Battischky* Dániel volt az eperjesi magyar kántor. A 17. század első felében Eperjesen működő szlovák, német és magyar kántorok nevét l. Potemrová, 260–261.

³⁷Štatny okresny archív, Eperjes, Fond Magistrát-Prešov, Listiny a listy, krabica B 12, jelzet nélkül. A német templom zenei anyagának összeírását Daniel Banyai ellenőrizte. Az inventáriumot ismerteti: Matúš, 80–81; Rybarič, 73.

³⁸*Elmelkedések...* Lőcse 1641. RMK I/719. Banzski Dániel neve háromszor fordul elő az Eperjesi graduálban: a címlapon, a f 316v-on és a f 185-on; az 1642-ben beírt tétel után D.B.B. monogrammal. Annak ellenére, hogy a kántor már 1641-ben használta a magyar névalakot, ezt az 1642-es monogramot a szlovák névalakra egészítettük ki, mivel a kéziratban csak ez található.

³⁹Bayer (Johannes): *Filym Labyrinthi...* Kassa 1663 (RMK II/1003, Čaplovič I/581), valamint Zabanius (Isaacus): *David...* Kassa 1663 (RMK II/1005, Čaplovič I/582). A szerzők műveiket Eperjes város bírójának és tanácsosainak, köztük Daniel Banyay (Bannai)-nak ajánlották.

⁴⁰Hörk 1885, 136. Az eperjesi zsinatokról l. uő., 26–28. A legnevezetesebb zsinatot 1546-ban tartották Eper-

A lelkészek és az Eperjesi graduált szerkesztő kántor munkája több szállal fonódik össze. Ha figyelembe vesszük, hogy a későbbi rektor, majd német lelkész, Samuel Dürner fejtegetése a jótévő angyalokról és a gonosztevő ördögökről 1642. szeptember 30-án jelent meg,⁴¹ akkor a téma és az időpont alapján joggal sejtünk némi kapcsolatot a graduál utolsó tételével, a kézirat utolsó főlíójára felírt *Hymnus de angelis* tétellel, melyet 1642. Szent Mihály napjának vigiliáján, azaz szeptember 28-án jegyzett be a graduálba az iskola egyik diákja. Ennél a talán véletlenszerű párhuzamnál sokkal lényegesebbek a konkrét szöveges egyezések. Az 1629-es imakönyv második Te Deum közlésénél a szerkesztő (néhol szerző) Madarász Márton megjegyzi: „Mas-keppen: a mint itt mi nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekelni”,⁴² – hat év múlva éppen ez a második szövegváltozat kerül be a graduálba. Ugyancsak a magyar lelkész Boldisar Meisner prédikációi fordításának 1635-ös első kötetében⁴³ az egyes elmélkedések alapjául szolgáló evangéliumi szövegeknél Káldi György fordítását követi, s a graduálba felvett evangéliumi antifonák szövege pedig igen gyakran megegyezik ezzel a fordítással, ünnepekre osztása is a prédikációs kötet beosztásával.⁴⁴ A graduál szerkesztését és szövegének változtatását tehát igen gondos és tudatos munka előzte meg.⁴⁵

A kézirat leírása

Az Eperjesi graduál lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, jelzete: Fol. Hung. 2153. Mérete: 315x195 mm, egykorú bőrkötés fedi rézsarkokkal és köldökökkel.⁴⁶ A kézirathoz háromféle vízjeles papírt használtak: medve alak H V Z betűkkel, tulipán R betűvel, valamint négyzetben két egymást keresztező rúd.⁴⁷

jesen, amikor az újonnan alakult öt szabad királyi városi egyházmegye (Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben, Lőcse) először választott esperest. Az egyházi zenére vonatkozóan is fontos döntéseket hozó 1656-os zsinaton az iskola volt rektora, Serédi János képviselte a várost. – 1643-ban még a régi magyar kántor is élt Eperjesen. A Csehországból Magyarországra menekült Jakab Jakobaeus, aki 1639-től rektor, majd szlovák prédikátor lett Eperjesen, 1643-ban Lőcsén kiadott művének (*Pascha Lachrymosum inclutae Urbi Epperiensi ominosum, To gest...* RMK II/624/1) végén a város híres személyeit sorolja fel (köztük a Starý Uhersky Cantor z Stodolau). Az ismert és szeretett szlovák lelkészhez verseket írtak a barátok: Samuel Dürner, az új rektor, Nicolaus Jacobaeus és a szlovák kántor, Andreas Cudelinus Ponicen(sis), „p(ro) t(empore) Cantor Slavorum Eper.” (*Applausus amicum*, RMK II/624/2.)

⁴¹*Exercitium Scholasticum adumbrans Sanctorum Angelorum Beneficia et Diabolorum Maleficia quod Dvce Michaele Archangelo Salvatore nostro unico, placidae disquisitioni publicae In Schola Eperiensi subijciunt...* Lőcse 1642, RMK II/595.

⁴²*Az Eperjesi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese*, Lőcse 1629 (RMK I/583, RMNy 1439, Čaplovič I/296), p. 268.

⁴³*Boldisar Meisner sz. elmelkedesinek a vasarnapi evangeliomokba Magyar nyelvvél valo meg-ajandékozása Madarász Mártontól, az Eperjesi Magyar Ecclesiának Lelki-Pásztorától*. Lőcse 1635, RMK I/652, RMNy 1629.

⁴⁴A Káldi-fordítást a graduál szerkesztésekor a zsoltárok és az azokhoz tartozó antifonák kiválasztásánál is figyelembe vették.

⁴⁵A korabeli vagy korábbi nyomtatványokkal való kapcsolatokra a forrásanyag fejezetben még visszatérünk.

⁴⁶A kéziratot már restaurált állapotában ismertem meg. A Bárdos Kornél és Csomasz Tóth Kálmán tanulmányában közölt felvételek még a restaurálás előtti időben készültek.

⁴⁷Bárdos Kornél csak az első két vízjelről tesz említést (Bárdos 1957, 169.). (A harmadik vízjel a f 240 és 247 között található). A papír szerinte valószínűleg Lengyelországból származik, de eredetét nem tudta pontosan meghatározni. V. Decker megállapította, hogy a második vízjel 1635-től fordul elő a Felvidéken, de a papír szerinte sem itthoni eredetű. A harmadik fajta vékonyabb papírt svájci papírmalomból származtatja. Ezúton is köszönöm V. Deckernek a vízjelekről adott tájékoztatását.

A kézirat kétfajta lapszámozás vonul végig. Az eredeti paginálás 5–1100-ig halad (a kéziratba 1099 után 2000-t írtak), az utolsó 18 oldal paginajelzése hiányzik (együttesen 1118 pagina lenne). Mivel a kéziratot időközben megcsonkították, ezért a második számozás, a későbbi gépi fóliószámozás lényegesen kevesebb, mint azt a paginajelölből elváránk: 1–388.⁴⁸ A 78. fóliószámot egymás után két fólión is jelölték, így a graduál most összesen 389 fóliót tartalmaz (= 778 pagina), s az eredeti kéziratot valószínűleg 170 fólióval (= 340 pagina), egykori teljes terjedelmének közel egyharmadával csökkentették. Véleményünk szerint a legtöbb csonkítás a folyamatosan számozott, de felhasználatlan, üresen hagyott lapoknál történhetett. A kézirat összeállításakor és bekötésekor ugyanis az egyes ünnepek között a pótlólag beírható tételek számára több üres lapot hagytak, s ez akár 20 fólió terjedelmű is lehetett (mint a 64. és 83. fólió között). Bár a csonkítás következtében 36 lap (p 421 után), sőt 72 lap (p 927 után) hiányt is regisztrálhatunk, azt azonban nem mernénk állítani, hogy ennyi üres oldalt hagytak volna az egyes ünnepek között. (Talán a paginálás sem történt pontosan.⁴⁹) Az is elképzelhető, hogy a fölöslegessé vált beszámozott oldalakat később másik másolási munkához használták fel.⁵⁰ (A kézirat kétféle számozását az írásmódokat és a keletkezési dátumokat is megadó összefoglaló táblázatban követhetjük végig.)

Eredetileg nem a mai első oldalon kezdődött a kézirat számozása. Az ádventi rész első kilenc oldalát (p 49–57) középen beszámozták, majd a számozást abbahagyták. Az egyházi év beosztását követő részek elé műfaji sorozatokat illesztettek rezponzóriumokkal, verzikulusokkal és benedikámuszokkal (+ egy Credoal).

A graduál címlapja fontos adatokat közöl a kézirat keletkezésére, összeállítására, íróinak személyére vonatkozóan,⁵¹ ugyanakkor ezeknek az információknak a segítségével néhány kérdésre csak bizonytalan választ adhatunk. Eszerint az eperjesi magyar egyház graduálja a Szentháromság tiszteletére és dicséretére íratott és szent többszólamú énekekkel, valamint himnuszokkal, antifonákkal, zsoltárokkal és édes énekekkel ékesített – az igen tiszteletre méltó és jeles ember, Damascenus Márton, a fáradhatatlan magyar lelkész szolgálata idején, a tudós és bölcs Grolmann András és Kádass Jónás felügyelete alatt⁵² – a breznóbányai Banszki Dániel által, aki ez időben a beiktatott (felszentelt) magyar kántor, 1635-ben, írta Glosius András s. k.

A kézirat leírójának megállapítása problémát jelentett harminc évvel ezelőtt az első tanulmány készítésekor is,⁵³ a címlap alapján ugyanis Banszki Dániel és Glosius András személye egyaránt szóba jöhet. A belső keretbe foglalt cím szerint Banszki Dániel szerkesztette, írta össze a graduált, a külső keret évszáma alatt, apró betűkkel viszont Glosius András neve szerepel scriptorként. Ezt az ellentmondást némileg sikerült feloldanunk.

Banszki Dániel kántorról az eperjesi egyházzal kapcsolatban már szó esett. Glosius Andrásról azt tudjuk, hogy Erdélyből került Eperjesre,⁵⁴ és 1649-ben egy jogi könyvet írt

⁴⁸ Bárδος Kornélnál 5–1098-ig tart a paginajelzés, 1–387-ig a gépi fóliószámozás, de a későbbiekben 387., 388. fóliót említ (Bárδος 1957, 169–170).

⁴⁹ Mint pl. a 805. pagina hátoldalára 808-as számot írtak.

⁵⁰ A kéziratból eltávolított oldalak rekonstrukcióját csak néhány esetben kísérelhetjük meg, mivel a csonkítás ritkán szorítkozik 1-2 lapra. Csomasz Tóth Kálmán úgy véli, hogy „a teljesen hiányzó úrvacsora-liturgiai rész minden bizonnyal a kitépelt szakaszok valamelyikén állhatott,” (Csomasz Tóth 1957, 199. o.) valószínűleg a pünkösdi-szentháromsági részek között. Véleményem szerint az Eperjesi graduál eredetileg sem tartalmazott úrvacsorai liturgiát. A fennmaradt graduálok közül egyikben sem szerepel ez a szakasz, csak a graduál könyvműfajt a papi szertartáskönyvvel és gyülekezeti énekeskönyvvel egyesítő, 1574-ben kiadott Huszár Gál nyomtatványban.

⁵¹ Nincs még egy kéziratban megőrzött graduálunk, melynek keletkezési helyéről, idejéről ennyi információval rendelkezünk.

⁵² A két aedilis személyére vonatkozóan semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre.

⁵³ Bárδος 1957, 169.

⁵⁴ Repčák, 98; Kuzmík, 256–257. Glosius András mindkettőt, mint az Eperjesi graduál leíróját említik.

a város számára.⁵⁵ Ha ezt a graduállal összevetjük, akkor a két írásmódot nem találjuk hasonlóknak. Sokkal inkább feltűnik az azonosság a két eperjesi könyv címlapja, azoknak megtervezése és írásmódja között, aminek alapján biztosra vehető, hogy mindkettőt Glosius András írta (lásd 1–2. faksimile). Mindkét címlapon található a nyomtatott nagybetűhöz hasonló a-betű, ami a graduálban csak egyszer fordul elő (f 170v), a jogi könyv latin szövegében viszont általános.⁵⁶ Glosius András írása közös vonásokat mutat a graduál utolsó tételének írásmódjával, melyet a bejegyzés szerint az iskola diákja, J. Regis másolt le (18. faksimile). Igen kevés a rokonság azonban a graduál másik, rendezetlen külsejű pótírásával (17. faksimile), amelynél nincs külön feltüntetve a lejegyző neve. (Nem zárható ki, hogy ezt az egy tételt Glosius András írta le.⁵⁷)

A graduál teljes anyagát az említett két tétel (és a még említésre kerülő néhány apró beírás) kivételével az eperjesi magyar kántor, Banzszi Dániel jegyezte le. Ő volt egyszemélyben a notator és a scriptor is. A másolási munkát az adventi résszel kezdte és az egyházi év beosztása szerint haladt végig. Az egyházi év befejeztével általános többszólamú tételeket, zsoltárokat és kanciákat jegyzett le, majd egyszólamú énekeket. A kézirat elejére az egyházi esztendő valamennyi ünnepét érintő műfaji sorozatokat helyezett. A graduál tartalmát a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az alábbi nagy fejezetekre osztottam, melynek alapján majd a kántor másolási munkáját is végig követhetjük.

- I Responsorium Commune, Versiculi responsionis, Benedictiones
- II De Incarnatione [De Adventu] Domini Nostri Jesu Christi
- III De Nativitate Domini Nostri Jesu Christi
Dominica post Natalem, In die Circumcisionis
In Epiphania, post Epiphaniam
Karácsonyi, újévi kanciók
- IV Dominica Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima, Quadragesima, Invocavit, Remiscere, Oculi, Laetare, Judica
- V De Passione Jesu Christi
- VI Litaniae, Lamentationes, Oratio, Passiones
- VII De Resurrectione Domini Nostri Jesu Christi
- VIII De Ascensione Domini Nostri Jesu Christi
- IX De Spiritu Sancto
- X De Sancta Trinitate
- XI De Operibus sex dierum
Hymni Quotidiani
- XII Responsoria Dominicalia, Antiphonae Dominicales
Dominica Trinitatis, post Trinitatem
- XIII Többszólamú tételek – általános rész
- XIV Kanció-függelék

Ha a notator és a scriptor személyét illetően talán minden gyanút sikerült is eloszlatnunk, azt nem állíthatjuk biztosan, hogy az egyes ünnepkörök elején vagy a kiemelt tételeknél a néha igen remekbe sikerült tollrajzú iniciálékat a magyar kántor készítette volna. Ebben talán Glosius Andrásnak vagy másnak is része lehetett.

⁵⁵Jelenleg Sárospatakon, a Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Kt. 75.; Börzsönyi 33.

A jogi könyvet ismerteti Harsányi.

⁵⁶Egy jogi szakember az írásban, címlapok tervezésében minden bizonnyal gyakorlottabb lehetett, mint egy kántor. Ha azonban konkrétan az Eperjesi graduálra gondolunk, annak a tervezést és gyakorlottságot nem nélkülöző írásmódjára, címeire, két oszlopba írt rubrikáira, nem értjük egészen, miért kellett egy címlapíró felkérni.

⁵⁷A szlovák irodalomban Glosius András, mint a teljes graduál leírója szerepel; l. Repčák, 98., Kuzmík, 256–257.

A címlap és a Szentháromság ünnepe utáni 25. vasárnap tételeit követő bejegyzés (f 316v) szerint a törzsanyag 1635. október 9-én készült el. Ebben az alapanyagban mindenfajta liturgikus műfaj megtalálható; egyszólamú gregorián és kanció, valamint az egyes ünnepekhez többszólamú tételek is. A másolási munkát a kántor valószínűleg nem sokkal az első lezárás után folytatta. Ekkor került leírásra az általános, tehát a Szentháromság ünnepét követő vasárnapokra alkalmas többszólamú tételsorozat (33 tétel). Azokat a kanciókat, melyekre már korábban utalt, de még nem másolt le, ezek után jegyezte le pótlólag (XIV. fejezet). A nagyobb fejezetek anyagát valószínűleg szintén az első zárás után egészítette ki egy-egy tétellel. (Ilyen pl. a Szentháromság ünnepe utáni 26–27. vasárnap liturgiája.) Mivel 1642-ben „folytat-ta” a lejegyzést, feltehető, hogy ez alkalommal több tételt írt le, nemcsak azt, melynek végén a dátum szerepel (f 185).

Amikor a kéziratot bekötötték (valószínűleg 1635-ben), akkor az egyes ünnepek (egy-egy fejezetek) közé üres lapokat helyeztek, s ezekre a későbbiekben további tételeket másoltak le, melyek vagy datálatlanok vagy évszámmal vannak ellátva.⁵⁸ A bordó és piros árnyalatú tinta használatából, továbbá egyes tételek eredeti datálásából következtetni lehet az írás folyamataira. A leíró általában színes kottavonalakat húzott és a versszakok, versek kezdőbetűit, valamint a liturgikus műfajsorozatokat (antifonák, responzóriumok verzusainak) ünnepmegjelölését, továbbá a szövegrefréneket ugyancsak színes tintával írta.⁵⁹ Az egyéb szövegírásra és a kottáírásra fekete tintát használt. A bordó tónusú alapírástól eltérő piros tintával írt pótlások nagyrészt egyidőben készültek. A bejegyzés idejének megállapításához az iniciálék hiánya,⁶⁰ továbbá bizonyos betűk használata és az íráskép is nyomra vezethet. Az 1635-ben másolt tételekben kétfajta *k* betű fordul elő, egy díszesebb és egy egyszerű formájú, 1650-től már csak ez utóbbit ismerjük. 1642-től igen cifrázott *g* betű jelenik meg.⁶¹ Ilyen újfajta *g* betűt használt a kántor a *Mária siralmában* (f 185v) és a pünkösdi szekvenciában (f 256v), melyek írásképe az 1650-ben lejegyzett tételekéhez hasonló, bár biztosan csak azt tudjuk, hogy 1642 után készültek.⁶² A f 120v-n az 1650-es évszám olyan tétel után olvasható, melyben nem fordul elő az 1642 után szokásos *g* betű. Ezért elképzelhető, hogy az évszámot kivételesen nem a leírt tételhez, hanem a következő tétel(ek) elé szánta a lejegyző. Vagyis a f 118v–120v-n írt tételek 1642 előtt keletkeztek, így a f 120v alján az 1650-es datálás a zöld tintával díszített kanciókra vonatkozik. Ekkor a lejegyzőnek már nem állt rendelkezésére piros tinta és a kottavonalakat fekete tintával húzta meg, mint egy alkalommal 1642-ben és majd 1652-ben. (A pótlólag beírt kanciókat többnyire az eperjesi rektor, Serédi János fordította.⁶³)

A lejegyző a kottás tételeknél először a kottavonalakat húzta meg, utána a szöveget írta le, ami mindig több helyet kívánt, mint a hangjegy. Majd a szöveg fölé került a kotta, de előfordult, hogy egy-egy hangcsoportot nem sikerült az annak megfelelő szöveg fölé illeszteni, és a zene a szöveghez képest elcsúszott.⁶⁴ Néhány kanciónál, antifonánál és többszólamú tételnél a meghúzott vonalakat nem töltötte ki kottával. Az egyik ilyen helyen az 1642. április 8-i kel-

⁵⁸Hasonló módon, az egyes ünnepek között üres lapokat hagyva kötötték be az 1670-es években lejegyzett Vietoris tabulaturás könyvet is.

⁵⁹Az egyes ünnepek istentiszteleteihez javasolt énekek kezdősorait tartalmazó rubrikák kétféle, fekete és piros tintával készültek. A f 305v (=p 788) rubrikájából háromféle írásmód állapítható meg: kettő fekete tintával (közülük az egyik pótlás) és egy piros tintával, melyek egyaránt származhatnak egyazon vagy más kéztől. L. még f 306–309. Színes tintával írták be továbbá a zoltárok félverseinek kezdőbetűit vagy kezdőszótagjait vagy kezdőszavait, a kanciók refrénjeit, valamint a passiók kiemelt mondatait (a kereszt feliratát, az Éli szöveget).

⁶⁰Azokat a tételeket, melyekből az iniciálék hiányzik, a kritikai megjegyzések általános részében soroljuk fel.

⁶¹Ennek alapján gondolhatunk arra, hogy a f 143v betoldása későbbi eredetű.

⁶²Érvelésünk további alátámasztására a forrásanyag fejezetben még visszatérünk.

⁶³Mivel a pótlásban több Serédi fordítású tétel után be van írva az 1650-es évszám, elképzelhető, hogy ezeket külön-külön, egy-egy fordítás elkészülte után jegyezte be a kántor.

⁶⁴Általában, de ilyen esetekben különösképpen a szóhatárokat jelző vonalkák adnak útbaigazítást, bár ezek sem mindig pontosak.

tezésű *Ádám siralma* (f 264) hangjait a kottakép alapján feltehetően valaki más pótolta, továbbá két himnusz hangjait (f 191 és 192, utóbbiban csak egy sort) egy harmadik kéz írta be. A húsvétot követő vasárnapoknál viszont a „super psalmos” antifonáknak nemcsak a kottáját, de a szövegét is utólag szorította be maga a kántor.

Banszki Dániel nemcsak teljes tételeket jegyzett le a graduálba, hanem az istentiszteletekhez ajánlott kanciók, zsoltárok kezdősorait és nótajelzéseit is.⁶⁵ Több mint száz olyan kanciót javasolt éneklésre, melyet a kéziratba nem vett fel. Ezzel szemben az ajánlott zsoltárok egy kivételével mind kikereshetők a kéziratból, sőt ezeket általában a lejegyző saját maga látta el az utaló paginaszámmal. A zsoltár hiánya két okra vezethető vissza: a lejegyző vagy később akarta leírni a zsoltárt, ami aztán elmaradt, vagy pedig a kitépelt oldalak valamelyikén állt az ajánlott tétel.⁶⁶

A graduálban ezen kívül a liturgikus tartalomhoz nem tartozó további három bejegyzés található, melyek értelmét nem sikerült megfejteni. Ezek közül két szöveg valószínűleg tollpróbába: „Andreaß Sutor si tibi non solum amnia jam fient omnia jam fient fierique” (f 112), valamint „Milleter hoc schribsit [!]” (f 103v).⁶⁷ A harmadik szöveget a kézirat hosszabbik oldalán végigvezetve írta be valószínűleg egy idegen kéz a f 264v-n: „Accepi fama et auditione quod poteris eleganter ore loquelas dare nam is sequenti voci.”

A kézirat elkészítésének folyamatát táblázatban foglaltuk össze. Az 1635. október 9-ig elkészült részek a törzsanyaghoz tartoznak, a közvetlen ezután beírt tételek pedig pótlások.⁶⁸ A későbbi, eredetileg is datált tételeknél az évszámot feltüntetjük, ha csak az összehasonlítás alapján keltezzük, akkor az évszámot zárójelbe tesszük. A táblázatban az eredeti paginálás, az annak megfelelő későbbi fóliózás és a közreadásban használt folyószám (1–609-ig) egymás mellett szerepel. Ahol az egyes fejezetek közül eltávolított paginák miatt a paginaszámozás folyamatossága megszakad, ott a hiány azonnal szembetűnő. A fejezeteken belüli hiányra ezzel szemben csak az eltérő pagina és fóliószámból lehet következtetni⁶⁹ (lásd a táblázatot).

A kántor notatori és scriptori munkáját külön-külön kell megvizsgálnunk. Mint notator, különböző lejegyzési módot használ a gregorián, a kanció és a többszólamú tételek másolására. A gregorián íráskép a cseh notáció által befolyásolt metzi notáció hatását mutatja.⁷⁰ Hasonló írásmód található a szlovák nyelvű *Cantus Catholici* 17. század végi kéziratváltozatában, valamint néhány 18. századi kéziratban.⁷¹ Az 1622-es nyomtatott leibiczi énekeskönyv üresen hagyott szisztémáit két helyen töltötték ki, s az egyik beírás igen közel áll az Eperjesi graduál gregorián notációjához.⁷² Graduálunk gregorián tételeinek (antifonák, himnuszok, responzóriumok stb.), valamint több alkalommal kancióinak alaphangja a fecskefarok formájú

⁶⁵Igy pl. a f 302v-n a javasolt *Cantiones*-rubrikákat a későbbiekben pótolta.

⁶⁶Psal. 25 *Judica me*, utalás a f 86v-n. Ugyanakkor a kéziratba már felvett zsoltárra történő utalás is hiányozhat a rubrikából. L. f 300, utalás a 31. zsoltárra (f 104v); f 302v, utalás a 144. és a 46. zsoltárra (f 200, 226).

⁶⁷Ez utóbbi beírás a f 103v-n olyan fakó tintával készült, mint a H-iniciálé (a *Háttra térienek* antifona H betűjének) tollrajza, ezért elképzelhető, hogy az iniciálékkal egyidőben jegyezték be.

⁶⁸Pótlólag vagy később kerülhetett be pl. a passióturbák alsó szövege is (f 168v), melyből hiányzik a díszes k betű, és írása eléggé rendezetlen külsejű.

⁶⁹A kitépelt paginákat nem soroljuk fel, csak azokat, amelyeket szöveges vagy kottás helyről távolítottak el, s emiatt a folyamatosság közreadásunkban is megszakad. Ezek: f 42 és 43 között a p 127, 128 hiányzik, f 357 és 358 között p 911, 912 hiányzik.

⁷⁰Bárdos Kornél egy 15. századi *Kyrialeval* és egy cseh használatú *Promptuariummal* vetette egybe. Bárdos 1957, 170.

⁷¹A *Cantus Catholici* kéziratváltozatának lelőhelye: Turócszentmárton, Matica slovenská, jelzet nélkül; 18. századi kézirat pl. a *Liber passionis*... 1743, Turócszentmárton, Archiv Slov. nár. muzea M 148.

⁷²RMK II/2443, Čaplovič I/754. A leibiczi német egyház számára nyomtatott kisméretű énekeskönyv 9. oldalán található a hasonló lejegyzésű tétel (*O Ewiger Barmhertziger Gott*).

Fejezet	Paginaszám	Gépi fóliózás (kiadásunkban a lapszélén)	Közreadásbeli szám (kiadásunkban szögletes zárójelben)	Megjegyzés
I	5–14	2–6v	1–33	törzsanyag
	17–18	7–7v	34	törzsanyag
	19–48	8–22v		üres
II	49–72	23–24v	35–67	törzsanyag
	72–74	34v–35v	68–77	pótlás
III	113–167	36–62	78–138	törzsanyag
	168–169	62v–63	139–141	pótlás
	169–170	63–63v	142–146	pótlás
	171–216	64–83v		üres
IV	217–224	84–87v	147–169	törzsanyag (f 87v üres)
	225–244	88–97v	170–194	törzsanyag
V	245–285	98–118	195–240	törzsanyag; Nr 230 kottája l. idegen kéztől
	286–290	118v–120v	241–244	pótlás
	290–301	120v–126	245–251	1650
	302	126v	252	idegen kéz (Glosius?) (1650 után)
	303–321	127–136		üres
	322–324	136v–137v	253	1652
	VI	325–413	138–182	254–263
413–419		182–185	264–266	1642. ápr. 8. Nr 264: csak a kotta idegen kéztől (1650?)
420–421		185v–186	267	
VII	495–535	187–206	268–329	törzsanyag Nr 274 és 276 kottája 2. idegen kéztől (1650)
	536–537	206v–207	330	üres
	538–592	207v–223v		
VIII	593–603	224–229	331–350	törzsanyag
	604–607	229v–231	351–354	pótlás
	608–638	231v–247v		üres
IX	639–654	248–255v	355–373	törzsanyag
	659	256		üres
	660–661	256v–257	374	(1650?)
	662–664	257v–258v		üres
X	687–702	259–266v	375–402	törzsanyag
XI	703–727	267–279	403–425	törzsanyag
	728–756	279v–289v		üres
XII	757–763	290–293	426–452	törzsanyag
	764–766	293–294v		üres
	767–812	295–316v	453–542	törzsanyag, Nr 542 után: 1635. okt. 9.
XIII	813	317	543–544	pótlás
	814–853	317v–334		üres
	854–919	334v–361	545–581	pótlás
XIV	920–926	361v–364v		üres
	1071–1100	365–379v–387 387–388v	582–608 609	pótlás 1642. szept. 28.; Johann Regis (f 388v üres)

punctum, mely a kiemelt hangoknál és a szakaszhatárokon kis ívvel egészül ki.⁷³ Ebből úgy készülnek a különböző hangcsoportok (pes, clivis, scandius stb.), hogy a punctumokat ív köti össze. A kancióknál ez a punctum értéket is jelöl, a szárral ellátott hangnak a kétszeresét.⁷⁴ Nem változik a hang értéke, ha a szárral ellátott hangok gerendával vannak összekötve, ami csupán az egy szótagra történő éneklést jelzi. Az említett lejegyzési módok keverednek a *Media vita* tételben (f 142), ahol normál és pontozott, valamint szárral ellátott punctumok, továbbá értékmejelölés nélküli hangcsoportok váltakoznak.⁷⁵

Az Eperjesi graduál gregorián és kanció tételeinek notációja a többi magyar nyelvű graduáltól függetlennek látszik. A többi graduál többszólamú darabokat sem tartalmaz, ezért ezek előfordulása a különállást méginkább bizonyítja. A többszólamú tételek lejegyzési módjában a fehér menzurális notáció a modernizált változatra egyszerűsödött. A menzurális notáció jellegzetességeit néhány kolorált hangban,⁷⁶ egyszerű ligatúrában és a ♯3 proporciójában lehet nyomon követni. A brevis önmagában vagy egy másik brevis előtt általában már nem hármas értékű, csak a nyújtóponttal együtt.⁷⁷ A többszólamú tételek nem egy stíluskörből és korból származnak, ezért közreadásunkban az alapegységek kiválasztása sem állandó.⁷⁸

A notator az egy- és többszólamú tételek lejegyzéséhez C-, F- és G-kulcsot használt, igen sok tételből azonban elmaradt a hangmagasság meghatározása.⁷⁹ A gregorián tételek elején általában C-kulcsot jelölt (többnyire a negyedik vonalon, néhány tételnél a negyedik és ötödik vonal között), de nem ritka a hármas számhoz hasonló F-kulcs sem.⁸⁰ (Ezekhez a tételekhez – a középkori szokáshoz hasonlóan – gyakran nem öt, hanem négy kottavonalat húztak.) A különböző kulcsok használata (vagy a kulcshiány) miatt azonos tónusú tételek eltérő alaphangra is kerülhettek. Így az *f*-alaphangú rezponzorium breve *c*-záróhanggal is megjelenik, az 1–2. tónusú antifóna pedig *g*-re vagy *a*-ra lejegyezve.⁸¹ A többszólamú tételekben leggyakrabban a különböző vonalakra elhelyezett C-kulcs és az F-kulcs, G-kulcsba a kifejezetten fiúkarra írt darabok legfelső szólama került.

A graduál zenei lejegyzéséhez a felsoroltakon kívül még három kiegészítő jel tartozik, melynek dallami vagy ritmikai jelentése lehet. Ezek közül az egyik tulajdonképpen nem csupán jel, hanem jelrendszer. Mivel a himnuszokban kizárólag az első versszak szerepel kottával (vagy az sem), a további versszakok éneklésének megkönnyítésére az összetartozó, egy szótagra éneklendő hangcsoportokat neumajekkel látták el a szövegsorok fölött (piros tintával), melyeknek formá-

⁷³A fecskefarok alakú punctum a tételek végén időnként duplázódik vagy triplázódik és díszítő jellegűvé válik, ezért az effajta jelölést nem vettük figyelembe. Ugyancsak nem különböztettük meg a közreadásban a kis ívvel „nyújtott” tételközi hangokat, mert ezek használata többnyire esetleges. A litániákban a kvintugrás után ellenben igen gyakori a hosszú hang.

⁷⁴A *Veni sancte* antifóna (Nr 360) végén a *vel* jelzésű Alleluia szárral ellátott punctumainak az értékmejelölés helyett aprózás szerepe van.

⁷⁵Effajta, a gregorián és a kanció közötti átmenetet képviselő kevert írásmódú tételek pl. a Credo lejegyzésénél már a megelőző század kódexeiben is feltűnnek.

⁷⁶Ezek sem viselik magukon a kolorálás jellegzetességeit, vagyis: nem két kis hármas ütemből lesz egy nagy hármas ütem; a kolorálás csak a hosszú–rövid hangokra következő rövid–hosszú ellentétet emeli ki a hosszú hang befekettítésével.

⁷⁷Olykor a pontozás nélküli, hármas értékű brevis is előfordul, pl. f 254.

⁷⁸A metrikus tételeknél általában semibrevis, a kancióknál minima értéket vettünk alapul.

⁷⁹Mint ahogy a későbbiekben látni fogjuk, nem a kulcs nélküli tételek értelmezése jelentette a legtöbb gondot.

⁸⁰Az antifóna-sorozatoknál a sor elejére beírt kulcs nem minden esetben vonatkozhat a sor közepén kezdődő új antifónára.

⁸¹Nr 351, *Iésus Kristus élő Jstennek szent Fia*, rezponzorium *c*-alaphangon, Nr 343, *Ur Jsten menyei kiralyunk* 2. tónusú antifóna kulcs nélkül (*a*, vagy *g* kezdőhanggal). Nr 114, Nr 383 *Úly ennékem* 1. tónusú antifóna *a*-kezdőhanggal.

ja a kottavonalra írt notációhoz hasonlít.⁸² Effajta emlékeztető neumajelek alkalmanként a responzóriumok verzusai, sőt a kanciók kikottázatlan versszakai fölött is megtalálhatók az aprózás elmaradása vagy a hajlítás helyén. A zoltároknál a recitáló hangról való ellépést alkalmanként ferde vonalkával jelölték. A kanciók változó szótagszámú verszakaiban az aprózásra a verslábak rövid szótagjának megfelelő jellel hívták fel a figyelmet.

A scriptori munka alapján valószínű, hogy a kántor nem magyar anyanyelvű volt. A breznóbányai Banszki Dániel olyan környezetből származott, ahol többségében szlovák és német nemzetiségűek laktak. Írásában sok az olyan típushiba, amelyet magyar nemzetiségű leíró talán soha nem követne el.⁸³ Ezzel szorosan összefügg az a feltételezés, hogy a scriptor a szöveget – legalábbis annak jelentős részét – nem másik kéziratból másolta, hanem diktálás után írta le. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy magyar szövegből ilyen hibásan másoljon, hiszen a többi magyar nyelvű graduálban együttvéve sincs annyi szöveghiba, mint az Eperjesiben. Leggyakoribb hibaforrás – noha a lejegyzőt nem német, hanem szlovák származásúnak tartjuk – a zöngés és zöngétlen mássalhangzók, pl. a *d* és a *t*, a *z* és az *s* felcserélése.⁸⁴ Még az egymás után következő azonos szövegek helyesírása is eltérő, amint ez a zoltárok és a szövegükből választott antifona-versek összehasonlításából is kitűnik. A 110. *Confitebor* zoltárt a scriptor kétszer is lejegyezte a Káldi-fordítás szerint.⁸⁵ A két változat egyrészt tartalmilag (=szövegromlás), másrészt helyesírásban különbözik egymástól, ami ismét csak az ismert két okra vezethető vissza: a kéziratban használt nyelv nem a scriptor anyanyelve és a szöveg hallás után került lejegyzésre. Néhány eltérő megoldás:

akarattya szerint	akarattya szerént
Emlekezetet szeretet	Emlekezetet szerzett
czudatételinek	czodatételinek
nemzetségek erőségét	nemzetségek örökségét
igaz mondás és élet	igaz mondás és itélet
köldett	küldött

Ha azt vennénk alapul, hogy a scriptor a két változatot egy forrásból másolta le, túl sok különbség és értelemzavaró hibát hozhatnánk fel ellenérvként. Ahhoz viszont túl hasonló a zol-

⁸²A neumajelölés a f 90–100 körül igen gyakori (l. 5–6. faksimile). A neumákból kell adott esetben eldönteni, melyik himnuszvariánsról van szó. (*Uy világosság jelenék*, f 27, első versszak is kotta nélkül.) A neumák jelölésében és értelmezésében nehézséget jelenthet, hogy a versszakok verssorainak szótagszáma a fordítás következtében nem állandó. (L. *Nap tamadastul fogvan*, f 37v, a latin *A solis ortus cardine* 4x8 szótagos himnusz alapján; az első versszakban a magyar himnuszorok szótagszáma: 7+9+8+9.) A neumák formája a konkrét hangmagasságú punctumokból ívekkel összeállított hangcsoportokhoz hasonló a *pest* kivéve, melynek punctumai nem ível, hanem függőleges vonallal kapcsolódnak egymáshoz.

⁸³A kézirat alapján a szlovák származás csak néhány adattal támasztható alá. A lejegyző az egyik *Responso-rium* címet a hasonló hosszúságú *Rospomynam* (szlovák: emlékezem) szóra változtatta meg (f 62v), amit a másolási munkában elfáradt ember játékosságával magyarázhatunk. Ezenkívül a szlovák ábécé egyik jellegzetes betűje, a *č* is felbukkan az egyik tételben (f 194v). A cseh vagy a szlovák eredetű kanciók nemcsak a kántor, hanem pl. a Kelet-Felvidéken letelepedett exulánsok közvetítésével is Eperjesre kerülhettek. A német, ugyanakkor a cseh és a lengyel ábécé *w*-betűje is megtalálható: *Adwent wagy Uy Esztendő-korra* (f 34), *We-czernyének* (f 113), továbbá a Felvidéken és Erdélyben egyaránt használt *ę* (f 92v: *ę*nek).

⁸⁴Ezekre az egyes jegyzeteknél bőven találunk példát. A mássalhangzók cseréje előfordulhat egy szón belül is, pl. *zogokván*, Nr 261, továbbá a János-passióban.

⁸⁵Közreadásunkban a Nr 368 és 390. További példák a szövegromlásra:

vigassagot – világosságot (Nr 292)

vigasagnak – igasagnak (Nr 324)

társzöveg, hogy különböző forrásokat feltételezhessünk. Ez a zsoltpélda mindenképpen a diktálás ténye mellett szól.⁸⁶

A zsoltpár kétféle lejegyzésében nyelvjárásbeli változatokra utaló magánhangzócsere is előfordul. Az é-zés az í-zéssel szemben, az í-zés az é-zéssel szemben, valamint az ő-zés és az ü-zés váltása azonban nem következetes, inkább esetleges és nem tüntethető fel állandó nyelvjárási jellegzetességként.⁸⁷ Ide sorolható még a graduál bizonyos részeit jellemző ő-zés is.⁸⁸

Akár diktálás segítségével, akár másolás útján történt a lejegyzés, mindenképpen említésre méltó, hogy a graduál helyesírása nem egyezik a mintául választott források helyesírásával. Az 1626-ban nyomtatott Káldi Biblia esetében lényeges közvetítő forrásra nem gondolhatunk. Ennek ellenére a graduálba került Káldi-fordítású tételek (antifona-szövegek, zsoltpárok, passiók) leírása többnyire a graduál egyéb tételeiben viszonylag általánossá vált helyesírást követi. Így például a Káldi-szövegből ismert cs-betű, a *ch* a graduálban a lengyel és a cseh ortográfiában szokásos *cz*-ként jelenik meg, az *a'* névelő helyett pedig *à*.⁸⁹ Ezeket az eltéréseket közreadásunkban is megfigyelhetjük, mivel az Eperjesi graduál második zsoltpárának eleje a csonkítás következtében hiányzik, s ezért azt az eredeti Káldi-szöveg alapján pótoltuk (I. Nr 94).

A graduál helyesírása leginkább Madarász Márton 1629-ben kiadott imakönyvének helyesírásához hasonlítható, melyből bizonyos tételeket (pl. a *Te Deum*, Athanasius hitvallása) a graduál közvetlen forrásának tartunk, bár az imakönyv ortográfiája következetesebb és egységesebb.⁹⁰ A kéziratban többféle, a kántortól vagy mástól származó korabeli javítást vagy változtatást regisztrálhatunk,⁹¹ az eredeti szöveg azonban nem minden esetben állapítható meg.⁹² (Az 1642-ben és a későbbiekben pótoltt tételek helyesírása pontosabb, mint az 1635-ben lejegyzetteké.)

⁸⁶Néhány további példa a félrehallásra vagy rossz másolásra, melyeket egyéb források alapján javíthattunk ki:

Nr 417: egészseg – egyesség

Nr 492: lopót által – lopót láttál

Nr 324: a vigasagnak ama lelke – az igazságnak ama lelke

Nr: 358: az erettetnek egyeségét – a szeretetnek egyeségét

⁸⁷Ezt igazolja az ő-betű esetenkénti javítása ü-betűre. Az é-zés és í-zés váltakozása egy évszázaddal korábban is megfigyelhető Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungarica*-jában, I. Szathmári, 157.

⁸⁸Pl. *Ne itéllyetek* (Nr 469) és *Az én házam imadságnak háza* (Nr 493) antifonákban, valamint a János passió elején.

⁸⁹További különbségek Káldinál: *megh* grad.: *meg* vagy *meg'*

Židok *Zidok* v. *Sidok*

Káldinál az igekötő (az ige előtt és után is) kötőjellel kapcsolódik az igéhez, a graduál passióiban – ahol véleményünk szerint a kántor másolta a szöveget – hasonló módon, a kézirat többi részében viszont kötőjel nélkül. A kötőjeles írásmód az 1650-ben és az 1652-ben beírt tételekben gyakorivá válik, I. f 121–122. Van tehát olyan helyesírási jellegzetesség, amely miatt a lejegyző megváltoztatja a saját helyesírását, s van olyan is, amelyet nem vesz át a forrásul választott szövegből. (Hasonló eredményre jutunk a Szenci Molnár Albert zsoltpároknál is.) Ilyen módon egyfajta keverék-helyesírás jön létre, amellyel kapcsolatban Kniezsa István ezt állítja: „A keverék-helyesírások keletkezését egyik kódexnek a másiktól való másolásával magyarázom. Mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a kódexek többségének helyesírása nem a másolt eredetinek helyesírását tükrözi, hanem a másolóktól származik; mert egy kéztől eredő emlékeink még akkor is azonos helyesírással vannak írva, ha megállapítható, hogy szövegeik különböző helyesírással írt emlékek másolatai. Vannak azonban arra is biztos példánk, hogy a másolók szolgailag követték eredetijük helyesírását. Ezt a két különböző eredményt kétféle másolási móddal magyarázom. Egyik esetben a másolás diktálás után, a másikban pedig közvetlenül szövegről történhetett.” Kniezsa, 186.

⁹⁰Igaz ugyan, hogy az Imakönyv *Te Deum*-ában a *ch* és a *cz* használata váltakozik. Hasonlóképpen a graduálban egy-egy szó helyesírása egy tételen belül is eltérő lehet, sőt a passiók kórustételeiben a négy szólam egymás alá írt ugyanazon szövege sem egyezik minden alkalommal.

⁹¹Az elsőre I. pl. f 155v: *iobiczuk* – *iobicsuk*, vagy a János passióból, f 174v: *meg-ennének* – *meg-ennék*, a másodikra I. a Nr 261 jegyzeteit.

⁹²A graduál szövegének elemzése természetesen nyelvi szakembert kíván, itt csak néhány jellegzetességre térünk ki a scriptori munkával kapcsolatban.

A szövegírás a zenei lejegyzéshez hasonlóan igen rendezett külalakú és könnyen áttekinthető. Az is gyakorlott kézre vall, hogy Banszki Dániel – bár a lejegyzéssel egyidőben szerkesztői munkát is végzett – a kézirat nagy részét pár hónap alatt készítette el. Az említett szöveg helyesírási és a később említésre kerülő, a zenei helyesírást érintő problémák ellenére úgy véljük, hogy a kántornak nem az Eperjesi graduál volt az első notatori és scriptori munkája.

A graduál mint könyvműfaj Az Eperjesi graduál liturgikus műfajai

Már az eddigiekben is feltűnhetett, hogy az eperjesi kéziratra nem a kiadványunk címlapján szereplő „graduale” megnevezéssel utaltunk, hanem a liturgikus könyvműfaj meghatározása szerint attól eltérő *graduál* szóhasználatot éltünk. A *graduale* a középkortól kezdődően egyrészt meghatározott funkciójú liturgikus éneket, másrészt a mise változó énekeit tartalmazó könyvet jelölte. A 16–17. században általánosan használt graduál jelentése nem szűkül le sem egy műfajra, sem pedig a mise szertartásos énekeire. A magyar nyelvű gregoriánt megőrző graduálok elsősorban nem a főistentisztelet, a mise, hanem a középkori órákból megmaradt legfontosabb mellékistentiszteletek liturgiáját tartalmazzák. Szilvás-Ujfalvi Imre említi először a keresztyén énekekkel kapcsolatban, hogy azokat a graduállal és anélkül is „mondják” a magyar református egyházakban.⁹³ Az 1636-ban megjelent Öreg Graduál címében a könyv liturgikus műfajait is felsorolják: himnuszok, zsoltárok, prózák, lelki dicsérek.⁹⁴ Effajta tételek találhatóak az Eperjesi graduálban is, és ezért lenne megtévesztő, ha a *graduale* szóval jelölnénk meg annak könyvműfaját.⁹⁵ A graduál tehát nem speciális, hanem összefoglaló jellegű kántorkönyv, melyből esetleg a kántor rendelkezésére álló énekesek is énekelhettek.⁹⁶

A 16–17. századi protestáns (evangélikus, református és unitárius) graduálok vagy graduál jellegű énekeskönyveket kétféleképpen szerkesztették. A 17. század elején általánosabb, megszokottabb és könnyebb lehetett az egyházi esztendő ünnepeit követő műfaji (hymnusz, antifona, verzikulus, benedikámusz) sorozatokat összeállítani. (Igy készült többek között a Batthyány, Óvári, Ráday graduál, az Öreg Graduál.) Az egyházi gyakorlat számára azonban célszerűbb volt egy-egy vasárnap vagy ünnepnap teljes liturgiáját megadni, amire mégis viszonylag ritkán került sor. Ezért jelentős Huszár Gál 1560/61-es kiadványa Kálmáncsehi primáival és 1574-es énekeskönyve a fő- és mellékistentiszteletek rendjével. Bár legkorábbi graduálunk, a Miskolci graduál töredékesen maradt fenn, az egymást követő karácsonyi tételek sorrendje azt bizonyítja, hogy ezt is a teljes liturgikus rend szerint szerkesztették.⁹⁷ Az Eperjesi graduál tartalmát tekintve inkább ez utóbbiakhoz tartozik, néhány műfaji (responzorium, verzikulus, benedikámusz, antifona, a teremtésről szóló és minden napra való hymnusz-) sorozattal azonban az első csoport sajátosságait is magán viseli.

Huszár Gál 1574-es énekeskönyve, melynek egyik csonka példánya ma is Eperjesen található, feltehetően a graduál összeállításakor is a szerkesztő rendelkezésére állott. Ezzel magyarázható, hogy az eperjesi kéziratból hiányzik a részletes főistentiszteleti és az abban helyet foglaló úrvacsorai liturgia. Amíg viszont Huszár Gál a mise változó tételei helyett gyülekezeti

⁹³ Az 1602-es, 1616-os, 1620-as debreceni kiadású énekeskönyvek bevezetőjében.

⁹⁴ „Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsaghoz inteztetett ekes rhythmusu hymnusokkal, prophetai lelektől szeresztetett szent Soltárokkal, örvendetes notáju Prosakkal és több sok nemü, született nyelvünkre fordittatott lelki Ditséretekkel és esztendőtszakai templumbéli kegyes Caeremoniákkal tökéletesen megtöltetett öreg GRADVAL...”, RMK I/658.

⁹⁵ Az Eperjesi graduálon kívül a 17. század végi unitárius *Graduale sacrum* (Stoll 1963, Nr 140) címében is téves a könyvműfaj megjelölése.

⁹⁶ A graduálok keletkezéséről, forrásairól, szerkezetéről l. Bárdos—Csomasz Tóth 1957; 1977; Czeglédy; Schulek; Ferenczi 1985.

⁹⁷ OSzK, Quart. Lat. 1508; ismerteti Dobszay.

énekeket ajánl,⁹⁸ az 1635-ös graduálba éppen az amabból hiányzó liturgikus énekek, introitusok, prózák (=szekvenciák) kerülnek be. A teljes liturgiához képest a graduál igen kevés főistentiszteleti tételt tartalmaz, számukat a gyülekezeti énekek növelhetik, melyek a fő- és mellékistentiszteletekhez egyaránt hozzátartozhatnak. Huszár Gál részletesen jelölt reggeli (prima) és déleesti (vespera) liturgiájával szemben az Eperjesi graduál tételeinél az ünnempmegjelölésen kívül nem utalnak a szertartás időpontjára – kivétel a *Christus ki vag' vilagossagh* completorium-himnusz (Nr 176) és a f 261 vespera-rubrikája, – bár a hórabeosztást pontosan jelölő Huszár Gál énekeskönyvvel és a többi graduállal összehasonlítva többségük a vesperához és a primához tartozik.⁹⁹ Ha a két forrás tartalmát összevetjük, megállapíthatjuk, hogy ezek a főistentiszteleti és a mellékistentiszteleti liturgiákkal jól kiegészítik egymást, bár átfedés is van köztük.

Az Eperjesi graduál teljes anyagát a leírás folyamatától függetlenül, vagyis a fóliózás sorrendje szerint 609 egységre osztottuk.¹⁰⁰ Ezek közül 413 tétel kottával együtt került lejegyzésre, 196 csak szöveggel. Ennél azonban jóval több a kéziratból énekelhető tételek száma, mivel

- a) a zsoltárok tónusát a megelőző antifona differenciája határozza meg;
- b) az egymást követő himnuszoknál többször történik utalás az előző, kottával ellátott himnusra;
- c) az egyházi esztendő ünnepeire megadott verzikus-sorozatot egy dallamra, a benedikámuszokat háromféle dallamra lehet énekelni;
- d) a kanciók nótajelzése alkalmanként olyan dallamra utal, mely a kéziratban valahol le van jegyezve.¹⁰¹

A graduál 609 tétele a következő műfajokba tartozik:¹⁰²

		<i>kottával</i>	<i>csak szöveggel</i>
1	antifona	271	5
2	zsoltár – prózai	74	74
	– verses	28	5
3	himnusz	72	51
4	verzikus	16	15
5	responzórium, responzórium breve	15	–
6	kantikum	3	2
7	benedikámusz	12	9
8	invitatórium	2	–
9	introitus	6	–
10	szekvencia (próza)	4	–
11	Symbolum Apostolicum	1	–
12	Symbolum Athanasium	1	1
13	kanció – egyszólamú	65	32
	– többszólamú	31	2
14	passió	2	–
15	lamentáció	1 (8)	–
16	oráció	1	–
17	litánia	3	–
		3 (1 többszólamú)	–
18	Te Deum	1	–

⁹⁸Pl. f CCLXv: „... à CHORUS Prosa helett à Christusnac fel tamadasarol valo diczereteknec egyeket enekel.”

⁹⁹A két invitatórium a középkori liturgia szerint a matutinumhoz tartozik, néhány tétel – különösen a himnuszok közül – szövege alapján a reggeli szertartáshoz sorolható.

¹⁰⁰Az egy ünnephez tartozó verzikusokat, benedikámuszokat, az egy responzórium dallamhoz tartozó, ünnepekre osztott verzus-sorozatot, valamint a nyolc lamentációt egy szám alá vettük. Ugyanakkor külön szám alá soroltuk a különböző ünnepkörökhöz tartozó, de azonos vagy variáns antifonákat, a 111. (110.) zsoltár két előfordulását, valamint a 119. (118.) zsoltár részenkénti megjelenéseit.

¹⁰¹A graduálban nem található dallamok az RMDT 16–17. századi kötetekben kikereshetők (I. RMDT I, II).

¹⁰²Az egyes műfajokhoz tartozó tételek mutatóját I. a kötet végén.

A graduál legfontosabb zenés-liturgikus műfaja a zsoltárok előtt és után énekelt keretvers, az *antifona*.¹⁰³ Az antifonák egy része a többi graduálban is lejegyzésre került, más részüket azonban csak ebből a forrásból ismert. Mintegy negyven antifona található meg az általános gyakorlatban, nyolcvan antifona vagy a Batthyány–Óvári–Ráday forráskörön kívül mindegyik graduálban megjelenik vagy pedig csak az Öreg Graduálban, illetve a Spáczay graduálban is.¹⁰⁴

Különösen figyelemre méltó az a másfélszáz tétel, amely csak az Eperjesi graduálban fordul elő. A graduál szerkesztője, mint említettük, már azáltal is, hogy általában liturgiát közlő és nem műfaji sorozatokat, több olyan középkori antifonát vesz át, mely a kisebb terjedelmű liturgikus kéziratokban nem kapott helyet. A Szentháromság ünnepe utáni vasárnapokra két sorozatot ad meg: először egy antifona-sorozatot 25 vasárnapra, majd a tradicionálisabb, a középkori forrásokat követő részletes liturgikus rendet 27 vasárnapra. (1-1 vasárnapra három antifonát jegyez le, kettőt evangéliumi szöveggel, egyet a zsoltárok közül.) Az első sorozatban a szerkesztő a „series tonorum” elvet követi, melyben az antifonák tónusa a vasárnapok számának felel meg, így a 25 vasárnapra három tónussorozatot állított össze. Ehhez azonban nem talált középkori mintát, ezért új antifonákat alkotott, még ott is, ahol megfelelő tónusú latin nyelvű antifona állt volna rendelkezésre.¹⁰⁵

A nagyszámú egyedi antifona jelenléte azzal is magyarázható, hogy az Eperjesi graduál szerkesztője a többi graduálnál nem tapasztalt szabadsággal bánt a középkori antifonákkal: a hosszabb antifonákat igen gyakran két részre osztotta, s ezáltal az eredeti dallam jellege megváltozott. Az első féldallamból kialakított önálló dallam vagy az eredeti hangnembe visszakanyarodva zár, vagy a félzárlatot egész zárattá fejlesztve, sok esetben új tónusú zárlatot hoz létre, ami természetesen az eredeti hangnemmel rokon hangkészlettel rendelkezik.¹⁰⁶ A szerkesztő szabadsága abban is megmutatkozik, hogy az evangélium szövegéből merített két antifona sorrendjét a középkori forrásokból ismerthez viszonyítva alkalmanként felcseréli: először az összegezést, majd a részletet írja le.¹⁰⁷

A többi graduáltól eltérő fordítás felhasználásával ugyancsak számos egyedi antifona jött létre. Új, antifonaszöveggént eddig nem alkalmazott bibliai vagy egyéb szövegek megzenésítésével „új kompozíciók” keletkeztek, melyek valamilyen ismert antifona-modellre készültek.¹⁰⁸

¹⁰³ Az Eperjesi graduálnál több antifona csak az Öreg Graduálban található, mely azonban nem egyedi forrás, hanem összefoglaló gyűjtemény.

¹⁰⁴ Az antifonák források szerinti megoszlása a graduálok anyagáról készített műfaji katalógus alapján tanulmányozható az MTA Zenetudományi Intézetének Dallamtörténeti Munkacsoportjában.

¹⁰⁵ L. pl. a *Querite primum* antifona nyomán készült *Keressétek előszer* valamint *Leg előszer keresétek* 1., ill. 7. tónusú antifonákat, ez utóbbi a 15. vasárnapra.

¹⁰⁶ *Non vos relinquam orphanos – Monda Christus az ő tanítványának, nem hadlak tétetet arvajul* 1. tónusú antifona első fele inkább a második tónus hangkészletébe illeszkedik, s amikor a féldallam zárata teljes zárattá alakul át, akkor nem 2., hanem 8. tónusban zár (Nr 336). A dallam második fele (*El megyek és hozzátok jöve* Nr 337) mint önálló antifona ismét 1. tónusú.

¹⁰⁷ *Álnok szolgál, minden adosságod* (Nr 528), *Légy békével hozzám, és mindenedet megfizetek* (Nr 529); *Valának pedig' à kik öttek vala* (Nr 482), *Szanom à sereget* (Nr 483).

¹⁰⁸ Ilyen a *Zelus Domus tuae* dallamára készült *Aldot Ur Jsten* (Nr 204), vagy a graduál egyik legsikerültebb antifonája, a *Ha embereknek és Ang'alogknak nyelveken* kezdetű tétel (Nr 398).

A középkorból átörökített magyar szövegű antifonák túlnyomórészt a latin nyelvű mintán alapulnak.

Szepesi Antifonále

Non po - test ar - bor bo - na fru - ctus ma - los fa - ce - re

Eperjesi graduál

Nem te - rem - het à jó fa go - nosz gyü - möl - czö - ket:

ne - que ar - bor ma - la fru - ctus bo - nos fa - ce - re. Magnificat

sem à go - nosz fa jó gyü - möl - czö - ket nem te - rem - het.

A kétféle nyelvezetű szöveg zenei sorhatárai nem mindig esnek egybe, ennek következtében a formálás is másként alakul, olykor a sorhatár is elmosódik.¹⁰⁹ A melizmák szótagokra bomlanak, vagy ennek ellentétes folyamataként, több szótag melizmává áll össze, továbbá hangismétlés maradhat el, vagy léphet fel. Más hangok válnak fontossá és új hangokra rendeződnek az egyes dallamrészek. Néha a latin nyelvű antifonából elmarad a bevezetés, vagy esetleg éppen az átvétel és fordítás során kerül a meglevő antifona elé bevezető, értelmező szöveg.¹¹⁰ A szerkesztői és fordítói munka eredményeképpen az Eperjesi graduál nemcsak a középkori forrásokhoz képest, hanem a többi magyar nyelvű graduállal összevetve, sőt önmagában véve is, igen gazdag variálási technikával rendelkezik.¹¹¹

Az antifonák egy részét utólag írták be a hozzájuk tartozó és alapul vett zsoltár elé, azaz a szándékkal, hogy a hangnemet, a tónust is meghatározzák, amelyben a zsoltárt recitálni kell. A 74 prózai zsoltárt ugyanis csak szöveggel jegyezték le, de – mint említettük – az antifonák végén a differencia által megadott zsoltártónusban ezek is megszólaltathatók.

Az Eperjesi graduál *himnuszai* az általános gyakorlatot tükrözik, de hét himnusz szövege csak ebben a graduálban került lejegyzésre.¹¹² Ez a forrás a többi graduálhoz képest viszonylag sok himnuszt tartalmaz, ennél többet csak három graduálban jegyezték le.¹¹³ Éppen ezért meglepő, hogy a szövegek alig több mint egynegyedét látták el dallammal, s ezek közül is egy töredékes dallam, egy pedig értelmezhetetlen.¹¹⁴ A többiek dallamára vagy nótajelzés (esetleg *alius*-jelzés) utal, vagy annyira ismerték a dallamot, hogy fölöslegesnek tartották annak lejegyzését.¹¹⁵ Az *ad notam* jelöléssel ellátott himnuszok szövegsorai fölött sok esetben emlékeztető neuma-jelek segítenek a vonatkozó dallam éneklésében.¹¹⁶ Bizonyos himnuszok neu-

¹⁰⁹ A latin szövegnek és az eredeti zenei soroknak ellentmondó formálásra példa az *Ecce in nubibus* antifonán alapuló *Ime az Ur el jö felhőben* tétel (Nr 56); zenei tagolása a következő: Ime az Ur el jö / felhőben nagy ha- / talommal és / diczőséggel. L. még Nr 430, 517.

¹¹⁰ L. Nr 149, ill. Nr 168. Latin mintáikkal l. a műfajok szerinti mutatóban.

¹¹¹ L. a műfajok szerinti mutató alapján az azonos szövegű antifona-variánsokat. Az Eperjesi graduál antifonáiról részletesebben Ferenczi 1982. A magyar nyelvű graduálok antifonáiról összehasonlító táblázatokat tartalmazó kiadvány készül.

¹¹² Felsorolásukat l. Bárdos 1957, 182.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Az Eperjesi graduál himnusz dallamait kiadta Bárdos 1957, 181–198., a 16–17. századi graduálok 39 himnusz dallamát az első előfordulás szerint, valamint a többi graduál variánsaival együtt közli Bárdos-Csomasz Tóth 1977.

¹¹⁵ A hiányzó himnusz dallamokat a Rajeczky *Melodiarium*-ból pótolhatjuk.

¹¹⁶ Ilyen pl. a 5–6. fakszimilén közölt himnusz is. A neumajeleket a közreadásban nem tudtuk visszaadni.

ma-jeleit nem lehet az utalt dallammal behelyettesíteni,¹¹⁷ s az *alius* megjegyzés sem mindig az előző himnuszra vonatkozik, jelentése csupán: más, másik.

A graduálhymnuszok többségét középkori latin mintából fordították le. A fordítás során a himnuszok dallamának és szövegének sorhatárai megváltoztak, olykor eltorzultak. A klasszikus strófák egy-egy nyolcszótagos sorából hét- vagy kilencszótagos szabálytalan szerkezet jött létre. Az átalakított szövegsorokhoz a zene többféleképpen igazodik: az antifonákhoz hasonlóan a himnuszokban is melizmák bomlanak szótagokká, vagy szótagok állnak össze melizmákká. Egyes himnuszok sorhatárai az eredetihez képest több szótaggal is eltolódnak.¹¹⁸ Mivel azonban a himnusz az antifonával ellentétben teljesen kötött forma, a fordítás okozta változtatások is csak az adott keretek között mehetnek végbe.¹¹⁹

A mellékistentiszteleti liturgiához az említett antifonán és himnuszon kívül még több műfaj tartozik. Ezek közül a minden vasár- és ünnepnapra megadott *responzorium breve* két-fajta alpdallammal szerepel, a *verzikulust* pedig egy kottás minta szerint lehet énekelni. A mellékistentiszteleteket záró (a kéziratban *benedictiones*-ként feltüntetett) *benedikámuszokból* kettő alpdallama ismeretes, a harmadikhoz nem találtunk középkori előzményt.¹²⁰ Az *invitatorium* műfajt – talán mert zeneileg igen igényes – az eperjesi kéziratban csak két tétel képviseli.¹²¹ A három *kantikum*-szövegből a Magnificat kapott zoltárdallamot, mégpedig ötödik tónusban. A szintén két félversből építkező *Te Deum* a jellegzetesen német variánssal az Eperjesi graduál viszonylagos önállóságát, a többi graduáltól való függetlenségét támasztja alá. A nagyheti zsolozsma anyagából *Jeremiás siralmi* (nyolc siralom) és *imádsága* több graduálból ismeretes. A *Lamentatio devota de morte Domini nostri Jesu Christi, Ez az szomorúságnak napia* szintén gregorián fogantatású, de strófikus tétel, így az előző lamentációkhoz semmi köze.¹²² A három *litánia* dallama ugyancsak középkori mintán alapul, a *Litania maior* szövegét a Mindenszentek litániából alakították át Luther nyomán a protestáns hitelveknek megfelelően. Az *Oh Menyei Atyánk* kezdetű *Litania super Pater noster* tételben az egyszólamú hívásra többszólamú recitáló tömb válaszol.

A főistentiszteletekhez sorolható tételek közül a nagyobb ünnepekre lejegyzett introitusok és szekvenciák (a kéziratban: prosak) a középkori mintákat, tónust és szöveget követik. Az *introitusok* megőrizték a középrészben zoltárverset és doxológiát tartalmazó háromrészes formájukat. Mind a négy *szekvencia* hordoz valamilyen jellegzetességet. A *Mittit ad virginem* nyomán készült *Küldé az Ur Jsten* (Nr 36) eredeti szövegének vége lerövidült, s az ötödik daltamra nem két, hanem négy verset kell énekelni. A karácsonyi *Grates nunc omnes* szekvencia (Nr 125) első része az utasítás szerint háromszor ismételhető. A *Victime paschali* tétel utolsó sora elé beékelődik a *Krisztus feltámadá* húsvéti népének.¹²³ Amíg az említett három szekvencia több magyar nyelvű graduálban is előfordul (a *Victime paschali laudes* eltérő tartalmú szöveggel is), addig a *Jövel szent Lélek Ur Isten* (*Veni Sancte Spiritus*) pünkösdi szekvencia kizárólag az Eperjesi graduálban került lejegyzésre, s nem 1635-ben, hanem valószínűleg az 1650-es pótlásokkal egyidőben.¹²⁴

¹¹⁷ Sőt a második versszaktól kezdődően beírt neumajelek sem mindig a kikottázott első versszak dallamára utalnak. L. f 37v (Nr 80).

¹¹⁸ A legszélsőségesebb példa erre a *Veni creator spiritus* alapján készült *Jövel szent Lélek Ur Isten, latogasd meg'* himnusz (Nr 356).

¹¹⁹ A graduálhymnuszoknak a középkori himnuszokhoz való viszonyát l. Bárdos–Csomasz Tóth 1977.

¹²⁰ A három dallam: a *Magne Deus* variánsa (Nr 15), *Cunctipotens* (Nr 20) és a két Huszár Gál énekeskönyvből is ismert, cím nélküli dallam (Nr 24).

¹²¹ A többi graduálban még egy pünkösdi és szentháromsági, valamint egy másik karácsonyi invitatorium került lejegyzésre.

¹²² Az Eperjesi graduál forrásait tárgyaló fejezetben még visszatérünk erre a tételre.

¹²³ A magyar nyelvű húsvéti szekvencia és népének kapcsolatáról l. Ferenczi 1979.

¹²⁴ A forrás-fejezetben ezt a tételt is külön említjük. A Nr 200 *Gloria laus* processzióhymnuszt is *prosa* címmel látták el, ezt a tételt természetesen nem soroltuk a szekvenciák közé.

A nagyheti istentisztelet központját jelentő *passiót* kéziratunkban a Máté és a János evangélium szerinti képviseli. Szereplőinek dallama a többi protestáns graduál dallamaitól eltérően nem moll, hanem dur hangnemű, s ezzel egyrészt a középkori latin nyelvű forrásokhoz, másrészt a korabeli német *passiók*hoz kapcsolódik.¹²⁵ A tömegjelenetek négyszólamú akkordikus turbái a 16. századi német *passió* legegyszerűbb típusát követik. Még a *passiót* keretező prólógus és epilógus sem lép túl a zárlati fordulatok ismétlésén.¹²⁶

A graduál külön rétegét alkotják a szertartásokhoz kötetlenül tartozó népénekek, a kanciók. A dallamok és a szövegek jelentőségét az növeli, hogy közülük néhány ebben a forrásban fordul elő először, vagy máshol nem is található meg. (Igaz ugyan, hogy ez utóbbiak általában elég kezdetleges szövegezésű énekek.) A kanciók egy része az ünnepek liturgiájához kapcsolódva jelenik meg, másik része a kézirat végén a gyűjtemény vegyes tartalmú tömbjében.

Kevés jellegzetesen magyar dallamot vettek fel a graduálba. A legtöbb kanció gregorián ihletésű, valamint huszita és reformációs eredetű, és valamilyen idegen minta alapján készült, amit a lejegyző alkalmanként a címben is feltüntetett (*Resonet in laudibus, In dulci jubilo, Septem verba Christi, Agnus Dei, Credo in unum Deum, Pater noster, Cur mundus militat, Da Jesus an dem Kreutze hang, Wir danken Dir für Deinen Tod, Hilf Gott, dass mirs gelinge*).¹²⁷ Az idegen minta asszimilálásakor nem sikerült a szövegfordítás problémáját maradéktalanul megoldani: a metrikus dallamokra gyakran csak természetellenesen alkalmazható a magyar szöveg. Néhány éneket az eperjesi iskola rektora, Serédi János fordított, s ezeket az ő nevével vagy monogramjával jelölte meg a lejegyző. (Elképzelhető, hogy a rektort a graduál szerkesztésekor kérték meg új fordítások készítésére.¹²⁸)

Az ismert, hagyományos alaktól egy-két magyar vagy német eredetű kanció dallama oly mértékben eltér, hogy már jellegzetes, egyedi variánsnak számítanak (*Menyből jövek most hozzátok, Az menyei nap immár fel jöt, Christus artatlan bárány, Jövel szent lélek Ur Isten*). Azok közül a dallamok közül, melyek az Eperjesi graduálban fordulnak elő első alkalommal, némelyik szélesebb körben is elterjedt, s népi változatait még századunkban is énekeltek.¹²⁹

Strofikus formája miatt a kanciókhoz tartozna Luther éneke, a *Symbolum Apostolicum* (nem egyezik a fent említett *Credo in unum Deum* tétellel), mivel azonban sorszerkezete teljesen szabálytalan, dallama gregorián fogantatású és ritmizálatlan, ezért külön műfaji csoportot alkot. Ezzel szemben a másik gregorián eredetű, de szabályos sorszerkezetű, *Lamentatio*... felíratú *Ez az szomorúságnak napia* tételt a kanciók közé soroltuk.¹³⁰

A kanciók egy részét többszólamú feldolgozásban jegyezték le. Az Eperjesi graduál az első, magyar nyelvű többszólamú tételeket is tartalmazó gyűjteményünk és egyetlen marad a 17. század végéig.¹³¹ Kórustételeit különböző kéziratot (esetleg nyomtatott) forrásokból írták össze, s ez a darabok stílusában, eszközhasználatában és különböző szintű megkomponáltságában is megmutatkozik. (A stílusbeli különbségek közreadásunkban az eltérő alapértékek választásában jutottak érvényre.) Közel száz év terméséből válogatott a szerkesztő, de ez a száz év a művek bonyolultságán nem mérhető le: a kanciók és a metrikus énekek közé egy imitációs tétel sem került be.

¹²⁵Bővebben l. Bárdos 1975, 8.; Csomasz Tóth 1957, 209.

¹²⁶A két *passió* többszólamú turbáit Csomasz Tóth elemzi; Csomasz Tóth 1957, 209–212.

¹²⁷A kanciók származásáról, változatairól l. Csomasz Tóth 1957, 247–267. (Csomasz Tóth 23 *dallamot* azonosított a genfi zoltárokon kívül.)

¹²⁸Az 1629-es és 1635-ös lőcsei énekeskönyvekben mindössze két Serédi-fordítású ének jelent meg: Nr 244 és 326. L. RMNy 1438: 105, 1628: 225, valamint 1628: 420.

¹²⁹Pl. *Mit bizik é világ, Tekincz reank Ur Jsten, Bizodalmunk Kristus által, Menybül jövek most hozzátok, Jaj aldot méhemnek*, l. Szendrei–Dobszay–Rajeczky, I/188, I/232, II/33, II/85, II/333.

¹³⁰Ezt a tételt Csomasz Tóth 1957 nem említi a kanciók között. Az RMDT II-ben (Nr 273) csak az 1651-es *Cantus Catholici*-szöveg szerepel (*Ah! ah! ah jaj nekem szomorúnak*).

¹³¹Az önálló kórustételeken kívül ide tartoznak még a *passiók* többszólamú turbái és a litánia négyszólamú válaszai.

A lejegyző nem tartotta fontosnak a művek szerzőinek említését, így azok eredetéről először Gárdonyi Zoltán és Csomasz Tóth Kálmán azonosításai nyomán szerezhettünk tudomást.¹³² Az azóta feltárt felvidéki gyűjtemények alapján megnőtt az azonosítható vagy variánsként meghatározható tételek száma.¹³³

A többszólamú tételek három stílusrétegbe sorolhatók. A legegységesebb tömböt a francia metrikus zsoltárok Goudimel által megzenésített egyszerű feldolgozásai alkotják, melyekben a cantus firmus többnyire a tenor, ritkábban a discant szólamban helyezkedik el. A második stílusrétegbe a 16. század végi–17. század eleji német kancionáltételek tartoznak, melyek alapidallamú sokszor valamelyik késő középkori kanciót választották. Ezekhez a darabokhoz az iskolai célra szánt gyűjteményeken kívül elsősorban Michael Praetorius *Musae Sioniae* sorozata szolgálhatott mintául, továbbá a 17. század első évtizedeinek újabb kanciós termése.¹³⁴ Számunkra legfontosabb a harmadik csoport, melynek darabjaiban helyi kompozíciókra gyanakodhatunk, mivel elsősorban vagy kizárólag felvidéki forrásokban maradtak fenn, bár ezek a leghibásabban lejegyzett, alkalmanként igen primitív szólamvezetéssel, oktáv- és kvintpárhuzamokkal megtűzdelt tételek. Egyes darabok rokon dallam- és harmónia-fordulatai nyomán arra is gondolhatunk, hogy egyazon szerzőtől, esetleg magától a kántortól származnak.¹³⁵ Négyszólamúságuk összetétele ritkábban discant, alt, tenor, basszus, a helyi szokásokhoz alkalmazkodva ezek a tételek inkább fiúkari letétben (esetleg egy férfiszólammal) kerültek lejegyzésre.

A kézirat forrásai

A graduálhoz felhasznált forrásokat – elsősorban a zenei vonatkozásúakat – a műfajokkal kapcsolatban részint már említettük. Ha csak a műfajok sokféleségét vesszük tekintetbe is, igen gazdag irodalmi és zenei háttérrel kell feltételeznünk, s ezért szükségesnek tartottuk a szóba jöhető kéziratokat és nyomtatványokat külön fejezetben összefoglalni. Szinte felmérhetetlen az a forrásanyag, amelyre a szerkesztőnek a graduál összeállításához szüksége volt. A többi magyar nyelvű graduál tartalmával összehasonlítva azonnal szembeütnek, hogy az Eperjesi graduál alig egyharmada állítható párhuzamba velük. A szerkesztő elsősorban az akkor még rendelkezésre álló középkori forrásokból, és a Felvidéken fellelhető, különböző nyelvű korabeli nyomtatványokból és kéziratokból tájékozódott és – mint arra majd több esetben is rámutatunk –, fel is használta azokat.

Az Eperjesi graduál latin című himnuszai, szekvenciái talán nem feltétlenül utalnak arra, hogy dallamukat közvetlenül latin nyelvű kódexből másolták le, s majd magyar fordítással látták el. A latin mintát ugyanis még hosszú ideig feltüntették, még akkor is, amikor a középkori források már több évtizede megsemmisültek vagy érintetlenül porosodtak valamely templom karzatán. A graduál egyik antifonája ezzel szemben közvetlen átvételről tanúskodik. A *Mit álotok az egéz nap hivolkodva* (Nr 147) antifona differenciája alá nem a recitálandó zsoltár számát írták – vagy ami még gyakrabban előfordult, hogy üresen hagyták –, hanem a középkori mintából véletlenszerűen visszamaradt *Evovae* (et in saecula saeculorum) rövidítést.

¹³²L. Gárdonyi; Csomasz Tóth 1957. A hasonló jellegű német–latin–cseh nyelvű kancionálékban sem tüntetik fel a szerző nevét. A liturgikus kéziratokkal korábban is ez történt. Pl. a 16. századi Anna Hansen Schuman kódex 239 darabja közül eredetileg csak kettő szerepel szerzői megnevezéssel.

¹³³Az azonosított tételek szerzőjének nevét a műfajok szerinti mutatóban a művek címe mellett adjuk meg.

¹³⁴A többszólamú tételeket megtalált forrásaikkal együtt ismerteti Csomasz Tóth 1957, 216–247.

¹³⁵Ugyanakkor a helyi vonatkozású nevek említése a graduálban erősen megkérdőjelezi a kántor szerzőségét, mivel saját magát csak mint szerkesztőt és lejegyzőt tünteti fel. A felvidéki többszólamú variánsokról l. Csomasz Tóth, uo.; Ferenczi–Hulková. A közös vagy rokon dallam- és harmónia-fordulatok alapján a Nr 560, 562, 563 és 569 állítható egymás mellé, ezen belül a Nr 560 és 569 teljesen azonos szakaszokat tartalmaz.

Egy 1606-os leltár szerint az eperjesi egyház tulajdonában a tanításhoz és az istentisztelethez szükséges könyvek – köztük *Breviarium*, *Psalterium* és *Ordinarius* – egyaránt megtalálhatók.¹³⁶ Egy *Psalterium Latinum* még az 1661-es, kizárólag zenei könyveket felsoroló eperjesi listán is szerepel.¹³⁷ (Ezt a katalógust a kántor Bányai Dániel ellenőrizte.) Ma már csak a fenti leltárakból ismerünk olyan eperjesi vonatkozású középkori kódexet, melyre a graduál összeállításakor támaszkodhattak, ezért az antifonák származtatásához a magyarországi gyakorlatra általánosan jellemző pozsonyi és zágrábi antifonálékban és psalteriumokban, továbbá a felvidéki Szepesi és Leleszi Antifonálékban kerestük a tételek zenei mintáit.¹³⁸

Az 1661-es katalógus felsorolásában nyomtatott és írott kancionálékat is említene, köztük a német nyelvű, fólió nagyságú nyomtatott kancionálét, mely méretének megfelelően valószínűleg többszólamú anyagot tartalmazott.¹³⁹ Számunkra a másik gyűjtemény, a *Cantionale scriptum in regali folio* is fontos lehetne. Nem tudjuk, mit rejt az 1606-os leltár *Psalterium Ungaricum* megnevezése.¹⁴⁰

A graduálhoz felhasznált források megállapításához a leltárok nem nyújtanak tartalmi fogódzót, ezért kizárólag a mai napig is fennmaradt nyomtatványokra és kéziratokra támaszkodhatunk. Ezek közül elsőként a helyi használatra készített imádságos könyvet említjük, melyet az eperjesi magyar lelkész, Madarász Márton jelentetett meg, s melynek egyik példánya ma is az egykori eperjesi kollégium épületében található.¹⁴¹ Az imádságos könyv néhány (természetesen dallam nélkül közölt) énekét az Eperjesi graduál közvetlen szövegforrásának tartjuk, bár bizonyos énekek nem itt fordulnak elő első alkalommal. Az imádságok közé ékelve jelenik meg két egyforma verselésű ének, melyek közül a 17 strófás *Diczériétek az Vrat mert igen jó* (p 64) hasonlóképpen került át a graduálba (Nr 575).¹⁴² A *Litania* (p 273) és az azt követő *Ne emlekezzél meg* „könyörgés” szó szerint követhető a graduál *Litania minor* tételében és antifonájában (Nr 256, 257). Az *Egek harmatozatok* (p 364) imádság szövege az adventi introitus (Nr 35) első részével egyezik.¹⁴³ Néhány szó elhagyása és szórendi változtatás mellett nagyon hasonló az imádságos könyvbe nyomtatott és a graduálba lejegyzett Athanasius hitvallás is (p 256; Nr 454).¹⁴⁴ A legszembeütőbb természetesen az az átvétel, melyet az eperjesi egyház munkásainak együttműködéséről szólva futólag már szóba hoztunk. Az imádságos könyvben kétszer nyomtatták ki a *Te Deumot* (*Sz. Ambrus és Sz. Agoston hálá adása. Téged Vr Isten diczérünk*) s a második szövegváltozat (p 268) elé ez került: „Mas-keppen: a mint itt mi nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban éneklenni”. A graduál szerkesztője ez utóbbi szövegváltozatot vette át, melyhez – a többi graduál *Te Deumától* eltérően – német dallamvariánst választott.¹⁴⁵

¹³⁶Iványi, 362, 363, 375.

¹³⁷Az eperjesi inventáriumot ismerteti Matúš, 80–81; Rybarič, 73.

¹³⁸A pozsonyi Knauz 1, 2, 3 antifonálék, a zágrábi MR 8 pálos antifonále, a Szepesi és a Leleszi antifonále ismertetését l. Szendrei, 59, 65, 67, 78. Ezeket a forrásokat, csakúgy, mint a többi magyar nyelvű graduált, a hibásan lejegyzett antifonák javításához használtuk fel. Az azonosításban az *Altargesang*-ban közölt néhány német forrást (l. ott) is figyelembe vettük (Triller 1555, Böhmische Brüder 1566, Keuchenthal 1573).

¹³⁹A *Cantionale* megnevezés alatt szóba jöhet Schein 1627-es gyűjteménye is.

¹⁴⁰Iványi, 368.

¹⁴¹L. a 42. jegyzetet.

¹⁴²Az ének előtt nótajelzésként a következő ének, *Adgyunk hálát az Urnak mert érdemli* dallamát adták meg, mely tulajdonképpen a *Vitamque faciunt* metrikus éneken alapul. Vö. Ferenczi 1987.

¹⁴³Az introitus szövege Káldi György Ézsaiás-fordításával egyezik, Madarász Márton tehát már 1629-ben felhasználta Káldi fordítását. Az 1635-ös graduál introitusai közül négy teljesen (vagyis zsoltárral együtt) vagy részben a Káldi-fordítást veszi alapul. (L. a Bölcsesség könyvéből készült introitust, Nr 355.)

¹⁴⁴A graduál lejegyzésében általában a névelők maradtak el, vagy pl. a *közönséges keresztyén hit* szókapcsolatból a *keresztyén* szó (három alkalommal).

¹⁴⁵L. pl. Schein *Te Deumának* (*Cantional* 1627, Nr 72) szoprán szolamát.

Madarász Márton az 1630-as években a wittenbergi lelkész és professzor, B. Meisner prédikációinak fordításán dolgozott, talán az Eperjesi graduál szerkesztésével és másolásával párhuzamosan is. Madarász 1635-ben Szent Lőrinc napján (aug. 10.) fejezte be az elmélkedések „magyar nyelvvel való meg-aiandékozását”, az Eperjesi graduál törzsanyaga ugyanez év október 9-ig készült. A prédikációs kötetbe nemcsak az igemagyarázatok kerültek be, hanem az alapul szolgáló bibliai szakaszok is. Ezekhez az eperjesi evangélikus egyház magyar lelkésze nem protestáns bibliafordítást használt fel, hanem a katolikus Káldi György fordítását, mely csak pár évvel azelőtt került ki a nyomdából.¹⁴⁶ És mi sem természetesebb, hogy amikor a graduál antifonáinak középkori dallamait szöveggel látják el, akkor ezt a legfrissebb, a prédikációs kötethez is felhasznált bibliafordítást veszik alapul. Az ádvent első vasárnapjára megadott antifonától (Nr 53-tól) kezdődően a húsvét utáni ötödik vasárnapig az antifonák szövege néhány szó- vagy sorrendi változtatással majdnem teljes mértékben követi a prédikációs kötet sorozatából választott megfelelő evangéliumi helyeket (kb. 30 antifona). A Szentháromság ünnepe utáni vasárnapokra írt hagyományosabb második sorozat 2-2 antifonája egy-két kivételtől eltekintve, ugyancsak egyezik a Káldi-fordítással (és a Meisner alapszöveggel). Az első sorozatban viszont csak néhány antifona követi a Káldi-fordítást. Ebben a sorozatban olyan antifonákkal találkozunk, melyek Károlyi Gáspár fordítása nyomán készültek (Nr 434, 440, 445, 452).¹⁴⁷ Mint ahogy azt a két sorozat antifonáinál megfigyelhetjük, az evangéliumokból választott helyek a Káldi-, valamint a Károlyi-fordítás szerint igen közel állnak egymáshoz, alkalmanként azonban igen eltérő megoldáshoz vezetnek (pl. *Keserőlem é sokasagot*, Nr 434, Károlyi; *Szanom à sereget*, Nr 483, Káldi).

A magyar nyelvű *Veni Sancte Spiritus* szekvencia (Nr 374) keletkezésére nézve kiindulópontnak tekinthetjük B. Meisner második prédikációs kötetét.¹⁴⁸ A graduál talán legegényibb s egyik legsikerültebb fordítású gregorián tétele kéziratunkba kerülésének folyamatát is megfigyelhetjük. A szekvencia fordításáról biztosan állítható, hogy az az Eperjesi graduál számára készült. Nem a törzsanyaggal együtt került leírásra, hanem 1642 után, valószínűleg az 1650-es pótlásokkal egyidőben. Előzményét már az 1632-ben Lőcsén nyomtatott Szép imádságos könyvecske *A Szent Lélek hozzánk jövéséért* c. prózai imádságában is nyomon követhetjük.¹⁴⁹ Versbe szedve a Meisner-elmélkedések második kötetének pünkösdi prédikációjában jelent meg Madarász Márton fordításában.¹⁵⁰ Az Eperjesi graduál számára később még egyszer lefordították a szekvenciát. A fordító ezúttal valószínűleg latin nyelvű kódexhez nyúlt, amelyből a prédikációs kötetben hiányzó két verset is pótolhatta. Elképzelhető, hogy az új fordítás ugyancsak Madarász Márton (vagy Serédi János) munkája, melyhez az előző szövegezést is felhasználták, ugyanakkor több helyen jelentős mértékben eltértek attól. A szövegvariánsokat egymás mellett tanulmányozva feltűnhet, hogy az Eperjesi graduál szövegezése gördülékenyebb, kiegyensúlyozottabb (l. a mellékletet).

¹⁴⁶SZENT BIBLIA, Bécs 1626, RMK I/551, RMNy 1352.

¹⁴⁷SZENT Biblia, Vizsoly 1590, RMK I/236, RMNy 652.

¹⁴⁸L. a 38. jegyzetet.

¹⁴⁹SZÉP imádságos könyvecske, RMNy 1552, p 32.

¹⁵⁰A szekvencia utolsó két versszaka eredetileg is kimaradt a prédikációból. A szekvencia latin szövege és annak első magyar fordítása közzétéve: RMKT XVII/9, 51.

Szép imádságos könyvecske, 1632

Jövel szent Lélek Ur Isten,
tölts be az te hivednek sziveket
világosságnak világával:

jövel meg nyomorult szegényeknek Attya:
jövel mennyei ajandekoknak osztogatoia,

te vagy mi lelkünknek igazgatoia,
vigasztaloia,
és édes vendége,

fáradtságban nyugalom,
hévségben kiesség,
siralomban vigasztalás.

...

Oh te igaz világosság,

...

prédikációs kötet fordítása, 1641 Eperjesi graduál (1650?)

Jövel Szent Lélek Isten
És bocsásd-ki mennyekbül
Világod szép sugárit.

Jövel szegények Attya,
Jövel malaszt adója,
Jövel szivek világa.

Te kegyes vigasztaló
Lelkek édes vendége
Édes meg-hivösétője,

Az munkában nyugalom
Az hevtségben hívösség
Az sirásban vigasság.

Óh boldog világosság,
Tölcs-bé szivek reytékít
Az te jó hivednek

Te Isteni eröd-nélkül
Nincs semmi az emberben
Nincs semmi idvösséges

Mosd-meg az mi rut undok
Öntözd-meg az mi száraz
Gyogyíts-meg az mi sebes

Hayts-meg az mi nagy kemény
Melegítsd az mi hideg
Igazgasd az mi tévelg.

Jövel szent Lélek Ur Isten,
bocsasd a mi sziveinkben,
a te világodnak tüztét.

Jövel nyomorultaknak Atya,
jövel malasztoknak adoja,
jövel sziveknek világa.

Vigasztalásnak kut feje,
lelkünknek kedves vendége,
édes meg hívösétője.

Faratságunkban nyugotonk,
hévségünkben légy enyhitonk,
siralomunkban vidamitonk.

O bodog szent világosság,
tölcs be szivek hajlékat,
a te választott hivednek.

Te Jsteni eröd nélkül,
semmi jo az embertől,
nem lehet semmi vétek nélkül.

Mosd meg bennünk a mi rüt
öntözd a mi szaradott,
gyogyicz a mi sebhétöt.

Hajts meg a mi keményült
melegicz a mi hidegült,
igazitz a mi tévelödöt, ...

Az Eperjesi graduálban nemcsak az evangéliumi antifonák szövegéül választották Káldi György fordítását, hanem a zsoltárokhoz is. A zsoltárok recitáló előadásmódjához és talán modernebb nyelvezete miatt is valószínűleg megfelelőbbnek tartották ezt a fordítást, mert a graduál 74 prózai zsoltárából 54-et Kálditól vettek át.¹⁵¹ Ez általában azt jelenti, hogy a zsoltár-szövegből készült antifona is ugyanazt a fordítást követi.¹⁵² Az Eperjesi graduálban található, különböző műfajokhoz tartozó nagyszámú unikum tétel tehát igen jelentős mértékben annak tudható be, hogy a Káldi-fordítást vették alapul. A többi zsoltár három kivételével már a Batthyány graduálban¹⁵³ és további, a 17. század első feléből származó kéziratos graduálokban is lejegyzésre került, s közülük négy az 1560/61-es Huszár Gál énekeskönyvben is megjelenik, mint Kálmáncsehi fordítása.¹⁵⁴ A Batthyány és az Eperjesi graduál szövegezése nem mindig egyező, néhol szövegmodosítás vagy szócsere is előfordul (mint ahogyan a Huszár Gál énekeskönyv alapján a Batthyányi kódexbe sem változtatás nélkül került be Kálmáncsehi fordítása), ezért feltételezhető, hogy a Batthyány graduál zsoltárai más kéziratos gyűjtemények közvetítésével találtak

¹⁵¹A Káldi-fordítású zsoltárok néhány verse eredetileg is hiányzik a kéziratból; ezeket a kritikai megjegyzésekben közöltük, ha azonban a hiány értelemzavaró, a közreadásban szögletes zárójelben pótoltuk.

¹⁵²Nem minden zsoltárhoz írtak antifonát. Az is előfordul, hogy az antifona Káldi-szövegezésű, a zsoltár pedig Kálmáncsehi-fordítás (Nr 491+192), bár ebben az esetben az antifona nem közvetlenül a zsoltár előtt került lejegyzésre, hanem a Káldi-fordítású evangéliumi antifonák között.

¹⁵³Erre a kapcsolatra utal Csomasz Tóth 1960, 17.

¹⁵⁴Ezek: Nr 192, 194, 217, 298. Vö. Huszár Gál 1560/61, Borsá Gedeon tanulmánya 49, 50.

utat az Eperjesi graduálba.¹⁵⁵ Ezek a zsoltárok egy-egy tömbben helyezkednek el (az első Nr 188-tól, a második Nr 217-től kezdődően), közben Káldi-fordítású zsoltárokkal váltakozva. Egy zsoltár (Nr 224) szövegét nem sikerült azonosítani, egynek pedig csak az eleje követi a Batthyány graduál szövegét, később eltér attól (Nr 294). A kétféle fordítású zsoltárok között végül Károlyi Gáspár fordítása is felbukkan (Nr 218).¹⁵⁶ A következő bűnbánati zsoltár (Nr 219) első versszaka szintén Károlyi-fordítású, de a második versszakról kezdődően a lejegyző a Káldi-fordításra tér át. A zsoltárokat többféle forrásból másolták s talán ezért is látták el különböző számozással, és vagy a Vulgata vagy pedig az eredeti héber számozást követték. A két zsoltárszámozás keveredik, de inkább a Vulgata számozása érvényesül, még abban az esetben is, ha nem a Káldi-fordítást veszik alapul, holott a Huszár Gál énekeskönyv és a Batthyány graduál számozása sem egyezik azzal.¹⁵⁷ Az egyik prózai zsoltár kétféleképpen is megjelenik egymás után. A 110. (109) zsoltár először a Batthyány kódexben található változatot hozza, majd közvetlenül utána ugyanaz a zsoltár *modo rectori* a Káldi-fordítást követi (Nr 385, 386).

Káldi fordításából vették át még az ugyancsak recitálva énekelhető Zakariás- és Simeon-kantikumokat (Nr 400, 401), Mária éneke (Nr 399) viszont ismét a Batthyány graduál szövegével egyezik.

A verses zsoltárok szövegét többnyire Szenci Molnár Albert zsoltárfordításából merítették. Nem biztos, hogy az 1607-es első kiadás a szerkesztő és munkatársai rendelkezésére állott, annál inkább elképzelhető, hogy az 1612-es oppenheimeri Bibliához csatolt zsoltárokat vagy az 1635-ös Lőcsei énekeskönyv Psalterium Ungaricum szövegét használták fel.¹⁵⁸ Forrásul vehették a már idézett 1632-es imádságos könyvet is, melynek tíz Szenci Molnár Albert fordítású szövegéből mindegyik megtalálható az Eperjesi graduálban. Goudimel 1565-ös egyszerű feldolgozásai alá tizenhárom Szenci Molnár zsoltárt illesztettek,¹⁵⁹ ezenkívül még további négy ismeretlen szerzőjű, és talán hazai eredetű többszólamú tételhez választották Szenci Molnár Albert szövegét.¹⁶⁰ A 67. Szenci Molnár zsoltár (Nr 560) zenéje két későbbi keletkezésű leibiczi énekeskönyvben is előfordul.¹⁶¹ (A Szenci Molnár Albert szövegek zene nélkül is bekerültek a graduálba.)

A többszólamú zsoltárok közül hazai szerzeményt sejtünk a *Salve benigne Rex Ladislave* dallamára készült 128. zsoltárban (Nr 570),¹⁶² és a csonkán maradt 1. zsoltárban (Nr 576). A kétrészes 148. zsoltár (Nr 575) zenéje mint többszólamú humanista óda Spangenberg 1546-os gyűjteményében szerepel először, de Honterus és Transciususai között is megjelenik.¹⁶³

¹⁵⁵ A különböző fordítású szövegekben az anakronizmus is tetten érhető: a *zsidók* helyett a *keresztények* szó előfordulása, Krisztus nevének bevonása. L. még a verses zsoltárok között is, pl. Nr 545.

¹⁵⁶ A 16–17. század fordulóján a Károlyi Bibliát mint „liturgikus” könyvet is használták. A Biblia Ráday könyvtárbeli példányában a zsoltárok felett több helyen neumák utalnak a recitáló előadásmódra. L. Csomasz Tóth 1960, 22–23.

¹⁵⁷ A kéziratban olykor az eredeti számozást a Vulgata számozása szerint változtatják meg. Pl. Nr 217: 130-ról 129-re; Nr 300: 23-ról 22-re.

¹⁵⁸ Az oppenheimeri Biblia zsoltárokkal és énekfüggelékekkel, l. RMK I/434–435, RMNy 1037. Szenci Molnár Albert zsoltárainak kritikai kiadása RMKT XVII/6-ban.

¹⁵⁹ Goudimel zenéjén – hasonlóképpen Szenci Molnár Albert szövegén – csak néhány helyen változtattak, s ezeket is általában elírásnak minősítettük.

¹⁶⁰ A 99. zsoltár (Nr 562) közepén a 3. szólamban a 124. genfi zsoltár kezdősora bukkan fel. Vö. Csomasz Tóth 1957, 235.

¹⁶¹ A két leibiczi énekeskönyv az ún. „Leibiczi énekeskönyv” (L’ubicky spevník) és a „Kruczay énekeskönyv”, l. Ferenczi-Hulková, 390.

¹⁶² Csomasz Tóth 1957, 241.

¹⁶³ Uo. 244–245. A zsoltár szövege, mint már említettük, az 1632-es imádságos könyvben is megtalálható.

A graduálban lejegyzett Máté és János passiókhoz ismét a Káldi-féle fordítást vették alapul. Alkalmanként egy-egy szó vagy mondat módosul az eperjesi kéziratban, máshol azonban a graduál szóalakja feltűnő módon egyezik a Káldi-fordítás alakjával.¹⁶⁴ (A Káldi-fordítást a Batthyány kódex Máté-passiójához is beírták második szöveggként.) A passiók turba zenéjének egyik első alakja Walter Gothai Cationale-jában (1545) jelenik meg,¹⁶⁵ bár ebben a többszólamú recitáló tételek száma kevesebb. Amíg a gothai kéziratban az *f*- és *g*-alapú akkordok kapcsolását egy közbevető *f*-a basszus lépéssel oldják meg, az Eperjesi graduálban ennek elmaradása olykor primitív akkordpárhuzamokhoz vezet.

A himnuszok középkori előzményeit és a magyar graduálokban fellelhető változatait Bárdos Kornél összevetése alapján tanulmányozhatjuk.¹⁶⁶ A szóba jöhető egyéb források közül három párhuzamot emelünk ki. Az első öt reggeli himnusz (Nr 415-től) szövege egyezik az 1560/61-es Huszár Gál énekeskönyv reggeli énekléseiben megjelentekkel.¹⁶⁷ Egy további reggeli himnusz, a dallammal egyedül itt megtalálható *Felseges Atya Ur Jsten* (Nr 421) az ismert német variánsokon kívül egy 1620-as lengyel nyomtatott kancionálé alakját követi.¹⁶⁸ Ugyanabban a lengyel forrásban a *Pange lingua* dallamára készült himnuszt ismétlőjellel nyomtatták (LXXI), s majd a graduál leírója is hasonló praktikus eljárással jegyezte le a himnuszt (Nr 199).

A kanciók szövegéhez többféle 16. századi és 17. század eleji magyar énekes- és imádságos könyvet használhattak forrásul (így az 1574-es Huszár Gál, az 1582-es Bornemisza-énekeskönyvet, az 1593-as Bártfai énekeskönyvet, Szenci Molnár Albert 1612-es oppenheimi biblia énekfüggelékét, az 1629-es és 1635-ös Lőcsei énekeskönyvet, az 1632-es imádságos könyvet).¹⁶⁹ Az 1632-es imádságos könyvben és a graduálban is közölt *Jesus Kristus szép fényes hajnal* első versszakához hasonló második-harmadik sorváltozatot adnak meg mindkét helyen.¹⁷⁰ Az 1629-es és 1635-ös Lőcsei énekeskönyvben is megjelenik a németből átvett *Jesus az keresztfán fügven* ének, melynek második változatát Serédi János fordította le a graduál számára 1650-ben.¹⁷¹

Szövegileg és zeneileg érdekes szint jelentenek a cseh-morva eredetű énekek,¹⁷² valamint a szlovák passionálék nagyheti énekei, melyek egyrészt az exulánsok közvetítésével, másrészt a szlovák gyakorlatból kerülhettek a magyar gyülekezet énekei közé. Az *Ádám siralma* (Nr 264) már 16. századi szlovák nyelvű énekeskönyvekben is helyet kap, hasonlóképpen a

¹⁶⁴Máté 26, 9 – Káldi: Mire valo e' vesztegetés?

– Eperjesi graduál: Mire valo e tekozlás.

Máté 26, 17 – Káldi: Hol akarod hogy el-készittsük néked ételedre a' Húsvétet?

– Eperjesi graduál: Hol akarod hog' el készittsük, az husvéti baránnak edeledét.

Máté 27, 6 mindkét helyen: vér árra

János 18, 4 mindkét helyen: Kit kerestök

János 18, 9 mindkét helyen: vesztöttem

János 19, 38 – még a zárójelbe tett mondat is egyezik

¹⁶⁵Kézirat, Thüringische Landesbibl. Gotha, Cart. A 98. Kis változtatásokkal megjelent Vopelius *Neu Leipziger Gesangbuch* c. nyomtatványában, 1682. Modern kiadását l. Walter.

¹⁶⁶Bárdos 1957.

¹⁶⁷Huszár Gál 1560/61, f al-tól minden napra külön-külön himnusz.

¹⁶⁸Közli Bárdos 1957, 216–217. Lengyel forrás: Cationale, Toruń 1620, LV.

¹⁶⁹Ezeket az imádságos könyv kivételével Csomasz Tóth Kálmán is felsorolja.

¹⁷⁰Imádságos könyv, p 153: „Más-képpen: ki feltámadsz uy világgal.” Eperjesi graduál Nr 595, az eredeti kéziratban piros tintával aláhúzva az első versszak első sora és az első versszak után írt második-harmadik sorváltozat.

¹⁷¹Az ének lengyel változatát l. 1620-as Cationale, LXIX. A szöveg németül Kassa, 1628 (RMK II/541), Nr 133. Az RMNy-ben az 1629-es és az 1635-ös énekeskönyv fordítását Serédinek tulajdonítják. Az 1635-ös énekeskönyvben nincs feltüntetve sem a neve, sem a monogramja (hasonlóképpen a graduál Nr 227-nél is hiányzik a fordító neve), míg a graduál második változatánál (Nr 244) jelölték a fordító monogramját. (Az 1629-es énekeskönyv xerox-példányából hiányzik a vonatkozó rész.)

¹⁷²Ezekről BFH alapján l. Csomasz Tóth 1957, továbbá az RMDT II dallamok jegyzetében.

strofikus lamentáció is (Nr 261), mely az Eperjesi graduáltól eltérő szöveggel majd az 1651-es Cantus Catholiciban fogalmazódik meg.¹⁷³

A *Jer elmékedgyünk, mi hü keresztyének* éneket Csomasz Tóth Kálmán a Glareanus-féle *Ut queant laxis* kezdetű metrikus dallam fölé illesztette, mint lehetséges discant szólámat. Egybevetése a 17. század végi Kruczay énekeskönyv alapján igazolódik, melyben a *Lasst uns betrachten* c. többszólamú darab első és harmadik szólama az Eperjesi graduál és a Glareanus-féle dallammal egyezik.¹⁷⁴

A többszólamú kanciók, zsoltárparafrázisok szövegéhez ugyancsak a 16. század végi és 17. század eleji nyomtatványokat használták, pl. az 1632-es imádságos könyvet (*Könyörög'jünk keresztyének*, Nr 372; *Mire bánkodol oh te én szívem*, Nr 547)¹⁷⁵ és a Huszár Gál énekeskönyvet, melyből a *Gyermek születék* (Nr 138) és a *Davidnak ő városában* (Nr 137) szövegét vették át.¹⁷⁶

A négy-hat szólamú kanciók zenéje részint német eredetű (M. Praetorius, Gesius, Hassler, Gumpelzhaimer, Calvisius, Schein kompozíciói, Schalnreuter ódafeldolgozása),¹⁷⁷ és a 16. század végi iskolai gyűjteményekben különböző változatokkal szerepelnek (elsősorban a karácsonyi kanciók).¹⁷⁸ M. Praetorius gyűjteményei több felvidéki városba is eljutottak (Bártfa, Lőcse), és az Eperjesi graduál számára is elsősorban az ő műveit tartjuk forrásértékűnek.¹⁷⁹ A *Heut triumphieret Gottes Sohn* kanció 4-5 szólamú változatait a 16–17. század fordulóján Gesius és Vulpius adták ki, nálunk viszont a hatszólamú Calvisius letét terjedt el Serédi János fordításában (*Ma Christus győzedelmes lött*, Nr 326).¹⁸⁰

Az ismeretlen eredetű többszólamú feldolgozások közül némelyik a későbbi felvidéki kéziratokban is lejegyzésre került. (Ezeknek azért is tulajdonítunk nagy jelentőséget, mert segítségükkel az Eperjesi graduál hibás lejegyzésű tételeit is javítani lehetett.) A két pütkösi kanciót a virginálra írt egyházi énekek között a Vietoris tabulaturás könyvben hasonlóképpen egymás után jegyezték le.¹⁸¹ Az első pütkösi kanció (*Az szent léleknek keg'elme*) 4-5 szólamú változatokban több felvidéki, sőt lengyel és sziléziai kancionálékban, valamint egy kolozsvári szász unitárius énekeskönyvben is megjelenik.¹⁸² A szöveg nélküli töredékes négyszólamú tétel (Nr 578) egy 17. század végi ötszólamú cseh (szlovák?) nyelvű kanció alapján egészíthető ki.¹⁸³

A többszólamú tételekben alkalmanként olyan harmóniafűzések fordulnak elő, melyek Goudimel, Gumpelzhaimer és M. Praetorius műveit jellemzik. Ezek közül a legszemléletesebb a *Te Ur Jsten* tétel (Nr 564) összevetése M. Praetorius *Kein Freud ohn Leid* c. művével, melynek ismételt első motívuma, első hosszabb szakasza, a basszus szólam vezetése, valamint az egész tétel hangvétele az Eperjesi graduál tételét előlegezi.¹⁸⁴

¹⁷³Skalicky *spevník* (Cantiones hussiticae) 1574, Pozsony, Egyetemi Könyvtár, SAV-fond Lk, sign 498., p 618, valamint p 365, melyhez a Cantus Catholici dallamát l. RMDT II/273.

¹⁷⁴Csomasz Tóth 1957, 253; RMDT II/114 jegyzetekkel; Kruczay énekeskönyv, p 88.

¹⁷⁵1632-es imádságos könyv, p 135, 202.

¹⁷⁶Huszár Gál 1574, CXC, CXCv. Az *Im az magos menybül jövek* tétel szövegét Mihályko Jánostól l. RMKT XVII/8, Nr 23/III.

¹⁷⁷Csomasz Tóth 1957, 213–247.

¹⁷⁸*Melodeyen Gesangbuch*, Hamburg 1604; Gesius: *Geistliche Deutsche Lieder*, 1601; Gesius: *Hymni scholastici*, 1597.

¹⁷⁹Igy pl. a 16. század kedvenc táncétele, *Fortune a bien couru sur moi* (l. Apel, 70–72) mint karácsonyi kanció a Musae Sioniae gyűjteményen keresztül juthatott a Felvidékre. L. Eperjesi graduál Nr 133; Ferenczi-Hulková, 377–378.

¹⁸⁰Papp 1969, 96.; Ferenczi-Hulková, 382–383.

¹⁸¹Eperjesi graduál Nr 371, 372; Vietoris Nr 217, 218.

¹⁸²Papp 1969, 95.; Ferenczi-Hulková, 385–386, 396.

¹⁸³A kéziratot nemrég fejtették ki az esztergomi Főszékesegyházi könyvtárban található nyomtatvány (*Explicationes... Venetiis 1579*) kötéstáblájából. A tételvariáns címe: *A na zemi budiz lydem*. Ezúton köszönöm Madas Editnek, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸⁴Musae Sioniae VIII, Nr (73) 74.

Az egyes műfaji csoportok forrásainak ismertetése után még három tétel eredetét vizsgáljuk meg. A zsolozsmát záró benedikamuszokhoz – mint már említettük – két középkori dallamot használ a lejegyző. A *Magne Deus* dallamot (Nr 15) nem a hagyományos alakban hozza: a dallam harmadik-hetedik hangja kvinttel, nyolcadik hangja oktávval feljebb került, mintha egy, az organum-technikából visszamaradt magasabb szólamot, nem pedig az eredeti dallamot vette volna alapul. Megelőző forrásról nincs tudomásunk, csak későbbi, szlovák nyelvű párhuzamokról.¹⁸⁵ Úgy véljük azonban, hogy ezekhez nem az Eperjesi graduálból merítették, s hogy ez a változat a 17. század első felében elég széles körben elterjedhetett a Felvidéken.

Az *Ur Jsten menyei kiralyunk* kezdetű, kedvező időjárásért könyörgő antifona (Nr 343) a magyar nyelvű protestáns graduálok közül csak az Eperjesi graduálban fordul elő.¹⁸⁶ Latin mintája, a *Domine Rex* tétel az általános gyakorlatot tükröző magyarországi középkori forrásokban nem került lejegyzésre, kizárólag a periférikus Szepesi és Leleszi Antifonáléban. Az antifonát német evangélikus területen is használták,¹⁸⁷ és 1627-es többszólamú (!) Cantionaljába Schein is felvette (a-alaphanggal).¹⁸⁸ A tétel kétféle szövegezése (könyörgés szép időért, vagy termékeny esőért) a Cantionalban és a graduálban is megjelenik.

A graduál rezponzorium- és verzikus szövegeihez az 1574-es Huszár Gál énekeskönyvet, az 1635-ös Lőcsei énekeskönyvet és a felvidéki német nyelvű énekeskönyveket használhatták forrásul. A Huszár Gál és a Lőcsei énekeskönyv rezponzorium dallamai mintául is szolgálhattak az Eperjesi graduál számára.¹⁸⁹

A kézirat scriptora és notatora az egyes vasárnapok liturgiája után a *Cantiones*-feliratú rubrikákban a kezdősorok feltüntetésével énekeket és zoltárokat javasol. Az eredeti, vagyis a középkorban általános rubrikáktól annyiban különböznek, hogy ezek ajánlott énekeket s nem kötelező sorrendet adnak meg. A javasolt énekek néhány kivételtől eltekintve nem szerepelnek a graduálban, így azokat más énekeskönyvekből kell kikeresni. Huszár Gál kancionális anyaga, az 1582-es Bornemisza énekeskönyv, az 1629-es és 1632-es imádságos könyvek csak részben nyújtanak segítséget, mivel több ének a graduállal egyidős Lőcsei énekeskönyvben jelent meg először. A *Cantiones*-rubrika olyan tételekre is utalhat, melyek a graduálban másféle fordításban találhatóak meg.¹⁹⁰

A rubrika-rendszert a korábbi graduálokból nem ismerjük. Az ötletet és olykor a megvalósítást valószínűleg Bornemisza Péter ún. Folio-Postillájából vette át a graduál szerkesztője.¹⁹¹ Bornemisza a prédikációs kötetben a vasárnapokhoz több éneket ad meg, melyeket először egymás után folyamatosan, majd egy, később két oszlopban nyomtatott ki. Az Eperjesi graduál *Cantiones*-rubrikáit is két oszlopban jegyezték le, a javasolt énekek csak helyhiány miatt kerültek olykor egy hasábjába. Azonkívül, hogy a prédikációs kötet és a graduál egy-egy rubrika-éneke egybeesik, igen szembetűnő a hasonlóság a Szentháromság ünnepe utáni 10. vasárnap rubrikái között, melyekben a két oszlop három-három éneke és azok sorrendje teljesen megegyezik.¹⁹²

¹⁸⁵BFH, Cantus Catholici 1655, Nr 115, 148, a Kyrie-dallam része, valamint Tabulatura Vietoris Nr 211, Ferenczi-Hulková, 358.

¹⁸⁶Szövegét az 1629-es imádságos könyvben is lefordították (talán Madarász Márton), p 335, de az Eperjesi graduálba ennek távoli szövegvariánsa került be.

¹⁸⁷16–17. századi német források, pl. Triller 1555, Wittenberg 1538, Calvisius 1612 az *Altargesang*-ban.

¹⁸⁸Nr 114; az antifonát eredetileg verzus és imádság követi.

¹⁸⁹Az 1622-ben Leibicz számára Lőcsén nyomtatott énekeskönyvben a különböző ünnepekhez megadott rezponzorium dallamát utólag töltötték ki kézírással. Vö. 72. jegyzettel.

¹⁹⁰Pl. *Boczata à szűzhöz*, rubrika f 32v, *Küldé az Ur Jsten*, Nr 36; *A ki akar iduözülni*, rubrika f 295, *Valaki idvözülni akar*, Nr 454.

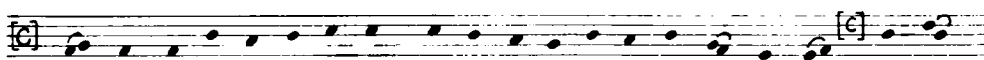
¹⁹¹Bornemisza Péter: *Predikatioc egesz esztendő által...* Detrekő 1584, RMK I/207, RMNy 541.

¹⁹²Bornemisza f CCCCXCIII, Eperjesi graduál f 305. A karácsonyi énekeket Bornemisza saját énekeskönyvéből ajánlja s hozzáteszi: „Ha többet akarsz psalmusokkal egyetembe, az Huszar Gal Enekes Könyvebe talalsz” (f XXXII).

Zenei helyesírás

Felmérhetetlen mennyiségű forrásanyag igen jelentős és sokrétű zenei és irodalmi háttérrel, ugyanakkor hibás vagy hibásan értelmezett források, megbízhatatlan lejegyzés – így értékelhetjük a szerkesztői és a notatori munkát. Ez a megállapításunk a kiadvány kritikai megjegyzéseiben, elsősorban a zenei hibák javításában ellenőrizhető. S ez a megállapítás kétségtelenül csökkenti a kézirat értékét, még akkor is, ha a közreadási változtatások egy (igen csekély) része talán az idővel kialakult hibajavítási láznak tudható be.

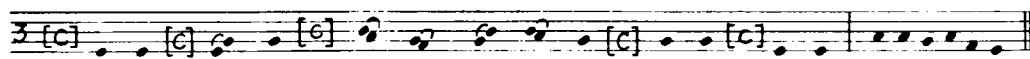
A graduál 413 kottás tételéből több mint 200 tételen kellett javítani; az egyszólamú tételeknek mintegy a felét, a többszólamú daraboknak nyolcvan százalékát hibásan jegyezték le. A gregorián eredetű tételek elején igen gyakran nem megfelelő vonalra helyezték a kulcsot, s ezáltal az egész dallam eltolódott.¹⁹³ Ha a lejegyzés rossz példányról, helytelen értelmezéssel vagy az eredeti kulcsváltás figyelmen kívül hagyásával történt, a dallamot csak több szelet megváltoztatásával rekonstruálhatjuk, sőt az is előfordul, hogy az elkezdett alaphangnem részletenkénti csúsztatással érhető el. Az itt közölt három antifona az eredeti kézirat alapján csak állandó kulcsváltással énekelhető:

No. 104 Kelly fel, és vedd à gyermeket (Tolle puerum)

No. 186 Nem csak à testi kenierrel (Non in solo pane)

No. 472 Menj ki tőlem Uram

A gyakrabban jelentkező hibafajtákat nehezebben minősítjük elírásnak, különösen akkor, ha hangzásuk némileg elfogadható. Az első tónus *Querite primum* antifonáját mintául használó eperjesi tételek egymás után három alkalommal romlott változatban jelennek meg (*d-a-c* scandicus helyett *d-f-c* vagy *c-a-c*).¹⁹⁴ Az antifonát követő (számmal kifejezett) tónusmeghatározás sem mindig pontos, általában a differenciák sem a megfelelő tónusban vannak megadva.

A lejegyzésben bizonytalanságot okozott, hogy az eredetileg hosszabb terjedelmű középkori antifonákat megcsonkították, azok első vagy második felét elhagyták, s a megmaradt szöveg nem bizonyult elegendőnek a tónust jellemző formulakészlet (a jellegzetes nyitó- és záró motívumok) bemutatására.¹⁹⁵ Az is hibaforrást jelentett, hogy a szisztémákat olykor kézzel húzták, a vonalakat egymástól különböző távolságban, s ennek következtében a hangok nem egyértelműek.

A graduál anyagának sokfélesége ugyancsak növeli a hibalehetőségek számát. A gregorián eredetű tételeket és a kanciókat általában C-kulcsban írták le, a többszólamú darabokat a szólamok hangterjedelmének megfelelően C-, G- és F-kulcsban. Az egy- és többszólamú tételek a kéziratban váltakozva kerültek lejegyzésre, így a különböző kulcsokban való gondolkodásmód, a gyakori kulcsváltás zavart okozhatott a notator számára.

¹⁹³Pi. Nr 109, 213, 214, 429, 434, 437.

¹⁹⁴Nr 207, 208, 209, 211.

¹⁹⁵Nr 120, 452. – indítás az első tónus középrészével.

A többszólamú tételek helyesírási problémái elsősorban nem a helytelen kulcsrakásból erednek.¹⁹⁶ Az egymás alá írt szólamok valamelyikébe figyelmetlenségből a másik szólam részlete kerül (Nr 566), vagy a motívumok ismétlése nem a megfelelő módon történik (Nr 568). Ha egynél több szólam hibás egyszerre, akkor többféle lehetőség nyílik az akkordok javítására, melyek közül közreadásunkban természetesen csak egyet választhattunk. Változtatásunk, bár elfogadhatónak tűnik, nem minden esetben vezetett kielégítő megoldáshoz (l. Nr 547, 561). Még a jól hangzó, bonyolultabb harmóniákat sem tartottuk meg, ha azokat nem a stílusba illőnek, hanem elírásnak minősítettük vagy ha a tétel folyamán a párhuzamos helyen az egyszerűbb változat is előfordult.¹⁹⁷

Amíg egy nyomtatvány megjelenése után már nem javíthattak annak hibáin, addig az eperjesi kézirat lejegyzésekor s még utána is éltek a javítás lehetőségével. A graduál egy- és többszólamú műveiben alkalmanként (sajnos igen ritkán) a hang magasságának vagy értékének módosítására vonatkozó jeleket használtak. Ha ezek elmaradtak, úgy a mostani közreadásunkban igyekeztünk pótolni a javításokat. Természetesen minden esetben megvizsgáltuk, hogy a hibásnak tartott tétel vagy részlet nem egy létező változatot takar-e,¹⁹⁸ de még ezzel a gondos összehasonlító munkával sem sikerült jelentősen csökkenteni a korigált tételek számát.¹⁹⁹

Korabeli gyakorlat

Ha zeneileg ennyire hibás, szövegezését tekintve olykor érthetetlen, olykor primitív lejegyzésmód jellemzi a kéziratot, vajon használhatták-e ebben az állapotban, s ha igen, hogyan épülhetett be a graduál a helyi gyakorlatba.

Az eperjesi zenés-liturgikus kézirat szerkesztésekor elsődlegesnek tartották, hogy azt az iskolai énekoktatásban alkalmazzák és a gyermekeket az istentiszteleten való aktív részvételre felkészítsék. A többnyire németek és szlovákok által lakott környezetben igen fontos kezdeményezésnek tekinthetjük, hogy Eperjesen az iskola színvonalának emelésével párhuzamosan a magyar egyház anyanyelvű liturgiájának gazdagításán is fáradoztak.²⁰⁰ A liturgiában a gyermekek (tanulók) és a kórus részvételére alapoztak, mint ahogyan arra a graduál rezponzórium, introitus és invitatórium tételeinek PUERI-CHORUS felirata, valamint az első verzikus előtt az előadásmódot közelebbről meghatározó magyarázat utal (priorum cantant pueri posteriorem Verò Chorus).²⁰¹ Az egyneműkari többszólamú letétek előadásában kizárólag a gyermekek közreműködésére számítottak. A hibásan lejegyzett, sokszor alig értelmezhető darabok alapján azonban inkább arra gondolhatunk, hogy a graduál – mint Csomasz Tóth Kálmán megállapítja, – csak „aranykönyv” szerepet töltött be.²⁰² Olyan vezérkönyvként használták, melyben min-

¹⁹⁶A bariton- és a basszuskulcs felcserélése miatt olykor a többszólamú tételek 1-1 hangja vagy rövid részlete is elcsúszik (pl. Nr 565).

¹⁹⁷Nr 561: a tétel végén az V^7 -t V . fokra javítottuk, mivel a hasonló első rész zárata is V . fok volt. Ezzel szemben nem tekintettük elsődleges szempontnak, hogy az oktáv- és különösen a kvintpárhuzamokat mindenáron kiküszöböljük. Természetesebb ugyanis a szabálytalan párhuzam, mint a párhuzam „javításával” létrejött erőltetett lépés vagy üres akkord.

¹⁹⁸Ezért nem változtattunk pl. a *Jövel szent Lélek* pünkösdi kanción (Nr 369). Néhány hang szekunddal vagy terccel módosítása az utolsó három sorban talán tetszetősebb megoldást eredményez, de az eredeti változat sem kizárt.

¹⁹⁹A magyar nyelvű graduálok helyesírási problémáiról l. Ferenczi, 1988.

²⁰⁰Az 1635-ben Lőcsén megjelent énekeskönyv előszava alapján feltételezhetjük, hogy a 17. század első felében nem ezt az egy graduált írták össze a Felvidéken. A nyomtatott énekeskönyvet a benne levő himnuszokkal, verzikusokkal, rezponzóriumokkal, invocációval, kanciókkal, majd a Szenci Molnár Albert zsoltárokkal ugyanis azoknak az eklézsiáknak ajánlják, „akik nem élhetnek graduállal”. Az eperjesihez hasonló változatos tartalmú graduált azonban nemcsak a Felvidéken, de máshol sem készítettek magyar nyelven.

²⁰¹További jelöletlen tételeket, pl. a párverses szekvenciát és benedikámuszt is hasonló módon adhatták elő.

²⁰²Csomasz Tóth, 1957, 212.

dent együtt találtak, s melyből a liturgikus tételeket taníthatták (elsősorban a szerkesztő-lejegyző-kántor Banszki Dániel), remélhetően nem mindig a lejegyzett, hanem a javított formában. A graduál használatát részben a korabeli hang- és szövegjavítások, részben a későbbi betoldások, változtatások igazolják. Ezek közül gyakorlati szerepe lehetett a Nr 507 zsoltárhoz írt vonalkáknak, melyek a recitáló hangról való eltérést jelezték.²⁰³

Az Eperjesi graduálba – mint arra már többször utaltunk – elsősorban a mellékistentiszteletek liturgikus tételeit jegyezték le, a főistentiszteletiek közül pedig az ünnepenként változó részeket. Egyrészt a rubrikákban javasolt és a graduálban nem található énekek, másrészt az igen hiányos főistentiszteleti liturgia alapján biztosra vehetjük, hogy a graduál mellett más énekes- és liturgikus könyveket is használtak. Legkézenfekvőbb az 1574-es Huszár Gál énekeskönyvre gondolni, melynek liturgikus első részét ma is Eperjesen őrzik. A Huszár Gál nyomtatvány és az Eperjesi graduál főistentiszteleti tételei jól kiegészítik egymást; a mise állandó tételeit és az úrvacsorai liturgiát az elsőből, a protestáns gyakorlatban még megmaradt változó tételeit (introitus, szekvencia) az utóbbiból énekeltek. A további változó tételeket – mint már Luther száz évvel korábbi miserendjében is – gyülekezeti énekekkel helyettesítették az eperjesi gyakorlatban.²⁰⁴ De az introitus, a szekvencia, sőt a mise állandó tételei helyett is énekelhetek tartalmukban azonos népénekeket vagy egyéb liturgikus tételt. A német minta alapján²⁰⁵ így választhatta introitusként Huszár Gál a *Regina coeli* antifona dallamára készült *öröly és örvendez* tételt (1574, CCXLIXv), mely az Eperjesi graduálban is hasonló funkciót kapott (Nr 269).²⁰⁶ Az istentisztelethez javasolt énekeket részint a graduálból, részint más énekeskönyvekből kellett kikeresni.

Több problémát jelent a mellékistentiszteleti liturgia rekonstruálása. A graduálba másolt kantikumok (Nr 399, 400, 401) és egy rubrika utasítása (f 30) háromféle óra tartására utal: Magnificat a vesperára, Benedictus a primára (!), Nunc dimittis a completoriumra. A két legnagyobb ünnepen, karácsonykor és húsvétkor hajnali istentiszteletet (matutinumot) tartottak, melyhez az Eperjesi graduálból tanították be az igényes invitatóriumot (Nr 79, 271). A bejegyzés szerint a completoriumon a *Christus ki vag' vilagossagh* kezdetű himnuszt (Nr 176) énekeltek. A napkezdettel kapcsolatos himnuszokat és a Te Deumot a reggeli órán használták. Ha nincs is külön feltüntetve, a legtöbb tételt a vespera istentisztelethez jegyezték le. A f 261 antifonával kezdődő nagyobb egység és az azt megelőző rubrika alapján feltételezhetjük, hogy a vesperán öt zsoltárt énekeltek.

A órák kezdő invokációját (*Ur Isten, nyisd meg a mi ajakinkat*) az 1574-es Huszár Gál énekeskönyvből kölcsönözték, a további tételeket (zsoltárok antifonákkal, rezponzórium breve, himnusz, verzikus, kantikum antifonával, benedikámusz) az Eperjesi graduálból kereshették ki. Az eredetileg hosszabb antifonából kihalászott két rövid evangéliumi antifona valószínűleg a kantikumot keretezte. A órákon a rubrikák szerint kanciákat is énekeltek, talán olykor a rezponzórium vagy a himnusz helyett.

A fő- és mellékistentiszteleteken valamelyik liturgikus tétel elhagyásával vagy akár a szertartás bővítésével (pl. a prédikáció után) is helyet kaphattak a többszólamú kanciók és a Szenci Molnár zsoltárok. Az istentiszteletek szöveges részeihez különböző prédikációs kötetek és imádságos könyvek (Huszár Gál énekeskönyve is!) álltak rendelkezésre.

Az Eperjesi graduál 609 tételét elsősorban tehát gyakorlati célból, iskolai és egyházi használatra jegyezték le. Ezért nem tartották fontosnak, hogy tételről tételre haladva a forrásokat feltüntessék, a szövegíró, fordító és a zeneszerző személyét megnevezzék. Ezzel szemben a

²⁰³ A zsoltárt 1635-ben jegyezték le, de az éneklést segítő vonalkákat zöld tintával húzták be, amit csak 1650-től használtak.

²⁰⁴ A lutheri liturgia magyarországi alkalmazásáról l. Jánossy; Járosi; Ferenczi 1983, valamint Huszár Gál 1574, Hubert G. tanulmányát.

²⁰⁵ Altargesang, Nr 291, 595, 596.

²⁰⁶ Ennek ellenére a tételt nem a liturgikus funkció, hanem az eredeti műfaj szerint az antifonák közé soroltuk. (A tétel tulajdonképpen tropizált antifona.)

helyi vonatkozású közreműködésről bővebben tájékoztattak: arról, hogy a graduál Madarász Márton lelkeszsége idején készült, továbbá mikor fejezte be először, majd folytatta annak lejegyzését Banszki Dániel magyar kántor, aki az énekek közé az egykori rektor, Serédi János fordításait is felvette.

A graduál egyenetlen nyelvi, irodalmi és zenei színvonala miatt feltételezhető, hogy sokkal erőteljesebb lehetett a forrásfelhasználás, a befogadás iránya, mint a kifelé hatás.²⁰⁷ Számunkra legnagyobb jelentőségű az a háttéranyag, amelyből a graduálba a lehető legtöbbet akartak átmenteni. Egyaránt merítettek a középkor latin nyelvű repertoárjából, a huszitizmus, a reformáció és a humanizmus költészetéből, valamint a legújabb szövegfordításokból, a magyar, szlovák és német énekekből. Ennek a gazdag tartalomnak az alapján remélhető, hogy közreadásunkkal a nyelvészek, az irodalom-, liturgia- és zenetörténészek, de a gyakorló zenészek érdeklődését is felkelthetjük.

²⁰⁷ „Sok értékes dallam és szöveg mégis hamvába holt maradt, amiből az eperjesi magyar evangélikus virágzás sziget-jellegén és rövid időtartamán kívül arra következtethetünk, hogy nem csupán a besugárzás múltja felel a kisugárzást, hanem az irodalmi és a nyelvi színvonal sem érhetette el az exportképesség és a hódítás fokát.” Csomasz Tóth 1957, 264.

Irodalom

- Altargesang *Der Altargesang, 1. Teil. Die einstimmigen Weisen.* Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik. Nach den Quellen hrsg. von Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz und Wilhelm Thomas unter Mitarbeit von Carl Gerhardt. I. Band, Göttingen 1941.
- Apel Willi Apel: *Die Notation der polyphonen Musik*, Leipzig 1962.
- Bárdos 1957 Ld. Bárdos–Csomasz Tóth 1957
- Bárdos 1975 Bárdos Kornél: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert.* Musicologica Hungarica 5, Budapest 1975.
- Bárdos–Csomasz Tóth 1957 Bárdos Kornél–Csomasz Tóth Kálmán: Az Eperjesi Graduál, I. Gregorián kapcsolatok, II. Kórusok és népénekdallamok, in: *Zenatudományi Tanulmányok VI*, Budapest 1957, 165–198., 199–264.
- Bárdos–Csomasz Tóth 1977 ———: A magyar protestáns graduálok himnuszai, in: *Népzene és Zenetörténet III*, Budapest 1977, 134–256.
- BFH Burlas–Fišer–Hořejš: *Hudba na Slovensku v XVII. storočí* [Zene a 17. században Szlovákia területén], Bratislava 1954.
- Blume Friedrich Blume: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik.* Zweite, neubearbeitete Auflage, Kassel 1965.
- Bogdán Bogdán István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900).* Budapest 1963.
- Börzsönyi Börzsönyi József: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok –.* Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 4, Budapest 1986.
- Braun Werner Braun: *Die Musik des 17. Jahrhunderts.* Neues Handbuch der Musikwissenschaft. Hrsg. von Carl Dahlhaus, Band 4, Wiesbaden [1981].
- Brodde Otto Brodde: Evangelische Choralkunde (Der gregorianische Choral im evangelischen Gottesdienst), in: *Leiturgia.* Handbuch des evangelischen Gottesdienstes. Viertes Band: Die Musik des evangelischen Gottesdienstes, Kassel 1961, 343–555.
- Čaplovič I, II *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700* [A Szlovákia területén 1700-ig kiadott nyomtatványok bibliográfiája] I–II. Összeállította Ján Čaplovič, Martin 1972, 1984.
- Comenius Iohannis Amos Comenii: *Orbis Sensualium Pictus.* De editione Coronensi (Transylvania, 1675), Budapest 1970.
- Czeglédý Czeglédý Alexander: Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 8 (1963), 159–163.
- Csomasz Tóth 1957 Ld. Bárdos–Csomasz Tóth 1957
- Csomasz Tóth 1960 Csomasz Tóth Kálmán: *A magyar graduálok zsoltárainak és passióinak kapcsolatai.* (kézirat), Budapest 1960, MTAK Kézirattár, 166/I. oszt.
- Csomasz Tóth 1967 ———: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Budapest 1967.
- Csomasz Tóth 1968 ———: Die Melodien des Lutherliedes in Ungarn, *Studia Musicologica* 10 (1968), 11–36.
- Csomasz Tóth 1974a ———: Zur Metamorphose etlicher Hugenottenpsalmen, *Studia Musicologica* 16 (1974), 179–203.
- Csomasz Tóth 1974b ———: Szenci Molnár Albert és a magyar zenei írásbeliség, *Magyar Zene* 15 (1974), 350–363.
- Dobszay Dobszay László: A magyar Graduál-irodalom első emléke, *Magyar Könyvszemle* 98 (1982), 100–112.
- Fellerer *Geschichte der katholischen Kirchenmusik*, unter Mitarbeit zahlreicher Forscher des In- und Auslandes hrsg. von Karl Gustav Fellerer. Band I, II, Bärenreiter Verlag 1972, 1976.
- Ferenczi 1979 Ferenczi Ilona: „Krisztus feltámadá”. Magyarországi egy- és többszámú adatok a 16–17. századból, *Zenatudományi Dolgozatok* 1979, 85–98.
- Ferenczi 1982 ———: Az Eperjesi Graduál antifonáinak dallam- és szövegforrásai, *Magyar Zene* 23 (1982), 49–69.

- Ferenczi 1984 ———: A lutheri liturgia hatása 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban, in: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, Budapest 1984, 89–102.
- Ferenczi 1985 ———: Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században, *Zenetudományi Dolgozatok* 1985, 61–71.
- Ferenczi 1987 ———: „Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli!” Egy metrikus dallam többszólamú, hangszeres és népi változatai, *Magyar Zene* 28 (1987), 17–20.
- Ferenczi 1988 ———: Zenei helyesírás és „variálás” a 16–17. századi graduálokban, *Zenetudományi Dolgozatok* 1988, 61–71.
- Ferenczi–Hulková Ferenczi Ilona–Marta Hulková: Gemeinsame ein- und mehrstimmige Stücke in dem Gradual von Eperjes und in dem Gesangbuch aus L'ubica (17. Jh.), *Studia Musicologica* 22 (1980), 345–396.
- Gárdonyi Gárdonyi Zoltán: Magyar szövegű karénekek a XVII. századból, *Új Zenei Szemle* 2 (1951), 1. sz. 25–26.
- Goudimel Claude Goudimel: *Les 150 Psaumes d'après les Éditions de 1564 et 1565*. Transcription de Pierre Pidoux. Oeuvres complètes 9, New York-Bâle 1967.
- Gömöry Gömöry József: *Az eperjesi ev. kollégium rövid története (1531–1931)*, Prešov 1931.
- Harsányi Harsányi István: Eperjesi jogkönyv 1649-ből, *Magyar Könyvszemle* 34 (1927), 319–323.
- Hesbert *Corpus Antiphonarium Officii Vol. III. Invitatoria et antiphonae, Vol. IV. Responsoria, Versus, Hymni et Varia*. Editum a Renato-Joanne Hesbert, Roma 1968, 1970.
- Hörk 1885 Hörk József: *A sáros-zempléni ev. esperesség története* 1. Kassa 1885.
- Hörk 1896 ———: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*, Kassa 1896.
- Huszár Gál 1560/61 *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560–1561*. A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon. Bibliotheca Hungarica Antiqua 12, Budapest 1983.
- Huszár Gál 1574 *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok, Komjáti 1574*. Hubert Gabriella tanulmányával. Bibliotheca Hungarica Antiqua 13, Budapest 1986.
- Iványi *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Szerk. Herner János és Monok István. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11, Szeged 1983.
- Jánossy Jánossy Lajos: *Az evangélikus liturgia megújodása történeti és elvi alapon*, Budapest 1932.
- Járosi Járosi Andor: A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak, *Theológiai Szemle* 8 (1932), 2–6. sz., 442–487.
- Klein Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, 1–2, Leipzig–Ofen, 1789.
- Kniezsa Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest 1952.
- Könyvkiállítási emlék *Könyvkiállítási emlék*. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Budapest 1882.
- Kuzmík Jozef Kuzmík: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* [A humanizmus korának szlovák és szlovák kapcsolatú szerzőinek lexikona], 1–2, Martin 1976.
- Matúš František Matúš: *Účast' a podiel Spiša a Šariša na hudobnej minulosti Slovenska* [A Szepesség és Sáros megye részvétele Szlovákia zenei múltjában] (kézirat), Pedagógiai fakultás Eperjes, F 4/d 1974.
- MÉL *Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest 1967.
- Mészáros Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „Studia humanitatis”*. Humanizmus és reformáció 11, Budapest 1981.
- MNySz *A magyar nyelv szótára*. Készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János, 1–6, (Budapest) 1862–1874.
- MNySz *Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. Szerk. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond, I–III, Budapest 1890–1893.

- MNyTESz
Papp 1967
Papp 1969
PETL
Potemrová
Praetorius
Rajeczky
Repčák
Rezik–Matthaeides
RMDT I
RMDT II
RMK I, II, III
RMKT XVII/6
RMKT XVII/8
RMKT XVII/9
RMNy
Ružička
Rybarič
Schein
Schulek
Stoll 1963
Stoll 1987
Szabó T. Attila
Szabolcsi
Szathmári
Szendrei
Szendrei–Dobszay–
–Rajeczky
Szinnyei
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1–4, Budapest 1967–1984.
Papp Géza: *Le psautier de Genève dans la Hongrie du XVIIe siècle*, *Studia Musicologica* 9 (1967), 281–299.
——: A kóruséneklés hazai múltjából, in: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára*, Budapest 1969, 91–101.
Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor, Budapest 1977.
Mária Potemrová: *Hudobné pamiatky [Zenei emlékek]*, in: *Dejiny Prešova I*, Košice 1965, 260–263.
Michael Praetorius: *Gesamtausgabe der musikalischen Werke*, Wolfenbüttel–Berlin 1928–1959.
Rajeczky Benjamin: *Melodiarium Hungariae medii aevi I. Hymni et sequentiae*. A forrásokat ismerteti Radó Polikárp. [1] Második, átdolgozott kiadás, [2] Pótkötet, Budapest [1982].
Jozef Repčák: *Knihy, knižnice a knižtlačiarstvo v Prešove [Könyvek, könyvtárak és könyvnyomtatás Eperjesen]*, in: *Knižnicny zborník*, Martin 1970, 89–146.
Ján Rezik–Samuel Matthaeides: *Gymnaziológia*, Bratislava 1971.
Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I, Budapest 1958.
Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallami*. Régi Magyar Dallamok Tára II, Budapest 1970.
Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I, II, III/1, III/2*, Budapest 1879–1898.
Szenci Molnár Albert költői művei. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Budapest 1971.
Bethlen Gábor korának költészete. Sajtó alá rendezte Komlovszki Tibor és Stoll Béla. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 8. Budapest 1976.
A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660). Sajtó alá rendezte Varga Imre. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 9. Budapest 1977.
Régi Magyarországi Nyomtatványok 1. 1473–1600, 2. 1601–1635, Budapest 1971, 1983.
Vladislav Ružička: *Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu (po 70-te roky 18. storočia) [Az iskolaügy Szlovákiában a feudalizmus korai szakaszában (a 18. század 70-es éveitig)]*, Bratislava 1975.
Richard Rybarič: *Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I, Stredovek, renesancia, barok [A zenekultúra története Szlovákiában I. Középkor, reneszánsz, barokk]*, Bratislava 1984.
Johann Hermann Schein: *Cantional oder Gesangbuch Augsburger Confession 1627/1645*. Teil 1, 2, hrsg. von Adam Adrio, Bärenreiter Verlag 1965, 1967.
Schulek Tibor: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn, Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 13 (1968), 130–140.
A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Összeállította Stoll Béla, Budapest 1963.
Stoll Béla: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Budapest 1987.
Szabó T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*, Zilah 1934.
Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Harmadik, revideált-átdolgozott kiadás, Budapest 1979.
Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest 1968.
Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1. Budapest 1981.
Szendrei Janka–Dobszay László–Rajeczky Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Budapest 1979.
Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, 12. kötet, Budapest 1908.

- Vietoris *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*, közreadja Ferenczi Ilona és Marta Hulková. *Musicalia Danubiana* 5, Bratislava 1986.
- Vlastivedný *Vlastivedný Slovník obcí na Slovensku* [Szlovákiai helységnevek honismereti lexikona] I–III, Bratislava 1977–1978.
- Walter Johann Walter: *Deutsche Passionen nach Matthäum und Johannem*. Sämtliche Werke. Vierter Band. Für Otto Schröder auf Grund der Vorarbeiten seines Mitarbeiters Max Schneider besorgt von Werner Braun, Bärenreiter Verlag 1973.
- Zahn Johannes Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, Gütersloh 1888–1893.
- Zoványi Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Humanizmus és reformáció 6, Budapest 1977.
- Zsilinszky Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*, Budapest 1907.

Introduction

When after the Second World War the holdings of the libraries were taken stock of, manuscripts and printed books alike and was found, as so many times in history after fights or fires, that the number of items had decreased, moreover; that the graduals in Hungarian had been destroyed,¹ the emergence of a new, even in musicological literature so far unknown liturgical-musical manuscript of the 17th century, the so-called Eperjes Gradual may well have excited considerable interest. And though the Eperjes Gradual, which was shown together with the Gradual Batthyány at the 1882 exhibition of the Museum of Applied Arts, could have attracted the specialists' attention already then,² almost seventy years had to pass until the first review of the manuscript was published.³ No mention was made of it in comprehensive writings on the history of Hungarian music, either,⁴ in spite of the fact that it fills up one of the gaps of the scarcely documented Hungarian musical life of the 16-17th centuries. In much the same way as the song book of Gál Huszár of 1574⁵ represents the peak of gradual literature for literary historians, the Eperjes Gradual offers first and foremost a rich storehouse for musicologists, being the only surviving Hungarian gradual in which, in addition to one-part Gregorian and cantio items many-part pieces of various styles can also be found. This is one of the reasons why the Eperjes Gradual is being published first among the 16-17th-century Protestant liturgical-musical manuscripts in the series of source publications entitled *Musicalia Danubiana*.⁶

The greatest part of the manuscript was written in 1635 for the Lutheran church of Eperjes. (In 1642, 1650 and 1652 some items were subsequently added.) The next reliable information dates from 1882 when the manuscript was borrowed from its owner Count Manó

¹The Graduals Csáti and Patay disappeared during the Second World War in Budapest where they had been taken from Sárospatak „to put them in a safe place”. (Both survive in copies made in the 19th century.) The bibliography of Attila Szabó T. tells us that several graduals of Transylvania fell victim to the fire ravaging in Nagyenyed in 1849 (see Attila Szabó T.).

²At the exhibition held in 1882 these two graduals represented this type of book; *Könyvkiállítási emlék*, pp. 23–33: II. Manuscripts written in Hungarian as literary documents, No. 103:

Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperjesiensis [sic!], from 1635. György Volf's description of the manuscript reads as follows: „In-folio paper manuscript containing the psalms and songs as they used to be sung in the Protestant churches, notated in Gregorian notes. Its lay-out is splendid. The initials drawn in ink with utmost skill are of extraordinary beauty. The Gradual was redacted by Dániel Banzsky, the Hungarian cantor of Breznóbánya for use in the Lutheran church of Eperjes and copied by András Glosius in 1607 [sic!]. The manuscript is of great importance for the history of the Protestant liturgy in Hungary and has not been thoroughly investigated up to now yet.”

At the book exhibition the Gradual Batthyány was displayed as No. 101, the Cationale Kájoni from 1673 as No. 104.

³The Eperjes Gradual was not included in the bibliography of Attila Szabó T., either. The manuscript was first discussed in a short review by Zoltán Gárdonyi (see Gárdonyi), then treated in a study by Kálmán Csomasz Tóth and Kornél Bárdos later. See Bárdos–Csomasz Tóth 1957. Stoll 1963, No. 57.

⁴The Gradual was not mentioned by Szabolcsi, either.

⁵For the facsimile edition see Huszár Gál 1574.

⁶Besides, the study by Kálmán Csomasz Tóth and Kornél Bárdos published in 1957 meant naturally an immense help. Without their basic research one could have hardly thought of bringing out a source edition. I am most grateful to László Dobszay and Béla Stoll, readers of my manuscript, for having assisted me in my work through their valuable advice.

Andrássy, to be shown at the exhibition of the Museum of Applied Arts.⁷ After a lapse of another sixty-five years the Gradual was purchased in 1947 from Ilona Andrásy for the Archives of the Hungarian National Museum (now the Archives of the National Széchényi Library).⁸ Any attempt at tracing the history of the manuscript will necessarily result in conjectures concerning the period between these three definite dates (the middle of the 17th century, 1882 and 1947). At the end of the 17th century two events decided the fate of the Lutheran church of Eperjes: the establishment of the martial law court and the dissolution of the college.⁹ In this dangerous situation the Hungarian population of Lutheran denomination, which had been left without a pastor and whose number had been reduced by epidemics, too, could hardly have needed a liturgical book of gradual type. Being the case that simultaneously with purchasing the Eperjes Gradual two further manuscript units were bought in 1947 from the same possessor,¹⁰ and that in the collection containing missile letters from the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries the name of a certain Count Andrásy of Szentkirály occurs repeatedly as addressee¹¹ it is presumable that the Eperjes Gradual was in the property of the family Andrásy as early as the end of the 17th century. The other manuscript has definite associations with Eperjes: on the six folios bound to the beginning of the volume (and detached from the cover) a translation made by János Mihályko, the Hungarian pastor of the Lutheran congregation of Eperjes in 1603 can be read.¹²

For the book exhibition of 1882 Manó Andrásy must have lent the manuscript from the manor-house of Betlér housing the family's library as well.¹³ This presumption was also confirmed by Jozef Repčák who deals with the books, libraries and printing house of Eperjes and, after him, by Jozef Kuzmík.¹⁴ Following the Second World War the Eperjes Gradual got to Budapest¹⁵ and, in 1947, it occupied its present place in the National Széchényi Library.¹⁶

⁷After a short description of the Eperjes Gradual the remark can be read: „Exhibited by Count Manó Andrásy” (Könyvkiállítási emlék, p. 33).

⁸Accession number: 1947/82, shelf mark: Fol. Hung. 2153.

⁹In the library of the college of Eperjes printed books of local interest are still extant which date from the early 17th century, the golden age of the Hungarian Lutheran church at Eperjes. See later.

¹⁰Accession numbers: 1947/81 and 1947/83, respectively. Shelf marks: Oct. Hung. 1063 and Fol. Hung. 2080.

¹¹The letters are addressed, among others, to Miklós Andrásy, György Andrásy and Mátyás Andrásy, their name being written partly in Hungarian, and partly in Latin, and on several occasions sent to *Kraszna Horka*. György Andrásy defended the castle of Krasznahorka with success against the Hapsburgs in 1685, but handed it over in 1710. His brother, István Andrásy had the manor-house in Betlér built. See MÉL.

¹²*Az örök életnek szép és gyönyörűsége nyári idejéről való könyvecske* (translated from German after Zaderus, see PETL, p. 404). In 1609 Mihályko brought out a prayer book in Bártfa which is mentioned by Péter Pázmány in the introduction to his prayer book printed in 1610. Pázmány condemned the Lutheran pastor for having published the prayers written by Péter Pázmány under his own name and for having taken them over inadvertently, omitting many good and important prayers. After this remark, which is apparently not closely connected with our subject-matter, we shall perhaps be less astonished later when we see how extensively the text of the Gradual draws on Káldi's translation, who was a Catholic, that must have been much more natural in that age than we would suppose.

¹³Manó Andrásy (1821–1891) was a corresponding member and his son, Géza Andrásy (1856–1938) a member of the board of directors of the Hungarian Academy of Sciences; see MÉL.

¹⁴None of them has any knowledge of the present (from 1947 on continuous) whereabouts of the Gradual. Repčák, p. 138: „The manuscript was displayed at an exhibition in Budapest in 1882. It could not be established, however, whether it is still extant, and if so, where it can be found.” Kuzmík, p. 69: „It survived originally in the library of the manor-house at Betlér. Its present whereabouts are unknown.”

¹⁵Information received by courtesy of Ilona Andrásy.

¹⁶On the microfilm made of the Eperjes Gradual (National Széchényi Library, Mf I/1220) three possessors are named: the Lutheran church of Eperjes, Géza Andrásy and the National Széchényi Library.

The Lutheran Church and School of Eperjes

As the Reformation spread over larger territories, the inhabitants of the town Eperjes¹⁷ became members of the Lutheran church by the mid-16th-century, similar to many towns of Upper Northern Hungary. At the beginning the language of the services was German but later, when the Hungarian and the Slovak populations grew in strength and number, they also had their own pastors. The church employed four clergymen: a principal pastor of German (and very seldom of Hungarian) tongue and one pastor for the three nationalities each.

The German Lutherans held their services in the St Nicholas Church built in the early 15th century.¹⁸ For the Hungarians a separate church had to be constructed in the „Windische Gasse” in 1565 which was called „Hungarian street” from that time on.¹⁹ In the first decades of the 17th century the Hungarian population grew so considerably that a new Hungarian church was needed and erected between 1637 and 1642. The Slovaks came into possession of an independent church in 1635.

Though the school of Eperjes was by no means so famous at the beginning as the *schola* of Bártfa, a nearby town, directed by Leonhard Stöckel from 1539 to 1560, it gradually increased in importance by the end of the century. At the Synod of Eperjes held in 1546 Stöckel carried through that all schools of the royal free towns²⁰ be organized according to principles similar to the ones introduced in Bártfa, and it was then, that the schools of Eperjes adopted Stöckel's educational system.²¹ On the model of Bártfa professors were invited from Wittenberg or some other famous university to teach in Eperjes, which led to a rapid development of the school education during the time of the three outstanding rectors of the second half of the 16th century, namely Zsigmond Gyalui Torda (from 1550 onwards), Lucas Fabinus (1571–1586) and Johann Bock (Bocadius, 1594–1599).²² Lucas Fabinus published a grammar for the youth of Eperjes²³ while Bocadius, teacher and poet of Silesian origin was holder of the title *poeta laureatus caesarius*, a distinction given by the Caesar and King Rudolph.²⁴

The school was naturally closely associated with the church back in the 16th century already. This association reached its summit in the first half of the 17th century when teachers and pastors of all three nationalities performing highly responsible duties led the two institutions of Eperjes, and when rector, pastor and cantor mutually supported, relied on and supplemented each other's work and took jointly part in the education of the young people and the edification of the congregation. The governing body of church and school may be inferred from the dedication text printed on books surviving from this period. When János Serédi, a

¹⁷For the German and Slovak designation of the towns see the List of Place Names.

¹⁸From these decades we know of the activities of the pastors Matthias Lauterwald, Ambrosius Lam and Samuel Sautter. See PETL.

¹⁹Hörk 1896, p. 13.

²⁰Eperjes was raised to the rank of a royal free town in 1324 and became member of the canonical organization based on the „Pentapolitana Confessio” in 1549, which included Bártfa, Kassa, Kisszeben and Lőcse as well. PETL, p. 467.

²¹Gömöry, p. 9. For the curriculum and Stöckel's educational statutes of 1540 introduced to the school of Eperjes, too, see Hörk 1896, pp. 385–389.

²²The rectors and conrectors of the school are listed on pp. 331–335, 363–364 of Hörk 1896; for the rectors' activities see Rezik-Matthaeides, pp. 280–285.

²³*Exempla declinationum et conjugationum, quae sunt anima Donati, utilissimis regulis illustrata, carmina differentialia, item brevis et pueriles praeceptiones de Orthographia, edita in usum scholae Eperiensis, a Luca Fabino Popradiensi.* Starting from the fact that the title page of the book includes the year 1573 and Eperjes as the date and place of the edition Gömöry (*op. cit.*, p. 53) regards the grammar as the only surviving product of the press of Eperjes. According to RMNy and István Mészáros the book was printed in Neisse, Silesia and not in Eperjes (Mészáros, p. 107; RMNy 1, Appendix No. 34). István Bogdán dates the establishment of the press of Eperjes to the end of the 17th century (1697). (Bogdán, p. 75).

²⁴Mészáros, *op. cit.*, p. 108.

student of Wittenberg born at Nagysáros had his thesis published in 1626,²⁵ four of the six dedicatees were pastors active in Eperjes: Caspar Preller (first pastor),²⁶ Daniel Goltz, Márton Madarász and Johannes Hersa.²⁷ After having made the school at Nagysáros to thrive, János Serédi was heading the school of Eperjes between 1629 and 1637, and then held ever higher offices in the life of the town up to 1656.²⁸ In 1639 a one-time student of Eperjes named Polani dedicated his work to the town council and the ministers there, that is Caspar Preller, Daniel Goltz and Márton Madarász, to his father László Polani, pastor in Berzevice and dean of the Sáros district as well as to János Serédi, his one-time teacher and head-master of the school of Eperjes.²⁹

While the German congregation had no difficulty to obtain religious literature, Bibles, song books, catechisms and collections of sermons in the vernacular at the beginning of the 17th century, since they had been in use for the past one hundred years, the Hungarian church faced all the greater problems in this respect. The lack was partly made up by books printed in Upper Northern Hungary³⁰ and partly by the contribution, both translations and original works, of the local pastors.³¹ The works of Márton Madarász, a Hungarian pastor active in Eperjes at the time of the genesis of the Gradual (and even of the last entries to it between 1618 and 1664) greatly enhanced the religious literature of the Hungarian enclave. Márton Madarász translated into Hungarian Luther's shorter catechism, compiled prayer and song books, rendered collections of sermons and meditations from Latin and German into Hungarian.³² As the title page shows (see facsimile 1) he supervised the edition of the extensive song book of the Hungarian congregation of Eperjes, the *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis* which was compiled and written down by the Hungarian cantor Dániel Banzski.³³

Dániel Banzski, native of Breznóbánya fulfilled his duty as cantor of Eperjes from 1634 on.³⁴ As time went by, he became a well-to-do citizen,³⁵ then *inspector scholae*, a func-

²⁵*Dissertatio Theologica de Bonis Operibus... publice Johannes Seredi Sarossio-Hungarus, S. Theol. Studiosus*, Wittenberg 1626. (RMK III, No. 1403). The volume was provided with a dedication similar to the one of the Eperjes Gradual. (Admod. Reverendis, Clariß. et Integerrimis Viris.) The written form of Serédi's name alternated with Szeredi (Hörk 1896, p. 57); Klein, p. 46: Johannes Szeredy; pp. 48–49: threnodies written by seven authors on the occasion of Dürner's death: „Martin Madarasz ungarischer Prediger zu Epperries, Johannes Szeredy, Stadtrichter zu Epperries”, and three others from Eperjes, one from Késmárk and one from Bártfa. Szinyei (p. 930) includes him under the headword Serédi.

²⁶Caspar Preller came in 1614 as the first pastor to Eperjes where he was still active in 1639 (PETL).

²⁷The two other dedicatees are: István Radácsi, dean of the district Sáros and Leonhard Wagner, rector of the school of Eperjes.

²⁸Hörk 1896, pp. 57–58. The Eperjes Gradual holds several song translations by Serédi (given with his name).

²⁹Polani: *Decem Crassiores...*, Königsberg 1639, RMK III, No. 1547.

³⁰The list of the late 16th and early 17th-century books of Uppern Northern Hungary gathered in Eperjes see on the basis of Čaplovič's catalogue; Čaplovič II, p. 1359.

³¹The two works of János Mihályko, Hungarian pastor in Eperjes have already been mentioned earlier. For his other works see PETL; RMKT XVII/8, pp. 117–127, 515–518.

³²For the life and list of works of Márton Madarász see RMKT XVII/9, pp. 579–580. His poems and translations can be found *ibidem*, pp. 41–55. In the register of the Wittenberg university Márton Madarász was entered as „Martinus Damascenus Epperiensis”. He himself signed the prayer book of 1629 as „Your Excellencies' humble and simple academic pupil and son Marton Damankos Madarász, Hungarian preacher”. The majority of his works are still available in Eperjes.

³³To the problems connected with the scribe's person we shall come back later, when describing the manuscript in detail.

³⁴I wish to express my gratitude to Janka Matúšová Petrőczová for having put archival evidence of Eperjes at my disposal.

³⁵In his testament he left 25 gold coins for the building of the organ of the Hungarian church.

tion he held in the senate of the town council.³⁶ This cantor of Slovak origin must have gone over early to using his name with Hungarian connotation since it occurs in the Hungarian form not only in the signature of an inventory drawn up at Eperjes in 1661³⁷ but already two decades before, in the second volume of sermons by Boldisar Meisner (1641), which appeared with two poems of congratulation in Latin, one dedicated to the translator Márton Madarász by the rector of the school, and the other by the Hungarian cantor, who signed his name as Daniel Banyai this time (see facsimiles 19, 20).³⁸ His name is listed among the members of the town council to whom two printed books dating from 1663 are dedicated.³⁹ One of the meetings of the deans of Sáros and Zemplén, which was frequently convened to Eperjes, took place in the home of the Hungarian cantor.⁴⁰

The work of the pastors and the cantor redacting the Eperjes Gradual interrelated in many respects. If we take into consideration that the treatise on the benevolent angels and the evildoing devils by Samuel Dürner, the later rector, then German pastor came out on 30 September 1642,⁴¹ we may rightly assume, particularly on the basis of the subject-matter and the date, that there must be some connection with the last item of the Gradual, the *Hymnus de angelis* entered on the last folio of the manuscript by a student of the school on 28 September 1642, the vigil of the feast of St Michael. More important than this perhaps chance parallel are the concrete textual concordances. At the second occurrence of the *Te Deum* in the prayer book of 1629 Márton Madarász, the editor (and sometimes author) remarks: „Differently: as it is sung here, at church on feast days.”⁴² — and six years later it was just this second variant

³⁶Potemrová dates the beginning of the thirty-year period when Dániel Banzski/Banyai was cantor in Eperjes as late as 1650. Though she was aware of the existence of the Eperjes Gradual, she ignored its data concerning the cantor. According to her Dániel Battischky was the Hungarian cantor of Eperjes around 1640. For the name of the Slovak, German and Hungarian cantors active in Eperjes see Potemrová, pp. 260–261.

³⁷Statny okresny archív, Eperjes, Fond Magistrát–Prešov, Listiny a listy, krabica B 12, without shelf mark. The inventory of the music material in the possession of the German Lutheran church was revised by Daniel Banyai. For the description of the inventory see Matúš, pp. 80–81; Rybarič, p. 73.

³⁸*Elmelkedesek...*, Lőcse 1641. RMK I, No. 719. In the Eperjes Gradual the name of Dániel Banzski can be found three times: on the title page, on f. 316v and on f. 185, following the item entered after 1642 with the monogram D. B. B. In spite of the fact that the cantor used the Hungarian form of his name as early as 1641, this monogram has been complemented to the Slovak form of his name because it occurs exclusively so in the manuscript.

³⁹Bayer (Johannes): *Filvm Labyrinthi...* Kassa 1663 (RMK II, No. 1003, Čaplovič I, No. 581) as well as Zabanus (Isaacus): *David...* Kassa 1663 (RMK II, No. 1005, Čaplovič I, No. 582). The authors dedicated their works to the judge and councillors of the town Eperjes, among them to Daniel Banyay (Bannai).

⁴⁰Hörk 1885, p. 136. Of the synods held in Eperjes see *ibidem*, pp. 26–28. The most notable synod was convened to Eperjes in 1546 when the recently established diocese of the five royal free towns (Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben and Lőcse) first elected their dean. At the synod of 1656 which made important decisions concerning church music, too, the one-time rector of the school János Serédi represented the town. — In 1643 the earlier Hungarian cantor was still alive. At the end of his work entitled *Pascha Lachrymosum inclutae Urbi Epperiensi ominosum, To gest...* (RMK II, No. 624/1) and published in Lőcse in 1643 Jakab Jakobaeus, a Bohemian refugee who settled in Hungary and was rector from 1639 on, then Slovak preacher in Eperjes, enumerated the prominent persons of the town (among them the Starý Uhersky Cantor z Stodolau). His friends wrote poems to the well-known and much-loved Slovak pastor, namely Samuel Dürner, the new rector, Nicolaus Jacobaeus and the Slovak cantor Andreas Cudelinus Ponicen(sis) „p(ro) t(empore) Cantor Slavorum Eper.” (*Applausus amicorum*, RMK II, No. 642/2)

⁴¹*Exercitium Scholasticum adumbrans Sanctorum Angelorum Beneficia et Diabolorum Maleficia quod Dvce Michaele Archangelo Salvatore nostro unico, placidae disquisitioni publicae In Schola Eperiensi subjiciunt...*, Lőcse 1642, RMK II, No. 595.

⁴²*Az Eperjesi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese*, Lőcse 1629 (RMK I, No. 583, RMNy, No. 1439, Čaplovič I, No. 296), p. 268.

that became included in the Gradual. Similarly, in the first volume of his translation of Boldisar Meisner's sermons published in 1635⁴³ the Hungarian pastor drew on György Káldi's translation of the Gospel texts on which the various meditations are based, and the text of the Gospel antiphons incorporated into the Gradual frequently agrees with this translation, and so does its division of feasts with that of the book of sermons.⁴⁴ The redaction of the Gradual and the selection of its text were preceded thus by a meticulous and conscious work.⁴⁵

The Description of the Manuscript

The Eperjes Gradual is held in the National Széchényi Library under the shelf mark Fol. Hung. 2153. Its measurements are: 315x195 mm. Leather binding of the period with copper corners and slips.⁴⁶ For the manuscript paper with three different watermarks was used, which are as follows: a bear surrounded by the letters H V and Z, a tulip with the letter R and two bars crossing in a square.⁴⁷

The manuscript has two kinds of page numbering. The original pagination runs from 5 to 1100 (with an erroneous page number 2000 entered after 1099 in the manuscript), the last 18 pages are not numbered. (On the whole, it would make up 1118 pages.) Since the manuscript was mutilated in the meantime, the second, that is the later stamped folio numbering adds up to a considerably lower number than we would expect from the original pagination: 1–388.⁴⁸ The folio number 78 was given to two subsequent folios, and thus the manuscript now contains 389 folios altogether (778 pages); the original manuscript must have been reduced by 170 folios (= 340 pages), about one third of its one-time volume. In our view most of the mutilation must have been done with pages numbered continuously yet unused at that time and left blank for some purposes. When compiling and binding the manuscript several pages were namely left blank for items to be entered subsequently between the various feasts, and they might as well have added up to 20 folios (as between folios 64 and 83). And though as a result of mutilation a lack of 36 folios can be ascertained after p. 421, and even 72 folios may miss as after p. 927, we would not dare to contend that so many blank pages were left between the various feasts. (Maybe the page numbering was not performed precisely after all.⁴⁹)

⁴³*Boldisar Meisner sz. elmelkedesinek a vasarnapi evangeliomokba Magyar nyelvvel valo meg-ajandékozása Madarász Mártontól, az Eperjesi Magyar Ecclesiának Lelki-Pásztorától.* Lőcse 1635, RMK I, No. 652, RMNy, No. 1629.

⁴⁴When compiling and redacting the Gradual Káldi's translation was also considered for the selection of psalms and the appertaining antiphones.

⁴⁵To the relationship with contemporary or earlier printed books we shall come back later, in the chapter dealing with source material.

⁴⁶I personally got acquainted with the manuscript in its restored state. The photos included in the study of Kornél Bárdos and Kálmán Csomasz Tóth had been taken before the restoration yet.

⁴⁷Kornél Bárdos mentions only the first two watermarks (Bárdos 1957, p. 169). (The third watermark can be found between ff. 240 and 247.) According to him the paper must have come from Poland, but he could not precisely define its origin. V. Decker established that the second watermark can be met with in Upper Northern Hungary from 1635 onwards but held also the view that the paper is not of Hungarian origin. He traces the third, thinner kind of paper to a Swiss paper-mill. I wish to express my acknowledgements of V. Decker for the information concerning the watermarks.

⁴⁸Pagination with Kornél Bárdos runs from 5 to 1098, the stamped foliation from 2 to 387, nevertheless, he mentions ff. 387 and 388 later on (Bárdos 1957, pp. 169–170).

⁴⁹For example on the verso of p. 805 the number 808 was written.

It is also conceivable that the paginated pages, having become superfluous, were later employed for another work of copying.⁵⁰ (The two kinds of numbering applied in the manuscript are listed in a comprehensive table including the peculiarities of writing and the dates of genesis as well.)

Originally the numbering did not start on the present first page of the manuscript. The first nine pages (pp. 49–57) of the Advent section were namely paginated in the middle, but then the pagination was abandoned. Following the general division of the ecclesiastical year the various sections are preceded by series of responsories, versicles and benedicamus chants (+ one Credo).

The title page of the Gradual contains some important particulars concerning the genesis, the compilation and the person of the scribes of the manuscript.⁵¹ On the other hand, they provide insufficient evidence for a definite answer in some matters. Accordingly, the Gradual of the Hungarian congregation of Eperjes was written in 1635, in veneration of and for the glory of the Holy Trinity, and decorated by many-part sacred songs as well as by hymns, antiphons, psalms and sweet songs – during the time of the highly venerable and eminent Márton Damascenus, the indefatigable Hungarian pastor, under the supervision of András Grolmann and Jónás Kádass, learned and wise men⁵² – by Dániel Banzski of Breznóbánya, the inducted (ordained) Hungarian cantor at this time, written by András Glosius, *m. p.*

To identify the scribe of the manuscript caused difficulties already thirty years ago, when the first study was written,⁵³ because on the basis of the title page both Dániel Banzski and András Glosius can be taken into consideration. The title within the inner frame suggests Dániel Banzski as the redactor and compiler of the Gradual, whereas under the date of the outward frame the name of András Glosius written in small letters is given as scribe. This contradiction could, however, be eliminated to a certain extent.

The cantor Dániel Banzski has already been spoken of in connection with the Eperjes congregation. Of András Glosius we know that he came from Transylvania⁵⁴ and that he wrote a legal book for the town Eperjes in 1649.⁵⁵ On collating this book with the Gradual no similarity between the two writing styles can be detected. What strikes us more is the likeness that characterizes the title page of both books originating in Eperjes, their lay-out and way of writing, which makes us assume with certainty that they were written by András Glosius (see facsimiles 1, 2). Both title pages display a letter *a* resembling its printed capital equivalent which occurs only once (on f. 170v) in the Gradual but represents a common feature of the Latin text of the book on law.⁵⁶ The handwriting of András Glosius has some features in common with the way of writing of the last item of the Gradual which was copied, according to a note, by J. Regis, a student of the school (facsimile 18). Similarities with the other, disorderly

⁵⁰An attempt at reconstructing the pages removed from the manuscript can be made in some instances only since mutilation is seldom restricted to one or two pages. Kálmán Csomasz Tóth holds that „the completely missing section of the liturgy of the Lord’s Supper must have been on one of the torn out parts” (Csomasz Tóth 1957, p. 199), most probably between the Whitsun and Trinity passages. In my view, the Eperjes Gradual did not contain the liturgy of the Lord’s Supper from the beginning. None of the surviving graduals holds this section, except for the book of Gál Huszár printed in 1574, which is a combination of the type of book gradual, ritual and congregational song book.

⁵¹We have no other manuscript gradual where there is so much information on the place and date of origin.

⁵²Concerning the person of the two *aedilis* no particulars are available.

⁵³Bárdos 1957, p. 169.

⁵⁴Repčák, p. 98; Kuzmík, pp. 256–257. Both mention András Glosius as the scribe of the Eperjes Gradual.

⁵⁵It is presently kept in the library of the Tiszáninnen Reformed Diocese, Sárospatak, Kt. 75, Börzsönyi, p. 33. A review of this legal book was written by Harsányi.

⁵⁶A legal expert was most probably more experienced in writing and planning the lay-out of title pages than a cantor. If we think of the Eperjes Gradual in particular, its way of writing, titles and rubrics in two columns, none of which is in want of design and expertness, we do not quite understand why a scribe had to be invited to design the title page.

looking additional writing of the Gradual, which does not bear a separate mentioning of the scribe, are, however, extremely few (facsimile 17). (It may not be excluded that this one single item was written down by András Glosius.⁵⁷)

With the exception of the two items just mentioned (and of some tiny additions to be listed later) the entire Gradual was written by Dániel Banszki, the Hungarian cantor of Eperjes. He performed the notational and scribal work in one person. He started copying with the Advent section and continued writing according to the division of the ecclesiastical year. On coming to the end of the ecclesiastical year he noted down general polyphonic items, psalms and cantiones, then one-part songs. To the beginning of the manuscript he put series of the genre which are sung on each feast of the ecclesiastical year. To facilitate orientation I have divided the contents of the Gradual into the following large chapters which will also enable us to follow the cantor's copying work.

- I   Responsorium Commune, Versiculi responsionis, Benedictiones
- II   De Incarnatione [De Adventu] Domini Nostri Jesu Christi
- III   De Nativitate Domini Nostri Jesu Christi
      Dominica post Natalem, In die Circumcisionis
      In Epiphania, post Epiphaniam
      Christmas and New Year cantiones
- IV   Dominica Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima, Quadragesima, Invocavit, Reminiscere, Oculi, Laetare, Judica
- V   De Passione Jesu Christi
- VI   Litaniae, Lamentationes, Oratio, Passiones
- VII   De Resurrectione Domini Nostri Jesu Christi
- VIII De Ascensione Domini Nostri Jesu Christi
- IX   De Spiritu Sancto
- X   De Sancta Trinitate
- XI   De Operibus sex dierum
      Hymni Quotidiani
- XII   Responsorialia Dominicalia, Antiphonae Dominicales
      Dominica Trinitatis, post Trinitatem
- XIII Polyphonic pieces – general part
- XIV Appendix: cantiones

Even if we have perhaps succeeded in dispelling all suspicion regarding the person of the scribe, we cannot say with any certainty, that the sometimes masterly executed initials drawn in ink at the beginning of the various feasts or to items of great importance originate with the Hungarian cantor. In these initials András Glosius or some other person may also have had their share.

According to the title page and the remark entered after the items of the 25th Sunday after Trinity (f. 316v) the nucleus of the material was completed on 9 October 1635. In this basic material all kinds of liturgical genres can be found: one-part Gregorian chants and cantiones as well as items of many parts for the various feasts. The cantor must have continued copying soon after the first conclusion of the work. The series of general many-part items (33 in number) suitable for being sung on Sundays after Trinity were noted down then. He added all the cantiones subsequently he had earlier referred to but not copied (chapter XIV). He supplemented the material of the larger chapters by some items each, most probably after the first closing. (Such is for example the liturgy of the 26th and 27th Sundays after Trinity.) As he „continued” writing in 1642, it may be inferred, that he copied more items this time than the ones bearing a date at the end (f. 185).

⁵⁷In the Slovak literature András Glosius figures as the copyist of the whole Gradual, see Repčák, p. 98 and Kuzmík, pp. 256–257.

When the manuscript was bound (presumably in 1635) blank sheets were inserted between the various feasts (the individual chapters), onto which additional items, partly undated and partly provided with a year, were copied later on.⁵⁸ From the use of claret and red inks as well as the original date of certain items we may infer what the writing process could have been like. The scribe generally drew coloured staff-lines, and wrote the initials of the strophes and verses as well as the assignment of the series of liturgical genres (the antiphons and the verses of responsories) to the feasts, together with the text refrains in coloured ink.⁵⁹ For writing all other texts and notating music he employed black ink. Additions in red ink differing from the basic layer of script in claret were made more or less simultaneously. In establishing the date of the entry we may be assisted by the lack of initials,⁶⁰ furthermore by the use of certain letters and the general impression of the script. In the items copied in 1635 two kinds of *k* occur, one being more ornamented, the other simpler shaped. In 1650 only the latter was applied. From 1642 onwards we may encounter an extremely embellished letter *g*.⁶¹ The cantor used this new type of *g* in Mary's lament (f. 184v) and the sequence for Whitsunday (f. 256v), the general impression of which is similar to the script of the items noted down in 1650, though the only thing we know for sure is that they were entered after 1642.⁶² On f. 120v the year 1650 is put after an item in which the letter *g* in common use after 1642 does not occur. Thus it is imaginable that the date of the written down item precedes exceptionally the subsequent item(s). That is, the items on ff. 118v–120v originated before 1642 and so the date 1650 at the bottom of f. 120v is in relation to the cantiones ornamented in green ink. At that time the scribe had namely no more red ink at his disposal and drew the lines of music in black ink as he did once in 1642 and then in 1652. (Most of the cantiones added subsequently were translated by János Serédi, rector at Eperjes.)⁶³

For items with music the scribe drew the staff-lines first, then wrote down the text which always required more space than the music. Then he entered the music above the textual underlay; it sometimes happened, however, that a note group could not be fitted above the corresponding text and so the music shifted forward in comparison to the text.⁶⁴ With some cantiones, antiphons and many-part items he did not fill in the already drawn lines with music. In one such place the notes of Adam's lamentation dated 8 April 1642 (f. 264) were probably added, as the music picture suggests, by someone else and the music of two hymns (ff. 191 and 192, in the latter only one line) is written in a third hand. On the other hand, in

⁵⁸The tablature book *Vietoris* notated in the 1670s was bound similarly, i. e. with blank pages between the various feasts.

⁵⁹The rubrics containing the opening lines of the songs recommended for the services of the individual feasts were written in two kinds of ink, black and red. From the rubrics on f. 305v (=p. 788) three writings can be identified: two in black ink (one of them being an addition) and one in red ink, and they may be in the same hand or different hands alike. See also ff. 306–309. Besides, the initial letters, syllables or words of the hemistichs of the psalms, the refrains of the cantiones as well as certain stressed sentences of the Passions (the inscription on the Cross and the text beginning with *Eli*) were also written in colour ink.

⁶⁰Items in which the initial is missing are listed in the general section of the Notes.

⁶¹This makes us believe that the insertion made on f. 143v is of later origin.

⁶²We shall come back to supporting our arguments in the chapter discussing the source material.

⁶³As the year 1650 is written after several items translated by Serédi and added to the Gradual subsequently it is feasible that the cantor noted them down separately, after the completion of each translation.

⁶⁴In general the strokes marking the end of the words may serve as points of orientation and this is particularly true for these instances, though they are not always precise, either.

the *super psalmos* antiphons for Sundays after Easter not only the music but the text were also subsequently wedged in by the cantor himself.

In addition to complete items Dániel Banzski wrote down into the Gradual the initial lines of cantiones and psalms and the marking *ad notam* to chants recommended for use in the services as well.⁶⁵ He proposed more than one hundred cantiones for singing but did not include them in his manuscript. In contrast, all but one of the recommended psalms can be looked up in the manuscript, moreover, the scribe generally provided them with page numbers of reference in person. The lack of this single psalm may be attributed to two possible reasons: either the scribe wanted to write it down at a later time but failed to do so, or the recommended item occupied one of the torn out pages.⁶⁶

Besides, the Gradual contains three further entries that have nothing to do with the liturgical contents of the manuscript and the sense of which could not be found out. Two of these texts were probably written as a trial of the pen and run as: „Andreaß Sutor si tibi non solum amnia jam fient omnia jam fient fierique” (f. 112) and „Milleter hoc schribsit [!]” (f. 103v).⁶⁷ The third text appears on f. 264v lengthwise and was presumably entered in an alien hand: „Accepi fama et auditione quod poteris eleganter ore loquelas dare nam is sequenti voci.”

The process of the completion of the manuscript is summed up in a table. The sections made before 9 October 1635 form the basic material while the items inserted immediately thereafter are additions.⁶⁸ At the later added items, which were dated originally, the year is indicated in each case, whereas it is put in brackets if it was established by way of comparison. In the table the original pagination, the corresponding later folio numbering and the running number used in the present edition (1 to 609) appear side by side. Wherever the continuity of page numbering breaks off due to the removal of pages between the various chapters, the absence of pages is immediately visible. On the other hand, the omission within the individual chapters can only be concluded from the different page and folio numbers (see the table).⁶⁹

The cantor’s notational and copying work must be examined separately. As a copyist of music he made use of various notational possibilities for copying cantiones, Gregorian and many-part items. The Gregorian music picture bears signs of the Messine notation influenced by the Czech notation.⁷⁰ A similar notational style can be observed in the manuscript version of the Slovak *Cantus Catholici* from the end of the 17th century as well as in some manuscripts of the 18th century.⁷¹ The blank staves of the song book of Leibicz printed in 1622 were filled in in two places, and one of these insertions is very close to the Gregorian notation

⁶⁵ Thus he subsequently added the rubric Cantiones recommended on f. 302v.

⁶⁶ Psalm 25, *Judica me*. Reference to it can be found on f. 86v. In much the same way, reference to a psalm entered in the manuscript may also miss in the rubric. See f. 300, reference to psalm 31 (f. 104v); f. 302v, reference to psalms 144 and 46 (ff. 200, 226).

⁶⁷ The latter entry on f. 103v was made in the same kind of fallow ink as the pen-and-ink drawing of the initial H (the letter H of the antiphon *Hátra térienek*), and so it is feasible that it was written simultaneously with the initials.

⁶⁸ The text of the lower parts of the turbas of the Passions (f. 168v), in which the ornamented letter *k* is missing and the script has a fairly disordered layout, may also have been written in additionally or at a later date.

⁶⁹ The torn out pages are not enumerated, only the ones removed from places with textual or musical insertions, for which reason the continuity breaks off in the present edition as well. They include pp. 127 and 128 missing between ff. 42 and 43 and pp. 911 and 912 missing between ff. 357 and 358.

⁷⁰ Kornél Bárdos compared it to a 15th-century Kyrial and a Czech Promptuarium. Bárdos 1957, p. 170.

⁷¹ The manuscript version of the *Cantus Catholici* is held in Turócszentmárton, Matica slovenská, no shelf mark; an 18th-century manuscript is, for example, the *Liber passionalis...* 1743, Turócszentmárton, Archiv Slov. nár. muzea M 148.

Chapter	Page number	Stamped foliation (in the margin in the present edition)	Number in the present edition (in square brackets)	Remark
I	5–14	2–6v	1–33	basic material
	17–18	7–7v	34	basic material
	19–48	8–22v		<i>blank</i>
II	49–72	23–34v	35–67	basic material
	72–74	34v–35v	68–77	addition
III	113–167	36–62	78–138	basic material
	168–169	62v–63	139–141	addition
	169–170	63–63v	142–146	addition
	171–216	64–83v		<i>blank</i>
IV	217–224	84–87v	147–169	basic material (f. 87v is blank)
	225–244	88–97v	170–194	basic material
V	245–285	98–118	195–240	basic material; the music of No. 230. in the 1st alien hand
	286–290	118v–120	241–244	addition
	290–301	120v–126	245–251	1650
	302	126v	252	alien hand (Glosius?)(after 1650)
	303–321	127–136		<i>blank</i>
	322–324	136v–137v	253	1652
VI	325–413	138–182	254–263	basic material
	413–419	182–185	264–266	8 April 1642 No. 264: only the music in an alien hand
VII	420–421	185v–186	267	(1650?)
	495–535	187–206	268–329	basic material the music of Nos. 274 and 276 in an alien hand
	536–537	206v–207	330	(1650)
VIII	538–592	207v–223v		<i>blank</i>
	593–603	224–229	331–350	basic material
	604–607	229v–231	351–354	addition
	608–638	231v–247v		<i>blank</i>
IX	639–654	248–255v	355–373	basic material
	659	256		<i>blank</i>
	660–661	256v–257	374	(1650?)
	662–664	257v–258v		<i>blank</i>
X	687–702	259–266v	375–402	basic material
XI	703–727	267–279	403–425	basic material
	728–756	279v–289v		<i>blank</i>
XII	757–763	290–293	426–452	basic material
	764–766	293v–294v		<i>blank</i>
	767–812	295–316v	453–542	basic material, after No. 542: 9 Oct. 1635
XIII	813	317	543–544	addition
	814–853	317v–334		<i>blank</i>
	854–919	334v–361	545–581	addition
XIV	920–926	361v–364v		<i>blank</i>
	1071–1100	365–379v–387 387–388v	582–608 609	addition 28 Sept. 1642; Johann Regis (f. 388v is blank)

of the Eperjes Gradual.⁷² The key note of the Gregorian items of this Gradual (antiphons, hymns, responsories, etc.) as well as that of its cantiones is in some instances the dove-tailed *punctum* which is supplemented at stressed notes and phrase-ends by a small curve.⁷³ Of these various note groups (such as pes, clivis, scandicus, etc.) emerge so that the *puncta* are joined by a curve. In the case of cantiones this *punctum* also denotes time value, namely the double of the note provided with a stem.⁷⁴ The note value does not change if the notes with stem are connected with a beam which merely suggests singing to one syllable. The above mentioned notational systems occur mixed in the item *Media vita* (f. 142) where normal, dotted and stemmed *puncta* as well as note groups without value indication alternate.⁷⁵

The notation of the Gregorian items and the cantiones of the Eperjes Gradual seems to be independent of the rest of the Hungarian graduals. All the more so, as the other graduals do not contain many-part pieces either, and so their occurrence here is a really convincing evidence of its uniqueness. In the notational system of the many-part items the white shaped mensural notation became simplified to a modernized variant. The characteristic features of the mensural notation may be traced in some coloured notes,⁷⁶ simple ligatures and the proportion sign $\text{C} \text{ } 3$. In general, the brevis does no more designate threefold value if it stands alone or precedes another brevis, only together with a lengthening dot.⁷⁷ Since the many-part items do not derive from the same period and age, the selection of basic units is not constant in the present edition.⁷⁸

When notating one-part and many-part items the copyist used C-, F- and G-clefs; nevertheless, the indication of pitch is missing in very many items.⁷⁹ The Gregorian chants were generally preceded by a C-clef written mostly on the fourth line or, in some items, between the fourth and fifth lines, yet the occurrence of an F-clef resembling the figure three is not rare, either.⁸⁰ (Following the medieval practice these items were frequently provided with four lines instead of five.) Due to the use of different clefs (or to the lack of clef) items of identical tone could have a varying fundamental each. Thus the responsory starting with the fundamental *F* also appears with a *C* final tone while the antiphon of first or second tone is notated on *G* or *A*.⁸¹ In many-part items the C- and F-clefs placed on any of the lines occur most frequently, the G-clef being reserved for the topmost voice of pieces written expressly for boys' choir.

⁷²RMK II, No. 2443; Čaplovič I, No. 754. The similarly notated item (*O Ewiger Barmhertziger Gott*) can be found on p. 9 of the small-sized song book printed for the German congregation of Leibicz.

⁷³The dove-tailed *punctum* is sometimes doubled or tripled at the end of the items and assumes ornamental function; therefore this kind of marking has not been taken into consideration. In the same way, the notes within the items „lengthened” by a small curve have not been distinguished in the present edition because their use is mostly incidental. In the litanies the long notes after the leap of a fifth are very frequent.

⁷⁴The *puncta* with stem in the Alleluia marked *vel* at the end of the antiphon *Veni sancte* (No. 360) have a shortening function instead of value indication.

⁷⁵Similar items of mixed notation representing a transition between the Gregorian chant and the cantio emerge e. g. in the notation of the Credo of the codices of the preceding century.

⁷⁶They do not bear the characteristic features of coloration, that is a large triple time is not made up of two small triple times; the coloration emphasizes through blackening the long note only the contrast of short and long notes following long and short ones.

⁷⁷Sometimes even the undotted brevis with triple value can also be met, e. g. f. 254.

⁷⁸In the metric items semibreve is generally taken as a basic value, in the cantiones the minim.

⁷⁹As it will be shown later reading the items without clef has not been the most exacting task of all.

⁸⁰The clef written to the beginning of the line in the antiphon series does not always refer to the new antiphon starting in the middle of the line.

⁸¹No. 351, *Iésus Kristus élö Jstennek szent Fia*, responsory having *c* for a fundamental. No. 343, *Ur Jsten menyei kiralyunk*, antiphon in the second tone without a clef (with *a* or *g* as fundamental). Nos. 114 and 383, *Üly ennékem*, antiphons in the first tone with *a* as fundamental.

Besides, the musical notation of the Gradual includes three auxiliary signs which may have melodic or rhythmic function. One is, in fact, not only a single sign but a system of symbols proper. Since no more than the first strophe of the hymns was notated, or not even that, the note groups belonging together and supposed to be sung to one syllable were provided with neume signs (in red ink) above the text lines for the sake of facilitating the singing of the other strophes, the form of which resembles the notation written on the staves.⁸² These kind of mnemonic neume signs can occasionally be found above the verses of the responsories, moreover above the unnotated strophes of the cantiones in the place where the shortening or bending ought to be. In the psalms moving off from the reciting tone was indicated by an oblique stroke now and then. In the strophes of the cantiones with varying number of syllables the attention was drawn to shortening by a sign agreeing with that of the short syllables of the metrical foot.

Judged by the quality of the scribal work the cantor's mother tongue could hardly have been Hungarian. Dániel Banzski of Breznóbánya came from a region where the majority of the population was Slovak and German. His script abounds in standard errors of the sort a scribe of Hungarian nationality would never have committed.⁸³ This leads to corroborating the assumption according to which the scribe did not copy the text, at least not the bulk, from another manuscript but wrote it at dictation. It is namely unthinkable that a scribe should commit so many errors when copying from a Hungarian text, all the less so, as the rest of the Hungarian graduals do not contain together as many textual errors as the Eperjes Gradual alone. The most common source of errors is, though I personally consider the scribe to be of Slovak and not of German origin, the confusion of voiced and unvoiced consonants, such as *d* and *t*, *z* and *s*.⁸⁴ Even the orthography of the successively entered identical texts is dissimilar as it emerges from a comparison of the psalms and the antiphon verses taken from their texts. The scribe wrote down the psalm No. 110, *Confitebor* twice in agreement with Káldi's translation.⁸⁵ The two versions differ both in contents (= corruption of text) and orthography, which may again be attributed to the two reasons mentioned: that the language used in the manuscript was not the scribe's mother tongue and that the text was written by ear. If we started from the presumption that the scribe copied the two variants from one and the same source we could find too many differences and errors distorting the sense to serve as counter-

⁸²Neume signs are frequently used around ff. 90–100 (see facsimiles 5, 6). In a given case it has to be determined by means of the neumes which of the hymn variants is meant. (*Uy világosság jelenék*, f. 27, even the first strophe lacks music notation.) It may cause difficulties in marking and reading the neumes that the number of syllables in the lines of the strophes is varying because of translation. (See *Nap tamadastul fogvan* on f. 37v based on the Latin hymn *A solis ortus cardine* consisting of 4x8 syllables; the syllabic number of the Hungarian hymn lines amounts to 7+9+8+9 in the first strophe.) The form of the neumes resembles the note groups made up of puncta of definite pitch and joined by curves. An exception is the *pes* whose puncta are joined by a vertical stroke.

⁸³In the manuscript evidence for supporting the presumption of Slovak origin is scarce. The scribe changed one of the *Responsorium* titles to the identically long *Rospomynam* (meaning I remember in Slovak) (f. 62v), which may be attributed to the playfulness of a man overcome by fatigue during work. Besides, one of the characteristic letters of the Slovak alphabet, the *č* also crops up in an item (on f. 194v). The cantiones of Czech or Slovak origin may have reached Eperjes through the intermediary of refugees settled in the eastern part of Upper Northern Hungary and not through that of the cantor alone. The letter *w* of the German, and at the same time of the Czech and Polish alphabets is also extant: *Adwent wagy Uy Esztendő-korra* (f. 34), *Weczernyének* (f. 113), together with the vowel *é* used both in Upper Northern Hungary and Transylvania: *ę* (f. 92v: *tęrnek*).

⁸⁴Examples can be found in the notes in great abundance. The exchange of consonants may take place within a word, too, such as e. g. *zogokván*, No. 261 and in the St John Passion.

⁸⁵The comparison of the two items is shown on p. 16 of the Hungarian study.

arguments. On the other hand, the psalm text is too similar to allow considering different sources. This example of a psalm speaks by all means in favour of dictation.⁸⁶

The two kinds of textual underlay of the same psalm also show exchange of vowels suggesting dialectal variants. The use of the vowel *é* instead of *í*, of *í* as opposed to *é* as well as the alternation between *ö* and *ü* are all but consistent, they seem to be rather accidental and cannot be taken for constant dialectal features.⁸⁷ Furthermore, mention is to be made of the usage of the vowel *ö* typical of certain sections of the Gradual.⁸⁸

It is worth noting that the orthography of the Gradual does not agree with the spelling of the sources it is modelled on, irrespective of the fact whether it was written at dictation or copied from another manuscript. The Bible as translated by Káldi and printed in 1626 cannot be taken into consideration as an essential intermediary source. In spite of this, the spelling of the items translated by Káldi and included in the Gradual (antiphon texts, psalms and Passions) agrees by and large with the relatively homogenous orthography of the other items of the Gradual. Thus the sound *cs* indicated in Káldi's text as *ch* appears in the Gradual in a manner characteristic of the Polish and Czech orthographies, that is *cz*, and the article *a'* is substituted by *à*.⁸⁹ These deviations can also be observed in the present edition, because the beginning of the second psalm of the Eperjes Gradual is missing as a result of the mutilation and has thus been added on the basis of Káldi's original text (see No. 94).

The spelling of the Gradual is mainly comparable to the orthography of the prayer book of Márton Madarász published in 1629, which we deem as the immediate source for some items of the Gradual (such as *Te Deum*, and the Creed of St Athanasius), although the orthography of the prayer book is more consistent and homogeneous.⁹⁰ The manuscript displays several contemporary emendations or alterations in the cantor's or somebody else's hand,⁹¹

⁸⁶Further examples of mishearing or misspelling words in the process of copying, which could be corrected on the basis of the other sources, are listed in the same footnote of the Hungarian version.

⁸⁷This is born out by the fact that the letter *ö* is occasionally corrected in *ü*. The alternating use of *é* and *í* can already be observed a century earlier in the *Orthographia Ungarica* of Mátyás Dévai Bíró, see Szathmári, p. 157.

⁸⁸E. g. in the antiphons *Ne itéllyetek* (No. 469) and *Az én házam imadságnak háza* (No. 493) as well as at the beginning of the St John Passion.

⁸⁹Further differences include:

megh in Káldi's text *meg* or *meg'* in the Gradual
Zidok *Zidok* or *Sidok*

In Káldi's translation the prefixes and postpositions are connected to the verb by a hyphen and so do they appear in the Passions of the Gradual where, in our view, the cantor copied the text. Elsewhere in the manuscript they are written without a prefix. The hyphenated way of writing becomes predominate in the items entered in 1650 and 1652 (see ff.121–122). Accordingly, there are some peculiarities of orthography, for the sake of which the scribe is willing to change his spelling customs and others which he disregards in the text chosen as a source. (We come to a similar conclusion in the case of Albert Szenci Molnár's psalms, too.) In this manner a kind of orthography emerges which István Kniezsa described as follows: „The rise of mixed orthographies goes back to copying one codex from another. At any rate, it may be observed that the spelling of the majority of codices does not reflect the orthography of the copied original but stems from the copyists, because the Hungarian records written in the same hand reveal an identical orthography even in cases when it can be firmly established that their texts are copied from linguistic monuments written with different orthography. Definite examples of the scribe's servile adherence to the spelling of the original are also extant. I explain these two different outcomes by the existence of two kinds of copying. In the first, copying was made at dictation, in the other, directly from the text.” Kniezsa, p. 186.

⁹⁰Though it is true that the use of *ch* and *cz* alternates in the *Te Deum* of the prayer book. Similarly, the spelling of the word may vary within the same item of the Gradual, moreover, the identical text of the four parts of the choral movements of the Passions written under each other does not agree in each case.

⁹¹For the first see e. g. f.155v: *iobiczuk* – *iobicsuk*, or from the St John Passion f.174 v: *meg-ennének* – *meg-ennék*; for the second see the notes to No. 261.

but the original text cannot be identified in each case.⁹² The spelling of the items added in 1642 or later is correcter than that of the items written down in 1635.

Similar to the musical notation the arrangement of the text is very well-ordered and can be easily surveyed. It shows the hand of a man of great practice, too, that Dániel Banzski, who was also working as a redactor simultaneously with writing the manuscript, completed most of it within some months. In spite of the above mentioned irregularities of spelling and the problems concerning musical orthography, which are going to be listed later on, we are convinced that the Eperjes Gradual was not the cantor's first notational and scribal work.

The Gradual as a Type of Book The Liturgical Genres of the Eperjes Gradual

It may have already attracted the reader's notice that the manuscript of Eperjes is not referred to with the designation *graduale* given on the title page of the present edition but, according to the definition of the liturgical type of book, with the word *Gradual*. *Graduale* denoted from the Middle Ages onwards a liturgical chant of definite function on the one hand, and a book containing the variable chants of the Mass, on the other. The meaning of the gradual as widely used in the 16th and 17th centuries was restricted neither to a genre nor to the liturgical chants of the Mass. The graduals, in which Gregorian chant in the Hungarian tongue survive, do not contain the liturgy of the principal service, the Mass in the first place but that of the most important subsidiary, that is morning and afternoon services retained from the medieval hours. Imre Szilvás-Ujfalvi mentioned first in connection with the Christian chants that they were „said” in the Hungarian Calvinist churches both together with and without a gradual.⁹³ In the title of the so-called Öreg (Large) Gradual published in 1636 all the liturgical genres present in the book are listed, such as hymns, psalms, proses, and spiritual lauds.⁹⁴ Items of this kind can also be found in the Eperjes Gradual, and it would therefore be misleading to designate its type of book with the word *graduale*.⁹⁵ Thus the gradual is not a particular but a comprehensive book of the cantor, out of which singers at the cantor's disposal could possibly sing as well.⁹⁶

The 16th- and 17th-century Protestant (Lutheran, Calvinist and Unitarian) graduals, or song books in the nature of a gradual, were redacted in two different ways. At the beginning of the 17th century it must have been more wide-spread, customary and easier to compile series of the same genre (hymns, antiphons, versicles, and benedicamus chants) for the feasts of the ecclesiastical year. (The Graduals Batthyány, Óvári, Ráday and the Öreg Gradual were compiled, among others, in this spirit.) It seemed, however, more expedient in the practice of the churches to specify the full liturgy of a Sunday or a feast, which happened relatively seldom. For this reason the 1560/61 publication of Gál Huszár containing the Primes of Kálmáncsehi and his song book of 1574 establishing the order of the principal and subsidiary services assume

⁹²An analysis of the text would naturally require the cooperation of a linguist, and so merely some peculiarities of the scribal work are dealt with.

⁹³In the introduction to the prayer books of 1602, 1616 and 1620 printed in Debrecen.

⁹⁴„Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett ekes rhythmusu hymnusokkal, prophetai lelektől szereszettett szent Soltárokkal, örvendetes nótáju Prosakkal és több sok nemü, született nyelvünkre fordittatott lelki Ditséretekkel és esztendőtszakai templumbéli kegyes Caeremoniákkal tökéletesen megtöltetett öreg GRADVAL...” RMK I, No. 658.

⁹⁵The designation of the type of book is given erroneously in addition to the Eperjes Gradual, in the title of the Unitarian *Graduale sacrum* from the end of the 17th century (Stoll 1963, No. 140).

⁹⁶For the genesis, sources and arrangement of the graduals see Bárdos–Csomasz Tóth 1957; 1977; Czeglédy; Schulek; Ferenczi 1985.

particular significance. Though the earliest Hungarian gradual, the so-called Gradual Miskolc survives only fragmentarily, the series of successive Christmas items bears witness of its having been redacted with the full liturgical order in mind.⁹⁷ As far as its contents are concerned, the Eperjes Gradual belongs more to the latter kind, nonetheless, it also shows the characteristic features of the first group through the presence of some series of the same genre (responsories, versicles, benedicamus chants, antiphons and hymns of the Creation and for every day).

The 1574 song book of Gál Huszár, a defective copy of which is still available at Eperjes, must have been at the editor's disposal when compiling the Gradual. This explains why the manuscript of Eperjes lacks the detailed liturgy of the principal service and of the Lord's Supper, forming part of it. While Gál Huszár recommends that congregational songs take the place of the variable items of the Mass,⁹⁸ the Gradual of 1635 includes exactly those liturgical songs, introits and proses (= sequences) which are missing in Gál Huszár's book. Compared to the full liturgy the Gradual contains very few items for the principal service; their number may be enhanced by congregational songs which can equally accompany the principal and the subsidiary services. As opposed to the detailed order of the morning (Prime) and evensong (Vespers) liturgies in Gál Huszár's book the items of the Eperjes Gradual do not bear any reference to the time of the service but only to the feast they are to be sung on – except for the hymn for the Compline *Christus ki vag' vilagossagh* (No. 176) and the rubric of the Vespers on f. 261 – though most of them belong to the Vespers and the Prime, when compared to the song book of Gál Huszár indicating the assignment to the hours precisely and to the other graduals.⁹⁹ A comparison of the contents of the two sources reveals that they are complementary to each other by force of the principal service and morning and afternoon service liturgies, but there are also overlappings.

Irrespective of the process of writing, the entire material of the Eperjes Gradual was divided according to the sequence of folio numbering into 609 units.¹⁰⁰ Of these 413 items were notated with music and 196 items are given with text only. The number of items which can be sung from the manuscript is, however, far more than that because

- a) the tone of the psalms is defined by the differentia of the preceding antiphon;
- b) in the case of the subsequent hymns reference is made on several occasions to the preceding hymn with music;
- c) the series of versicles given for the feasts of the ecclesiastical year may be sung to one melody and the benedicamus chants to three kinds of melodies;
- d) the *ad notam* indication of the cantiones refers occasionally to a melody which occurs with notation somewhere in the manuscript.¹⁰¹

⁹⁷National Széchényi Library, Quart. Lat. 1508; described by Dobszay.

⁹⁸E. g. f. CCLXv: „... instead of the prose the choir sings one of the hymns of Christ's resurrection.”

⁹⁹According to the rites of the Middle Ages the two invitatories are sung in the Matins but some items – particularly the psalms – may also be assigned to the morning service by virtue of their texts.

¹⁰⁰The versicles and benedicamus chants belonging to the same feasts, the versus series attached to the various feasts yet appertaining to the same responsory melody and the eight lamentations are included under one number. On the other hand, a separate number is given each to the identical antiphons or antiphon variants belonging to different feasts, to the two occurrences of psalm 111 (110) and the appearances of parts of psalm 119 (118).

¹⁰¹Melodies that cannot be found in the Gradual may be looked up in the volumes of RMDT covering the 16th and 17th centuries (see RMDT I, II).

The 609 items of the Gradual belong to the following genres.¹⁰²

		<i>with music</i>	<i>with text only</i>
1	antiphon	271	266
2	psalm – in prose	74	–
	– rhymed	28	23
		(polyphonic)	
3	hymns	72	21
4	versicle	16	1
5	responsory, responsorium breve	15	15
6	canticle	3	1
7	benedicamus	12	3
8	invitatory	2	2
9	introit	6	6
10	sequence (prose)	4	4
11	Symbolum Apostolicum	1	1
12	Symbolum Athanasium	1	–
13	cantiones – one-part	65	33
	– polyphonic	31	29
14	Passion	2	2
15	lamentation	1 (8)	1
16	oratio	1	1
17	litany	3	3
		(one polyphonic)	
18	Te Deum	1	1

The most important musical-liturgical genre of the Gradual is the *antiphon*, a frame verse sung before and after the psalms.¹⁰³ Some of its antiphons are also extant in the other graduals while others survive in this source only. About 40 antiphons form part of the general practice and the number of antiphons represented either in each gradual outside the Batthyány–Óvári–Ráday group of sources or only in the Öreg Gradual and the Gradual Spáczay, respectively, amounts to 80.¹⁰⁴

Of particular interest are the 150 items which can be found in the Eperjes Gradual alone. As mentioned before, by including mostly the liturgy and not series of the various genres, the redactor of the Gradual took over several medieval antiphons which could not find place in the liturgical manuscripts of lesser volume. For Sundays after Trinity he entered two series: first a series of antiphons for 25 Sundays, then the more traditional, detailed liturgical order for 27 Sundays, which is in agreement with the medieval sources. (He wrote down three antiphons for each Sunday: two with texts from the Gospels and one from the psalms.) In the first series the redactor followed the principle of *series tonorum* in which the tone of the antiphons corresponds with the number of the Sundays, and so he made up three series of tones for the 25 Sundays. As he could not find medieval models for this, he created new antiphons even in cases when a Latin antiphon of adequate tone would have been at his disposal.¹⁰⁵

¹⁰²For the items of the various genres see the index at the end of this volume.

¹⁰³The only gradual containing more antiphons than the Eperjes one is the *Öreg Gradual* which is, however, not a unique source but a comprehensive collection.

¹⁰⁴The occurrence of antiphons in the sources may be studied by means of the catalogue of genres compiled in the Study Group of Early Music, Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences.

¹⁰⁵See e. g. the antiphons *Keressétek előszer* and *Leg előszer keresétek* of the first and seventh tones, respectively, made after the antiphon *Querite primum*, the latter for the 15th Sunday.

The presence of a great number of unique antiphons may also be attributed to the fact that the redactor of the Eperjes Gradual handled the medieval antiphons with a freedom not experienced in any of the other known graduals. He often divided the longer antiphons into two parts which resulted in a change of character of the original melody. The independent melody formed of the first half of the melody either closes after a return in the original key or, by developing the half close into a final cadence, produces a cadence of new tone in many instances that has naturally a range similar to that of the original key.¹⁰⁶ The redactor's freedom also manifests itself in the occasional reversal of order of the two Gospel antiphons in comparison with the medieval sources, in that he writes the summary first, and enumerates the details thereafter.¹⁰⁷

By using a translation different from the one found in the rest of the graduals several unique antiphons have come into being. Verses taken from the Bible or other texts, not adapted for antiphon words so far, were set to music and thereby „new compositions” emerged which were modelled on some familiar antiphon.¹⁰⁸

Antiphons in Hungarian handed down from the Middle Ages were for the most part based on Latin models:

The Szepes Antiphonale
Non po - test ar - bor bo - na fru - ctus ma - los fa - ce - re

The Eperjes Gradual
Nem te - rem - het à jó fa go - nosz gyü - möl - czö - ket:

ne - que ar - bor ma - la fru - ctus bo - nos fa - ce - re. Magnificat
sem à go - nosz fa jó gyü - möl - czö - ket nem te - rem - het.

Musically the line-endings of the two different languages did not always coincide, consequently the shaping underwent modifications and at times the line-ending became blurred altogether.¹⁰⁹ The melismas disintegrated into syllables, or just the other way round, several syllables combined to form a melisma; in addition, tone repetition may have taken place or been omitted. Other notes gained importance than the ones of the Latin original and the various melody sections became rearranged on new notes. Sometimes the introduction of the antiphon in Latin was omitted or an introductory or explanatory text was placed in front of an existing antiphon

¹⁰⁶The first part of the antiphon in the first tone *Non vos relinquam orphanos* – *Monda Christus az ő tanítványénak, nem hadlak tétéket arvajul* would rather fit in the range of sound of the second tone, and when the cadence of the half-melody is transformed into a complete cadence, it closes in the eighth and not the second tone (No. 336). The second half of the melody (*El megyek és hozzátok jövek*, No. 337) is, as an independent antiphon, in the first tone again.

¹⁰⁷*Álnok szolgál, minden adosságod* (No. 528), *Légy békével hozzám, és mindeneket megfizetek* (No. 529); *Valának pedig' à kik öttek vala* (No. 482), *Szanom à sereget* (No. 483).

¹⁰⁸Such as *Aldot Ur Jsten* (No. 204) adapted to the melody of *Zelus domus tuae*, or the item beginning with the words *Ha embereknek és Ang'alogknak nyelveken* (No. 398) which is one of the best done antiphons of the Gradual.

¹⁰⁹A good example of the incongruent shaping of the Latin text and the original musical lines is the item No. 56, *Ime az Ur el jö felhőben*, which is based on the antiphon *Ecce in nubibus*; its musical division is as follows: *Ime az Ur el jö / felhőben nagy ha - / talommal és / diczőséggel*. See also Nos. 430 and 517.

in the process of the adaptation and translation.¹¹⁰ Owing to the work of redacting and translating the Eperjes Gradual has a very rich variation technique not only in comparison with the medieval sources and the other graduals in Hungarian, but in itself as well.¹¹¹

A certain part of the antiphons was subsequently entered before the respective psalms taken as a basis with the intention to define the key, that is the tone in which the psalm should be recited. The 74 prose psalms were namely written down with text only, but they can also be sung in the psalm tone determined through the *differentia* at the end of the antiphons, as mentioned.

The *hymns* contained in the Eperjes Gradual reflect the common practice. Nevertheless, the text of 7 hymns survives in this Gradual alone.¹¹² Compared to the other graduals this source contains a relatively large number of hymns, which is surpassed by three graduals only.¹¹³ It is all the more surprising that hardly more than a quarter of the texts has musical notation, out of which one is a fragmentary melody and a further one is indecipherable.¹¹⁴ Reference to the melody of the rest is made either by the *ad notam* indication (and occasionally by the remark *alius*) or the melody was so familiar that it was considered superfluous to notate it.¹¹⁵ In many cases mnemonic neume signs placed above the text lines of the hymns marked *ad notam* provide assistance for singing the respective melody.¹¹⁶ The neume signs of certain hymns cannot be substituted by the melody referred to¹¹⁷, nor does the remark *alius* always allude to the preceding hymn, its meaning being only: another, the other.

The majority of the hymns in this Gradual were translated from medieval Latin models. In the course of translation the line-endings of both the melody and the text shifted forward or backward and became at times distorted. Of the eight-syllable lines of the classical strophes an irregular line structure came into being which consists of seven or nine syllables. The music adjusts itself to the transformed text lines of the hymns in a variety of ways: similar to the antiphons the melismas disintegrate into syllables or the syllables combine to form melismas. Compared to the original the line-endings of certain hymns shift by several syllables.¹¹⁸ Unlike the antiphons the form of the hymns is completely fixed, and the changes caused by the translation can only take place within the given framework.¹¹⁹

Apart from the antiphon and the hymn the liturgy of the morning and afternoon services comprised several further genres. Of these the *responsorium breve* assigned for each Sunday and feast-day is represented by two kinds of basic melody, whereas the *versicle* may be sung according to one sample with music. The melody of two *benedicamus* chants (given in the manuscript as *benedictiones*) closing the subsidiary services is known, for the third no medieval

¹¹⁰See Nos. 149 and 168, respectively. For their Latin models see the Index According to Genres.

¹¹¹See the antiphon variants of identical text as included in the Index According to Genres. For more detailed information on the antiphons of the Eperjes Gradual see Ferenczi 1982. Of the antiphons of the graduals in Hungarian a book containing comprehensive tables is being written.

¹¹²For their enumeration see Bárdos 1957, p. 182.

¹¹³*Ibidem.*

¹¹⁴The hymn melodies of the Eperjes Gradual were published on pp. 181–198 of Bárdos 1957, the 39 hymn melodies of the 16th–17th-century graduals are given, according to their first occurrence and their variants in the other graduals, in Bárdos–Csomasz Tóth 1977.

¹¹⁵The missing hymn melodies may be added from Rajeczky's Melodiarium.

¹¹⁶The hymns reproduced in facsimile Nos. 5–6 are of this kind. The neume signs could not be included in the present transcription.

¹¹⁷Nor do the neume signs entered from the second strophe onwards always refer to the melody of the first strophe provided with music. See f. 37v (No. 80).

¹¹⁸The most extreme example is the hymn *Jövel szent Lélek Ur Isten, latogasd meg'* (No. 356) based on *Veni creator spiritus*.

¹¹⁹For the relationship between the hymns of the Gradual and the medieval hymns see Bárdos–Csomasz Tóth 1977.

antecedents could be found.¹²⁰ Being a musically demanding genre the *invitatory* is represented in the manuscript of Eperjes by two items only.¹²¹ Of the three *canticle* texts the *Magnificat* was provided with psalm melody, namely in the fifth tone. Through its typical German variant the *Te Deum*, constructed also of two half verses, strongly corroborates the independence of the Eperjes Gradual from the other graduals. Of the Office for the Holy Week the *Lamentations* (eight in number) and the *Prayer of Jeremiah* included in this manuscript are also known from several graduals. The *Lamentatio devota de morte Domini nostri Jesu Christi, Ez az szomorúságnak napja* is an item originating in Gregorian chant but, having strophic character, has nothing to do with the preceding lamentations.¹²² The melody of the three *litanies* is modelled on medieval patterns. The text of the *Litania maior* was transformed after Luther of the All-Saints' Litany to agree with the Protestant articles of faith. In the item *Litania super Pater noster*, which begins with the words *Oh Menyei Atyánk*, the response to the one-part call comes from a polyphonic recitative block.

The *introits* and *sequences* (in the manuscript *proses*) given for the highest feasts, which may be ranked among the items of the principal services, follow medieval models, tones and texts. The *introits* preserved their tripartite form, containing psalm verse and doxology in the middle section. All four *sequences* show some peculiar features. The end of the original text of *Küldé az Ur Isten* (No. 36), a sequence made after *Mittit ad virginem*, became curtailed and thus not two but four verses must be sung to the fifth melody. According to the instruction the first part of the Christmas sequence *Grates nunc omnes* (No. 125) may be repeated three times. Interpolated in front of the last line of the item *Victime paschali* we find the sacred folk song for Easter *Krisztus feltámadá*.¹²³ While the above mentioned three sequences occur in several graduals in Hungarian (the *Victime paschali laudes* with a text of different contents as well) the sequence for Whitsunday *Jövel szent Lélek Ur Isten (Veni Sancte Spiritus)* survives exclusively in the Eperjes Gradual and was written down not in 1635 but probably simultaneously with the additions made in 1650.¹²⁴

The *Passion*, the central event of the divine service of the Holy Week, is represented in the present manuscript by the Passions according to St Matthew and St John. Contrary to the other Protestant graduals the melody sung by the chief characters of the Passion is in major and not in minor by which it shows connection with the medieval Latin sources on the one hand, and with the contemporary German Passions, on the other.¹²⁵ The four-part chordal *turbas* of the mass scenes follow the simplest type of German Passions. Even the prologue and epilogue enclosing the Passion do not go beyond repeating the cadential turns.¹²⁶

The *cantiones*, these sacred folk songs loosely connected with the ceremonies constitute a special layer of the Gradual. What enhances the importance of their texts and melodies is the circumstance that some *cantiones* appear in this source for the first time or cannot be met anywhere else. (As a matter of fact, the latter are generally songs with a fairly primitive wording.) A certain number of the *cantiones* is connected to the liturgy of feasts, and is given there, while the rest appears in one block among the miscellaneous items of the collection at the end of the manuscript.

Only a few characteristically Hungarian melodies can be found among the *cantiones* of the Gradual. Most of them were either inspired by Gregorian chants or originate in the Hussite

¹²⁰The three melodies are: a variant of *Magne Deus* (No. 15), *Cunctipotens* (No. 20) and an untitled one known from both song books of Gál Huszár (No. 24).

¹²¹In the other graduals one more *invitatory* for Whitsunday and Trinity each and another *invitatory* for Christmas were noted.

¹²²We shall come back to this item in the chapter dealing with the sources of the Eperjes Gradual yet.

¹²³For the connection between the Hungarian sequence for Easter and the sacred folk song see Ferenczi 1981.

¹²⁴This item is discussed separately in the chapter on sources. The *Gloria laus* processional hymn, No. 200 was also given the title *prose*, though this item has naturally not been included among the sequences.

¹²⁵For further information see Bárdos 1975, p. 8; Csomasz Tóth 1957, p. 209.

¹²⁶The many-part *turbas* of the two Passions were analysed by Csomasz Tóth; Csomasz Tóth 1957, pp. 209–212.

movement and the Reformation, and are modelled on some foreign patterns which the copyist stated occasionally in the title (*Resonet in laudibus, In dulci jubilo, Septem verba Christi, Agnus Dei, Credo in unum Deum, Pater noster, Cur mundus militat, Da Jesus an dem Kreutze hang, Wir danken Dir für Deinen Tod, Hilf Gott, dass mirs gelinge*).¹²⁷ In the course of assimilating the extraneous pattern one did not fully succeed in solving the problem of translation, in that the Hungarian text can often be adapted to the metrical melodies in a most unnatural manner only. Some songs were translated by János Serédi, the rector of the school at Eperjes which the copyist marked by putting his name or initials at their side. (It is conceivable that the rector was explicitly asked to make new translations for the Gradual.¹²⁸)

The melody of one or two cantiones of Hungarian or German origin deviates from the well-known traditional form to such an extent that they are to be looked upon as typical, unique variants (*Menyből jövek most hozzátok, Az menyei nap immár fel jöt, Christus artatlan bárány, Jövel szent lélek Ur Isten*). Some of the melodies occurring in the Eperjes Gradual for the first time became widely spread and their folk variants were still sung in this century.¹²⁹

By virtue of its strophic structure Luther's song, the *Symbolum Apostolicum* (that does not agree with the above mentioned *Credo in unum Deum* item) would belong to the cantiones, but forms a separate group, since it has a completely irregular line structure and a melody rooted in Gregorian chant and lacking rhythm. On the other hand, the second item of Gregorian origin that shows regular line structure, the *Ez az szomorúságnak napja* headed *Lamentatio...* is included among the cantiones.¹³⁰

A certain portion of the cantiones was notated in an arrangement for many parts. The Eperjes Gradual is the first collection to comprise polyphonic items in Hungarian as well and remains the only one until the end of the 17th century.¹³¹ Its choral items were gathered from various manuscript (or perhaps printed) sources, which makes itself felt on the style, the use of the underlying music material and the different degree of perfection of the pieces. (In the present edition the differences of style are manifest in the choice of different basic values.) The redactor made a selection from the musical output of nearly one hundred years in a way that this time span does not show on the intricateness of the works: no item of imitation was interpolated among the cantiones and the metric songs.

Since the scribe did not attach much importance to mentioning the authors' name, knowledge of the origin of the pieces could first be obtained through the work of identification carried out by Zoltán Gárdonyi and Kálmán Csomasz Tóth.¹³² Thanks to the investigation of collections originating in Uppern Northern Hungary since then the number of identifiable items or those to be classified as variants has increased.¹³³

The polyphonic items can be included in three stylistic categories. The most homogeneous group is made up by the simple arrangements of the French metric psalms, set to music by Goudimel, in which the cantus firmus appears mostly in the tenor, and less frequently in

¹²⁷For the genesis and the variants of the cantiones see Csomasz Tóth 1957, pp. 247–267. (In addition to the Geneva psalms Csomasz Tóth identified 23 melodies.)

¹²⁸In the song books of Lőcse from 1629 and 1635 only two songs of Serédi's translations were published: Nos. 244 and 326. See RMNy, No. 1438: 105, No. 1628: 225 as well as No. 1628: 420.

¹²⁹E. g. *Mit bizik é vilag, Tekincz reank Ur Jsten, Bizodal munk Kristus által, Menybül jövek most hozzátok, Jaj aldot méhemnek*, see Szendrei–Dobszay–Rajeczky, I/188, I/232, II/33, II/85, II/333.

¹³⁰Csomasz Tóth 1957 does not mention this item among the cantiones. In RMDT II (No. 273) the text of the *Cantus Catholici* of 1651 alone is given (*Ah! ah! ah jaj nékem szomorunak*).

¹³¹Besides independent choral items the four-part turbas of the Passions and the responses of the litanies also belong to this category.

¹³²See Gárdonyi; Csomasz Tóth 1957. The author's name remained unmentioned in the similar cantionales written in German, Latin and Czech as well. This had already been the case with the liturgical manuscripts earlier. For example, of the 239 pieces of the 16th-century Anna Hansen Schuman codex only 2 bore the author's name.

¹³³The name of the author of the identified items is given in the Index According to Genres beside the title of the works.

the discant part. The second stylistic layer comprises German cantional items from the late 16th and early 17th centuries, the basic melody of which was often taken from cantiones of the late Middle Ages. In addition to collections compiled for use at school the model of these pieces may have been in the first place the series *Musae Sioniae* by Michael Praetorius as well as the recent cantio output of the first decades of the 17th century.¹³⁴ For our purposes the third group proves to be the most important one as among its pieces local compositions may also be surmised, the case being, that they survive mainly or exclusively in the sources of Upper Northern Hungary. They are, however, the items which have the greatest number of notational errors, a very primitive part-writing in some places and an abundance of consecutive octaves and fifths. The related melodic or harmonic turns of certain pieces even suggest that they are the work of one and the same composer or of the cantor himself.¹³⁵ These four-part pieces were rarely written for discant, alto, tenor and bass but notated, to comply with the local customs, for boys' chorus (with one part for male voices at most).

Sources of the Manuscript

Some of the sources of the Gradual, above all the musical ones, have already been mentioned in connection with the genres. Considering the diversity of the genres alone we must take the existence of an extremely rich literary and musical background for granted, a reason why it seemed necessary to devote a whole chapter to the manuscripts and printed books that may come into question. The source material the redactor was in need of for compiling this Gradual is almost immeasurable. Compared to the contents of the other graduals in Hungarian it immediately strikes the eye that hardly one third of the items of the Eperjes Gradual parallel them. As it will be repeatedly pointed out later the redactor drew in the first place on medieval sources being at his disposal then as well as on contemporary printed books and manuscripts in several languages he could come by in Upper Northern Hungary.

The Latin titles of the hymns and sequences of the Eperjes Gradual do not necessarily suggest that the melodies were copied directly from a Latin codex and underlain with Hungarian translations afterwards. The names of the Latin models were namely entered for a long time to come yet, even in instances when the medieval sources had been destroyed several decades before or were lying untouched and covered with dust on the choir of some church. On the other hand, one of the antiphons included in the Gradual bears witness to having been directly taken over. Under the differentia of the antiphon *Mit álotok az egéz nap hívokodva* (No. 147) not the number of the psalm to be recited is written or, what was a still commoner practice, the space left blank, but the abbreviation *Evovae* (et in saecula saeculorum), a chance remainder of the medieval source.

According to an inventory drawn up in 1606 the church of Eperjes possessed all the books needed for teaching and for the divine service, among them a *Breviarium*, a *Psalterium* and an *Ordinarius*.¹³⁶ A *Psalterium Latinum* figured even among the items of a list taken in Eperjes in 1661 that enumerated exclusively books with music. (This catalogue was revised by the cantor Dániel Banyai.)¹³⁷ At present information on medieval codices with Eperjes asso-

¹³⁴The polyphonic items are described, together with their sources, on pp. 216–247 of Csomasz Tóth 1957.

¹³⁵The mentioning of names of local interest in the Gradual raises considerable doubt about the cantor's person as a possible author, all the more so, as he referred to himself as redactor and scribe only. For the polyphonic variants of Upper Northern Hungary see Csomasz Tóth, *ibidem*, Ferenczi-Hulková. On the basis of common or similar melodic and harmonic turns the items Nos. 560, 562, 563 and 569 can be ranked side by side, and within this Nos. 560 and 569 contain completely identical sections.

¹³⁶Iványi, pp. 362, 363, 375.

¹³⁷The inventory of Eperjes is described in Matúš on pp. 80–81 and Rybarič on p. 73.

ciations, that could have been relied on when compiling the Gradual, can be gained from the above inventories only. Consequently, on tracing the origin of the antiphons we could only look for the musical antecedents of our items in the Antiphonals and Psalters of Pozsony and Zagreb widely characteristic of the Hungarian practice as well as in the Antiphonals of Szepes and Lelesz in Upper Northern Hungary.¹³⁸

The catalogue of 1661 mentions printed and manuscript cantionales as well, among them a printed cantionale in German, the size of which was equal to a folio and must have contained polyphonic material.¹³⁹ For us the other collection entitled *Cantionale scriptum in regali folio* could also be of significance. There is no knowledge of what the designation *Psalterium Ungaricum* of the inventory of 1606 could have covered.¹⁴⁰

For establishing the sources of the Gradual the inventories do not offer any substantial information on the contents side, thus we have to rely exclusively on printed books and manuscripts that survive up to the present day. The first to mention is the prayer book made for local use and published by Márton Madarász, the Hungarian pastor of Eperjes, a copy of which is still extant in the building of the one-time college of Eperjes.¹⁴¹ Some songs of the prayer book (included naturally without melody) are regarded as the immediate textual sources of the Eperjes Gradual, though certain songs do not occur for the first time here. Two songs of identical versification are intercalated between the prayers, one being *Diczeriétek az Vrat mert igen jó* (p. 64), a song of seventeen strophes which was taken over in a similar form into the Gradual (No. 575).¹⁴² The *Litania* (p. 273) and the subsequent „rogation” *Ne emlekezzél meg* can be traced word by word in the item *Litania minor* and the antiphons of the Gradual (Nos. 256, 257). The text of the prayer *Egek harmatozatok* (p. 364) is identical with the first portion of the introit for Advent (No. 35).¹⁴³ The Creed of Athanasius printed in the prayer book and written down in the Gradual (p. 256; No. 454) is very similar in both, except for the omission of some words and the change of word order.¹⁴⁴ Most striking is, of course, the case that has already been touched upon when discussing the cooperation of the various dignitaries of the church of Eperjes. The *Te Deum* is printed in the prayer book twice (*Sz. Ambrus és Sz. Ágoston hála adása. Téged Vr Isten diczérünk*) and, preceding the second text variant (p. 268), the following remark can be read: „Differently: as it is sung here, at church, on feast-days.” The Gradual’s redactor took over the latter text variant and chose to it, contrary to the *Te Deum* of the other graduals, a German melody variant.¹⁴⁵

In the 1630s Márton Madarász was working on the translation of the sermons of B. Meisner, pastor and professor at Wittenberg, perhaps also simultaneously with compiling and copying the Eperjes Gradual. He completed „presenting the meditations in the Hungarian

¹³⁸For a description of the antiphonals Knauz 1, 2 and 3 of Pozsony, of the Pauline antiphonal MR 8 of Zagreb and the antiphonals of Szepes and Lelesz see Szendrei, pp. 59, 65, 67 and 78. These sources were used, together with the other graduals in Hungarian, for correcting the erroneously-notated antiphons. For purposes of identification some German sources listed in *Altargesang* (see there) have also been taken into consideration (Triller 1555, Böhmische Brüder 1566, Keuchenthal 1573).

¹³⁹The designation cantionale can also cover Schein’s collection of 1627.

¹⁴⁰Iványi, p. 368

¹⁴¹See note No. 42.

¹⁴²In front of the song the melody of the subsequent *Adgyunk hálát az Urnak mert érdemli* is given as an *ad notam* indication which is based, as a matter of fact, on the metric song *Vitamque faciunt*. Cf. Ferenczi 1987.

¹⁴³The text of the introit agrees with György Káldi’s translation of Isaiah, which implies, that Márton Madarász drew on Káldi’s translation as early as in 1629. Four of the introits of the Gradual originating in 1635 are based completely (i. e. together with the psalm) or partly on Káldi’s translation. (See the introit taken from the book entitled *The Wisdom of Solomon*, No. 355.)

¹⁴⁴In the Gradual mostly the articles were omitted, or e. g. the word *keresztyén* from the word-group *közön-séges keresztyén hit* (on three occasions).

¹⁴⁵See e. g. the soprano part of Schein’s *Te Deum* (Cantional 1627, No. 72).

tongue” on St. Lawrence’s day (10 August) in 1635, while the nucleus of the Eperjes Gradual was finished by 9 October of the same year. The volume of sermons comprises not only commentaries but also the underlying passages from the Bible, which the Hungarian pastor of the Lutheran church of Eperjes took from the translation of the Catholic György Káldi that had left the press some years before and not from the Protestant translation of the Bible.¹⁴⁶ And nothing seems more natural than that the most recent Bible translation was used, the one also relied on in the collection of sermons when the text was underlain to the medieval melodies of the antiphons of the Gradual. From the antiphons for the first Sunday in Advent onwards (No. 53) up to the fifth Sunday after Easter the text of the antiphons follows almost entirely the respective Bible verses of the collection of sermons, except for some changes of word order or succession (about 30 antiphons). The two antiphons each of the more traditional second series written for Sundays after Trinity also agree, apart from one or two exceptions, with Káldi’s translation (and Meisner’s basic text). In contrast, in the first series only some antiphons are based on Káldi’s translation, the remaining antiphons follow Gáspár Károlyi’s translation of the Bible (Nos. 434, 440, 445, 452).¹⁴⁷ The antiphons of the two series render us possible to observe that the passages taken from the Gospels are fairly similar in Káldi’s and Károlyi’s translations, but their versions result occasionally in a very different solution (such as *Keserőlem é sokasagot*, No. 434, Károlyi; *Szanom à sereget*, No. 483, Káldi).

For the genesis of the sequence *Veni Sancte Spiritus* in Hungarian (No. 374) the second collection of sermons by B. Meisner may be taken as a starting point.¹⁴⁸ At the same time the process of how the perhaps most unparalleled and most successfully translated Gregorian item got into the Gradual may also be traced. It can be safely claimed that the sequence was translated for the Eperjes Gradual. However, it was not written down as part of the basic material but after 1642, most probably simultaneously with the additions of 1650. Its antecedent can be seen in the unrhymed prayer entitled *A Szent Lélek hozzánk jövéséért* (For the coming of the Holy Spirit) in the *Szép imádságos könyvecske* published in Lőcse in 1632.¹⁴⁹ It appears in the Whitsunday sermon of the second volume of Meisner’s meditations translated and put in verse by Márton Madarász.¹⁵⁰ The sequence was later translated for the Eperjes Gradual once more. This time the translator must have chosen a Latin codex out of which he probably added the two verses missing in the collection of sermons. It is imaginable that the new translation was made by Márton Madarász (or János Serédi) who used the previous wording but deviated from it to a considerable degree in many places. A comparative study of the text variants shows that the wording of the Eperjes Gradual is the smoothest and most balanced of all.

In the Eperjes Gradual György Káldi’s translation was used not only to the text of the Gospel antiphons but also to that of the psalms. This translation must have been considered to be more adequate both for the recitative performing style of the psalms and because of its modern idiom, since out of the 74 prose psalms of the Gradual 54 are taken over from Káldi’s work.¹⁵¹ In general this implies that the antiphon deriving from the psalm text follows the same translation.¹⁵² The great number of unique items of the most varied genres in the Eper-

¹⁴⁶*SZENT BIBLIA*, Vienna 1626, RMK I, No. 551, RMNy, No. 1352.

¹⁴⁷*SZENT Biblia*, Vizsoly 1590, RMK I, No. 236, RMNy, No. 652.

¹⁴⁸See note No. 38.

¹⁴⁹*Szép imádságos könyvecske*, RMNy, No. 1552, p. 32.

¹⁵⁰The last two strophes of the sequence were omitted from the sermon originally. The Latin text and its first Hungarian translation are published in RMKT XVII/9, p. 51.

¹⁵¹Some verses of the psalms in Káldi’s translation were also missing originally in the manuscript. They are given in the critical notes, except for the cases when the omission is distorting the sense and has thus been added in square brackets in the present edition.

¹⁵²Antiphons were written to most but not to each psalm. It also occurs that the antiphon is sung in Káldi’s wording and the psalm itself is a translation of Kálmáncsehi (Nos. 491+192), though in this instance the antiphon was not noted down right in front of the psalm but among the Gospel antiphons translated by Káldi.

jes Gradual may be largely attributed to the use of Káldi's translation. Except for three, the rest of the psalms were written down in the Gradual Batthyány¹⁵³ and further manuscript graduals of the first half of the 17th century as well, and 4 of them also appeared in the song book of Gál Huszár printed in 1560–61 as a translation by Kálmáncsehi.¹⁵⁴ The wordings of the Graduals Batthyány and Eperjes do not always agree; in some places the text was even modified or words were substituted (just as Kálmáncsehi's translation underwent changes when being included after the song book of Gál Huszár in the Codex Batthyány). It is therefore to be supposed that the psalms of the Gradual Batthyány found their way into the Eperjes Gradual through the intermediary of other manuscript collections.¹⁵⁵ These psalms occur in one block each (the first block beginning with No. 188, the second with No. 217) alternating with psalms of Káldi's translation every now and then. The text of one psalm (No. 224) could not be identified whereas another (No. 294) follows the text of the Gradual Batthyány at the beginning but deviates from it later on. Among the psalms in two different translations we come across Gáspár Károlyi's translation as well (No. 218).¹⁵⁶ The first strophe of the next penitential psalm (No. 219) was also translated by Károlyi, but from the second verse on the copyist went over to writing Káldi's translation. The psalms were copied from different sources which may account for the fact that they were provided with different numbers, following either the numbering found in the Vulgata, or the original Hebrew one. The two kinds of psalm numberings alternate. Nevertheless the numbering of the Vulgata predominates even in instances when not Káldi's translation is taken as a basis, though the numbering of Gál Huszár's song book and of the Gradual Batthyány does not agree with it, either.¹⁵⁷ One of the prose psalms, No. 110 (109) was copied twice, in two different versions after each other. First as it can be found in the Codex Batthyány then the same psalm follows *modo rectiori* Káldi's translation (Nos. 385, 386).

The *canticles Zachariae and Simeonis* (Nos. 400, 401), which may also be sung in a reciting tone, were taken over from Káldi's translation yet, whereas the *canticum Mariae* (No. 399) agrees once again with the wording of the Gradual Batthyány.

For the text of the rhymed psalms mostly the psalm translation of Albert Szenci Molnár was drawn on. It is doubtful if the first edition of 1607 was at the redactor's and his associates' disposal but all the more imaginable that they made use of the psalms attached to the Bible of Oppenheim printed in 1612 or of the text of the Psalterium Ungaricum of the 1635 song book of Lőcse.¹⁵⁸ The prayer book of 1632 referred to above may also have served as source since all ten of its texts translated by Albert Szenci Molnár occur in the Eperjes Gradual as well. Goudimel's simple arrangements dating from 1565 were underlaid with 13 psalm translations by Albert Szenci Molnár¹⁵⁹; in addition, texts by Albert Szenci Molnár were chosen to 4 further items of perhaps Hungarian origin of an unknown composer.¹⁶⁰ The music of psalm 67 in Albert Szenci Molnár's translation (No. 560) crops up in two song books of Leibicz of later

¹⁵³This relationship is referred to on p. 17 of Csomasz Tóth 1960.

¹⁵⁴These are: Nos. 192, 194, 217 and 298. Cf. Huszár Gál 1560/61 and pp. 49, 50 of Gedeon Borsa's study.

¹⁵⁵In the translations made by the various authors anachronisms may be detected, such as the occurrence of the word *kereszténynek* (Christians) instead of *zsidók* (Jews) and the inclusion of Christ's name. See also among the rhymed psalms, e. g. No. 545.

¹⁵⁶At the turn of the 16th and 17th centuries Károlyi's translation of the Bible was also used as a „liturgical” book. In the copy held in the Ráday library neumes are written above the psalms in several places which point to the recitative manner of performance of the psalms. See Csomasz Tóth 1960, pp. 22–23.

¹⁵⁷The original numbering was sometimes changed to the Vulgata's numbering in the manuscript. E. g. No. 217: 130 altered to 129 and No. 300: 23 altered to 22.

¹⁵⁸For the Bible of Oppenheim with psalms and an appendix with songs see RMK I, Nos. 434–435, RMNy, No. 1037. The critical edition of Albert Szenci Molnár's psalms can be found in RMKT XVII/6.

¹⁵⁹Goudimel's music and Albert Szenci Molnár's text were modified in some places only which we generally qualified as simple clerical errors.

¹⁶⁰In the third part of the middle of psalm 99 (No. 562) the first verse of the Geneva psalm 124 appears unexpectedly. Cf. Csomasz Tóth 1957, p. 235.

origin.¹⁶¹ (Texts by Albert Szenci Molnár were also included without music in the present Gradual.)

Of the polyphonic psalms two are thought to be of local origin: psalm 128 (No. 570) adapted to the melody of *Salve benigne Rex Ladislai*¹⁶² and psalm 1 which remained incomplete (No. 576). The music of psalm 148 consisting of two parts (No. 575) figures as a polyphonic humanist ode among the items of Spangenberg's collection of 1546 for the first time but also appears among the genera of Honterus and Tranoscus.¹⁶³

For the St Matthew and St John Passions of the Gradual Káldi's translation was drawn on. In some places of the Eperjes manuscript a word or a sentence underwent certain modifications while in other instances the word form found in the Gradual shows remarkable concordance with Káldi's translation.¹⁶⁴ (The latter was written in as a second text to the St. Matthew Passion of the Codex Batthyány as well). One of the first forms of the turba music of the Passions occurs in the Cationale of Gotha by Walter (1545)¹⁶⁵, though here the number of polyphonic recitative items is smaller. While in the Gotha manuscript the chords with the roots *f* and *g* were joined by means of an intermediary step from *f* to *a* in the bass, its omission in the Eperjes Gradual results sometimes in primitive consecutive chords.

The medieval antecedents of the hymns and their variants extant in Hungarian graduals may be investigated on the basis of a comparison carried out by Kornél Bárdos.¹⁶⁶ Of the other sources worth considering in this respect three parallel cases will be mentioned. The text of the first five morning hymns (starting with No. 415) agrees with the wording given for the morning singing in the song book of Gál Huszár from 1560–61.¹⁶⁷ *Felseges Atya Ur Jsten* (No. 421), another morning hymn included with melody in this Gradual alone follows, in addition to the well-known German variants, the form found in a printed Polish cationale dating from 1620.¹⁶⁸ In the same Polish source the hymn adapted to the melody of *Pange lingua* was printed with repeat signs (lxxi) and the scribe of the Gradual notated it in a similarly practical way (No. 199).

For the text of the cantiones several Hungarian song and prayer books of the 16th and early 17th centuries may have served as sources (such as for example Gál Huszár's song book, 1574; Bornemisza's song book, 1582; the song book of Bártfa, 1593; the song supplement to the Oppenheim Bible by Albert Szenci Molnár, 1612; the song book of Lőcse, 1629 and 1635 and the prayer book, 1632).¹⁶⁹ To the first strophe of *Jesus Kristus szép fényes hajnal*, extant both in the prayer book of 1632 and the Gradual, a similar second and third line variant is given in both volumes.¹⁷⁰ The song *Jesus az kereszt fán fűgven* was taken over from German and is available in both the 1629 and the 1635 editions of the song book of Lőcse; its second version was translated by János Serédi for the Gradual in 1650.¹⁷¹

¹⁶¹The two song books of Leibicz include the so-called „Song book of Leibicz” (L'ubicky spevnik) and the „Kruczay song book”, see Ferenczi-Hulková, p. 390.

¹⁶²Csomasz Tóth 1957, p. 241.

¹⁶³*Ibidem*, pp. 244–245. The text of the psalm can also be found in the prayer book of 1632, as mentioned before.

¹⁶⁴See the footnote of the Hungarian version.

¹⁶⁵Manuscript held in the Thüringische Landesbibliothek Gotha, shelf mark: Cart. A 98. Published with minor alterations in the *Neu Leipziger Gesangbuch* of Vopelius in 1682. For its modern edition see Walter.

¹⁶⁶Bárdos 1957, *op. cit.*

¹⁶⁷Huszár Gál 1560/61, from f. a1 onwards a separate hymn is entered for each day.

¹⁶⁸Published in Bárdos 1957, pp. 216–217. A Polish source is: Cationale, Toruń 1620, LV.

¹⁶⁹Apart from the prayer book they are also listed by Kálmán Csomasz Tóth.

¹⁷⁰Prayer book, p. 153: „Más-képpen: ki feltámadsz uy világgal.” Eperjes Gradual, No. 595: in the original manuscript the first line of the first strophe and the variant of the second and third lines entered after the first strophe are underlined in red ink.

¹⁷¹For the Polish variant of the song see the Cationale of 1620, LXIX. The text appeared in German in Kassa, 1628 (RMK II, No. 541), No. 133. In the RMNy the translation of the song books of 1629 and

Considering text and music the songs of Czech-Moravian origin¹⁷² and the songs for the Holy Week in the Slovak Passionals, which were partly transmitted by refugees and partly by the Slovak practice to become songs of the Hungarian congregation, add a specific colour to the repertory. The *Ádám siralma* (Adam's lament) (No. 264) can already be found in 16th-century Slovak song books, together with the strophic lamentation (No. 261) which was later formulated in the *Cantus Catholici* of 1651 differently from the text of the Eperjes Gradual.¹⁷³

Kálmán Csomasz Tóth placed the song *Jer elmékedgyünk, mi hü keresztyének* as a possible discant part above the melody of the metric item *Ut queant laxis* of Glareanus. The result of his comparison is confirmed by an item of the Kruczay song book dating from the end of the 17th century because the first and third parts of the polyphonic piece entitled *Lasst uns betrachten* agree with the melody of the Eperjes Gradual and that of Glareanus.¹⁷⁴

The texts of the polyphonic cantiones and psalm paraphrases were taken from printed books of the late 16th and the early 17th centuries, such as the prayer book of 1632 (*Könyörög'jünk keresztyének*, No. 372; *Mire bánkodol oh te én szivem*, No. 547)¹⁷⁵ and the song book of Gál Huszár which served as source for the text of the songs *Gyermek születék* (No. 138) and *Davidnak ő városában* (No. 137).¹⁷⁶

The music of the four- to six-part cantiones is partly of German origin (compositions by M. Praetorius, Gesius, Hassler, Gumpelzhaimer, Schein and Calvisius as well as Schalnreuter's ode arrangement),¹⁷⁷ and occurs in the late 16th-century school collections with different variants (particularly the Christmas cantiones).¹⁷⁸ The collections of M. Praetorius came to be known in several towns of Upper Northern Hungary (Bártfa, Lőcse), and for the Eperjes Gradual his works bear source value in the first place.¹⁷⁹ The four- to five-part variants of the cantio *Heut triumphieret Gottes Sohn* were published by Gesius and Vulpius at the turn of the 16th and 17th centuries; in Hungary the six-part arrangement of Calvisius acquired popularity as translated by János Serédi (*Ma Christus győzedelmes lött*, No. 326).¹⁸⁰

Some of the polyphonic arrangements of unknown origin were later noted down in the manuscripts of Upper Northern Hungary as well. (The reason why we attribute such a great importance to them is that they allowed emending some incorrectly notated items of the Eperjes Gradual.) The two cantiones for Whitsunday are written down in succession among the sacred folk songs composed for virginal in the *Tablature book Vietoris*.¹⁸¹ The first cantio for Whitsunday (*Az szent léleknek keg'elme*) is extant in four- to five-part versions in several cantionales of Upper Northern Hungary, moreover, in Polish and Silesian cantionales and even in the Unitarian song book of Saxon origin of Kolozsvár.¹⁸² The fragmentary four-part item

1635 are attributed to Serédi. The song book of 1635 contains neither the name nor the monogram of the translator (in much the same way as No. 227 of the Gradual lacks the indication of the translator's name). On the other hand, the translator's monogram was put to the second version (No. 244) included in the Gradual. (In the xerox copy of the song book of 1629 the relevant part is missing.)

¹⁷² See Csomasz Tóth 1957, *op. cit.*, based on BFH, as well as the note to the melodies of RMDT II.

¹⁷³ *Skalický spevník* (Cantiones hussiticae) 1574, Pozsony, University Library, SAV-fond Lk, sign. 498, p. 618 as well as p. 365, to which the melody of the *Cantus Catholici* can be seen in RMDT II, No. 273.

¹⁷⁴ Csomasz Tóth 1957, p. 253; RMDT II, No. 114 with notes; Kruczay song book, p. 88.

¹⁷⁵ The prayer book of 1632, pp. 135 and 202.

¹⁷⁶ Huszár Gál 1574, CXC, CXCv.

¹⁷⁷ Csomasz Tóth 1957, pp. 213–247.

¹⁷⁸ *Melodeyen Gesangbuch*, Hamburg 1604; Gesius: *Geistliche Deutsche Lieder*, 1601; Gesius: *Hymni scholastici*, 1597.

¹⁷⁹ Such as e. g. *Fortune a bien couru sur moi*, the favourite dance movement of the 16th century (see Apel, pp. 64–66) which must have reached Upper Northern Hungary as a Christmas cantio through the collection *Musae Sioniae*. See Eperjes Gradual No. 133; Ferenczi-Hulková, pp. 377–378.

¹⁸⁰ Papp, 1969, p. 96; Ferenczi-Hulková, pp. 382–383.

¹⁸¹ Eperjes Gradual Nos. 371, 372; Vietoris Nos. 217 and 218.

¹⁸² Papp 1969, p. 95; Ferenczi-Hulková, pp. 385–386, 396.

without text (No. 578) can be supplemented by means of a five-part Czech (Slovak?) cantio from the end of the 17th century.¹⁸³

In some cases the polyphonic items display harmonic turns characteristic of the works of Goudimel, Gumpelzhaimer and M. Praetorius. The most telling example is to compare the item *Te Ur Jsten* (No. 564) to M. Praetorius's work *Kein Freud ohn Leid* which, by means of its repeated first motif, the first longer section, the part-writing of the bass and the tone of the whole item, seems to be the precursor of the item in the Eperjes Gradual.¹⁸⁴

After having surveyed the sources of the various genres let us investigate the origin of three items yet. As mentioned before, the scribe used two medieval melodies for the benedictus closing the Office. The *Magne Deus* melody (No. 15) is, however, notated not in its traditional form here but so that the 3rd–7th notes of the melody shifted a fifth higher and its 8th note an octave higher than the original melody as if he had taken an upper part for a basis left over from the organum technique. We have no knowledge of antecedent sources, only of later parallels in Slovak.¹⁸⁵ We are, however, inclined to think that for these not the Eperjes Gradual was drawn on, and that this version must have been fairly widely spread in Upper Northern Hungary in the first half of the 17th century.

The antiphon beginning with the words *Ur Jsten menyei kiralyunk* and supplicating to God for fair weather (No. 343) cannot be found in any of the Hungarian Protestant graduals but the Eperjes one.¹⁸⁶ Its Latin model, the *Domine Rex* was notated in none of the Hungarian medieval sources representative of the overall practice, save in the antiphonals of Szepes and Lelesz, lying on the peripheries. The antiphon was sung in German Lutheran regions as well,¹⁸⁷ and Schein included it in his polyphonic (!) Cantional of 1627 (with *a* as key note).¹⁸⁸ The two different texts of the item (rogation for fair weather or for fruitful rain) appear in the Cantional and the Gradual alike.

Sources for the responsory and versicle texts of the Gradual may have been the song book of Gál Huszár (1574), the song book of Lőcse (1635) and the German song books of Upper Northern Hungary. The responsory melody of the song book by Gál Huszár and of Lőcse may as well have served as models for the Eperjes Gradual.¹⁸⁹

Following the liturgy for Sundays the scribe of the manuscript recommended songs and psalms which he indicated by their first lines in the rubrics entitled *Cantiones*. They differ from the traditional, in the Middle Ages customary rubrics in the sense that they list recommended songs and do not define the compulsory order. Apart from some exceptions the suggested items do not figure in the Gradual, thus they have to be looked up in other song books. The cantio material of Gál Huszár, Bornemisza's song book of 1582 and the prayer books of 1629 and 1632 are only partly of assistance because several songs were first published in the song

¹⁸³The manuscript has been recently found in and detached from the cover of a printed book held in the library of the Cathedral of Esztergom (*Explicationes... Venetiis 1579*). The title of this variant of the item is: *A na zemi budiz lydem*. I wish to express my gratitude to Edit Madarász for putting the material at my disposal.

¹⁸⁴Musae Sioniae VIII, No. (73) 74.

¹⁸⁵BFH, Cantus Catholici 1655, No. 115, 148, a portion of the Kyrie melody as well as Tabulatura Victoris No. 211, Ferenczi–Hulková, p. 358.

¹⁸⁶Its text was translated (may be by Márton Madarász) for the prayer book of 1629, p. 335, too. In the Eperjes Gradual its distant text variant can be found.

¹⁸⁷16th- and 17th-century sources are e. g. Triller 1555, Wittenberg 1538 and Calvisius 1612 in the *Altargesang*.

¹⁸⁸No. 114; the antiphon was originally followed by a versus and a prayer.

¹⁸⁹In the song book printed in Lőcse in 1622 for Leibicz the melody of the responsory assigned to the various feasts was subsequently entered in hand. Cf. note No. 72.

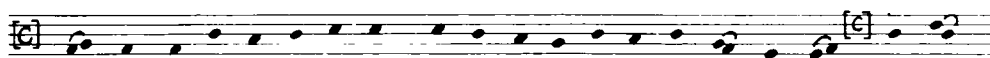
book of Lőcse contemporaneous with the Gradual. The rubrics *Cantiones* may also refer to items that occur with a different translation in the Gradual.¹⁹⁰

The system of rubrics was unknown in the earlier graduals. The redactor of the present Gradual may have borrowed the idea, and at times the way of its execution, from the so-called *Folio-Postilla* of Péter Bornemisza.¹⁹¹ In his collection of sermons Bornemisza assigned several songs to each Sunday which he had first printed continuously, later in one, then in two columns. The rubrics *Cantiones* of the Eperjes Gradual were also written in two columns and it was only for lack of space that the recommended songs were sometimes compressed in one column. In addition to the coincidence of some rubric songs between the collection of sermons and the Gradual the similarity of rubrics belonging to the tenth Sunday after Trinity is very striking, as three songs of the two columns each and their sequence completely agree.¹⁹²

Musical Orthography

The redactional and notational work may be evaluated as follows: an immeasurable source material with a vast and manifold musical and literary background, at the same time erroneous or erroneously read sources and unreliable notation. This statement holds true for, and can be checked in, the notes to the present edition, particularly in the emendation of musical errors. There is no doubt that this conclusion diminishes the value of the manuscript even if a (negligible) portion of the editorial changes may perhaps be attributed to the craze of correcting errors spreading in the course of time.

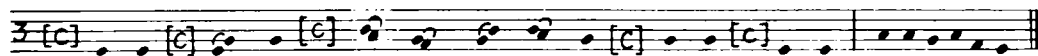
Of the 413 items of the Gradual with music more than 200 had to be emended due to the erroneous notation of about half of the one-part items and eighty per cent of the polyphonic pieces. In front of the items of Gregorian origin the clef was frequently placed on the wrong line and therefore the whole melody became displaced.¹⁹³ If the scribe used a defective copy, read the music erroneously, or disregarded the original change of clef, the melody may not be reconstructed unless changing several portions of it, and it may happen that the main key the melody was commenced in may be arrived at by shifting in details. The three antiphons reproduced underneath can only be sung as given in the original manuscript if the clef is being constantly changed.

No. 104 Kelly fel, és vedd à gyermeket (*Tolle puerum*)

No. 186 Nem csak à testi kenierrel (*Non in solo pane*)

No. 472 Menj ki tölem Uram

¹⁹⁰For example *Boczata à szűzhöz*, rubric on f. 32v, *Küldé az Ur Jsten*, No. 36; *A ki akar iduözülni*, rubric on f. 295, *Valaki idvözülni akar*, No. 454.

¹⁹¹Péter Bornemisza: *Predikatioc egész esztendő által...* Detrekő 1584, RMK I, No. 207, RMNy, No. 541.

¹⁹²Bornemisza f. CCCCXCIII, Eperjes Gradual f. 305. Bornemisza suggests that the Christmas songs be taken from his song book and adds: „If you need more, you will find them together with psalms in Gál Huszár's song book” (f. XXXII).

¹⁹³E. g. Nos. 109, 213, 214, 429, 434 and 437.

The types of recurring errors cannot be classified as slips of the pen without further ado, particularly in cases when the way they sound is somewhat acceptable. The Eperjes items modelled on the antiphon *Querite primum* representative of the first tone appear on three successive occasions with deteriorated variants (*d-f-c* or *c-a-c* instead of the scandicus *d-a-c*).¹⁹⁴ The definition of tone put after the antiphon (expressed with numbers) is not always precise, either, nor are the differentiae in the appropriate tone.

It caused some uncertainty in the notation that the medieval antiphons, which had originally been longer, were curtailed, their first or second part was omitted and the remaining text did not prove sufficient for demonstrating the set of formulas characteristic of the tone (the typical opening and closing motives).¹⁹⁵ A further source of errors was that the staves were occasionally hand-drawn, the lines being at a different distance each, as a result of which the tones are not always unambiguous.

The variety of material in the Gradual also increases the possibility of errors. The items of Gregorian origin and the cantiones were generally notated in C-clef, the polyphonic pieces – in agreement with the range of sound of the parts concerned – in C-, G and F-clefs. In the manuscript one-part and polyphonic items alternate, thus following the use of the various clefs and the frequent change of clefs may have meant considerable difficulties for the scribe.

The orthographic problems of the polyphonic items cannot be ascribed to the use of wrong clefs in the first place.¹⁹⁶ In some of the parts written under each other the section of another part was notated by an oversight (No. 566), or the repetition of motives was not satisfactorily done (No. 568). In the case when more than one parts are full of errors simultaneously, there are several possibilities for correcting the chords. Of these only one could naturally be chosen for the present edition. Though our alterations seem acceptable, they did not always bring about a satisfactory solution (see. Nos. 547, 561). Even well-sounding, more complicated harmonies have been dispensed with if they were thought not to be in harmony with the style but considered as a slip of the pen or, if somewhere in an analogous place of the movement, a simpler version could also be found.¹⁹⁷

Whenever a printed book appeared, the errors could no more be corrected. On writing down the Eperjes Gradual and even thereafter one had recourse to the possibility of emendation. In the one-part and polyphonic pieces of the Gradual signs were occasionally employed (unfortunately fairly seldom) to indicate the modification of the pitch or the value of the sound. Wherever they are missing attempts have been made in the present edition to add these emendations. As a matter of fact, it has been investigated in each case separately whether the item or a portion of it thought to be erroneous does not hide an existing version,¹⁹⁸ yet even this careful work of comparison failed to considerably decrease the number of the emended items.¹⁹⁹

¹⁹⁴Nos. 207, 208, 209 and 211.

¹⁹⁵Nos. 120, 452 – opening with the middle section of the first tone.

¹⁹⁶Because of the exchange of baritone and bass clefs certain notes or short portions of some polyphonic items get also displaced sometimes (e. g. No. 565).

¹⁹⁷No. 561: at the end of the item *V*⁷ was corrected in *V* because the cadence of the similar first section was also *V*. On the other hand, we have not considered it a matter of primary importance to eliminate the consecutive octaves, and particularly the consecutive fifths by all means. The irregular consecutives are namely more natural than the forced steps or empty chords received by „correcting” the consecutives.

¹⁹⁸This explains why for example the cantio for Whitsunday *Jövel szent Lélek* (No. 369) has not been altered. It would perhaps bring about a more appealing solution if some notes were altered by a second or third in the last three lines but the possibility of the original version is not excluded, either.

¹⁹⁹For the problems of the musical orthography of the Hungarian graduals see Ferenczi 1988.

The Contemporary Practice

The question arises if the manuscript could have been employed in its present state, which is characterized by an erroneous notation of music and a text that is at times unintelligible and at times primitive, and if so, how could the Gradual find its way into the local practice.

The primary concern of the redactor of the musical-liturgical manuscript of Eperjes was to make it suitable for use in the music education at school and to prepare the children thereby for actively participating in the services. In this environment of mostly German and Slovak populations it may have been a very important initiative that parallel with raising the standard of school education at Eperjes efforts were also made to improve the liturgy of the Hungarian church in the vernacular.²⁰⁰ One reckoned with and based the liturgy on the participation of children (pupils) and the chorus as the inscription PUERI-CHORUS of the responsory, introit and invitatory items of the Gradual as well as the detailed instruction for the style of performance in front of the first versicle bear out (prieorem cantant pueri posteriorem Verò Chorus).²⁰¹ For rendering the polyphonic settings of the choruses for equal voices one had exclusively children in mind. On the basis of the erroneously notated, in many cases hardly decipherable pieces we may rather accept the view that the Gradual was no more than a „golden book” only, as Kálmán Csomasz Tóth pointed out.²⁰² It was used as a manual in which everything could be found in one place, and out of which liturgical items could be taught (above all by the redactor, scribe and cantor Dániel Banzski), though it is much to be hoped that not always in the written, but in the emended form. That the Gradual was actually used is born out partly by the contemporary text and music emendations and partly by later insertions and modifications. Of these the strokes drawn to psalm No. 507 could have been of practical import because they marked the deviation from the reciting tone.²⁰³

In the Eperjes Gradual mostly the liturgical items of the morning and afternoon services were entered – as it has been frequently referred to –, and of the items of the principal services only the sections varying from feast to feast. On the basis of the songs recommended in the rubrics but not contained in the Gradual and the very defective liturgy of the principal service it may be taken for certain that in addition to the Gradual other song and liturgical books were also used. The most obvious association is that with the song book of Gál Huszár from 1574, the first liturgical part of which is still held in Eperjes. The items for the principal service, as contained in Gál Huszár's printed book and the Gradual Eperjes, are complementary; the constant items of the Mass and the liturgy of the Lord's Supper were taken from the first, while the variable items of the Mass still retained in the Protestant practice (introit, sequence) were sung from the latter. The rest of the variable items were substituted by congregational singing in Eperjes – in agreement with Luther's Order of the Divine Service dating from one hundred years earlier.²⁰⁴ Sacred folk songs or other liturgical items of corresponding contents

²⁰⁰The preface to the song book printed in Lőcse in 1635 makes us believe that this was not the only gradual to be compiled in Upper Northern Hungary in the first half of the 17th century. The printed song book is namely recommended, with all the hymns, versicles, responsories, invocations, cantiones and psalm translations by Albert Szenci Molnár contained therein, to congregations which „cannot make use of a gradual”. A gradual in Hungarian of similarly rich contents as the Eperjes one was compiled neither in Upper Northern Hungary nor elsewhere.

²⁰¹Further unmarked items, such as e. g. the sequence and benedicamus consisting of a pair of verses may have been performed in a similar manner.

²⁰²Csomasz Tóth 1957, p. 212.

²⁰³The psalm was noted down in 1635; the strokes facilitating singing were drawn in green ink which was not used before 1650.

²⁰⁴For the use of the Lutheran liturgy in Hungary see Jánossy; Járosi; Ferenczi 1983 as well as G. Hubert's study in Huszár Gál 1574.

could also be sung in the place of the introit, the sequence, moreover, of the invariable parts of the Mass. Gál Huszár could thus have chosen the item *Eorüly és örvendez* (1574, CCXLIXv) as an introit which was written to the melody of the antiphon *Regina coeli*, at any rate after a German model,²⁰⁵ which had then a similar function in the Eperjes Gradual as well (No. 269).²⁰⁶ The songs recommended for singing during service had to be looked up either in the Gradual or in other song books.

When trying to reconstruct the liturgy of the morning, afternoon and evening services we face a far greater number of difficulties. The canticles copied into the Gradual (Nos. 399, 400 and 401) and the instruction given in a rubric on f. 30 suggest that three kinds of hours were observed: the Magnificat refers to the Vespers, the Benedictus to the Prime (!) and Nunc dimittis to the Compline. On Christmas and Easter-days, the two highest feasts, a service at dawn (Matins) was also held, whose demanding invitatories were taken and taught from the Eperjes Gradual (Nos. 79, 271). For the Compline the hymn commencing with the words *Christus ki vag' vilagossagh* (No. 176) was sung, as an entry bears evidence of. The hymns associated with the daybreak and the *Te Deum* were set aside for the morning Office. Most items were entered to the service of Vespers, even if it is not marked separately. The extensive unit beginning with the antiphons on f. 261 as well as the preceding rubric make us presume that in the course of Vespers five psalms were sung.

The invocation opening all hours (*Ur Isten, nyisd meg a mi ajakinkat*) was borrowed from Gál Huszár's song book of 1574 while the rest of the items (psalms with antiphons, responsorium breve, versicle, canticle with antiphon, benedicamus) must have been looked up in the Eperjes Gradual. The two short Gospel antiphons cut out from the originally longer antiphons were probably enframing the canticle. According to the evidence of the rubrics, cantiones were also sung in the Hours, occasionally perhaps instead of the responsory or the hymn.

The polyphonic cantiones and psalms by Szenci Molnár could also be included in the principal and subsidiary services either by omitting some of the liturgical items or extending the rite (e. g. after the sermon). For the textual portions of the services different collections of sermons and prayer books (among them the song book of Gál Huszár!) were available.

To sum up: the 609 items of the Eperjes Gradual were written down primarily for practical purposes, for use at school and church. It is thus natural that it did not seem essential to indicate the sources for each item and to name the writer, translator and composer. On the other hand, information about the contribution of anybody with local associations was more extensive: that the Gradual was written during the time when Márton Madarász was the pastor, and the time was indicated when Dániel Banzski, the Hungarian cantor first completed copying the Gradual and when he continued it, and that he included in the songs translations by János Serédi, the one-time rector.

The unevenness of the linguistic, literary and musical qualities of the Gradual leads to the conclusion that its use of sources and the process of assimilation must have been much stronger than its outward effect.²⁰⁷ Of the greatest importance for our concern is the background material which one intended to preserve for posterity in the greatest number possible by including it in the Gradual. The redactor equally drew on the Latin repertory of the Middle Ages, the poetry of the Hussite movement, the Reformation and the Humanism as well as on the latest text translations, on Hungarian, Slovak and German songs. The rich contents make us hope that the present edition may kindle the interest of linguists, literary, liturgical and music historians and performing artists alike.

²⁰⁵Altargesang, Nos. 291, 595, 596.

²⁰⁶In spite of this the item was included among the antiphons not according to the liturgical function but to the original genre. (The item is, in fact, an antiphon with trope.)

²⁰⁷„Many valuable melodies and texts lacked the strength to survive which makes us believe that, in addition to the isolation and the short-lived flowering of the Hungarian Lutheran congregation of Eperjes, its assimilation of external influences far surpassed its own irradiating force and that the linguistic and literary qualities of these items did not prove satisfactory for being taken over by other communities.” Csomasz Tóth 1957, p. 264.

Bibliography

- Altargesang *Der Altargesang, I. Teil. Die einstimmigen Weisen.* Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik. Nach den Quellen hrsg. von Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz und Wilhelm Thomas unter Mitarbeit von Carl Gerhard. I. Band, Göttingen 1941.
- Apel Willi Apel: *The Notation of Polyphonic Music 900–1600*, Cambridge Massachusetts 1953.
- Bárdos 1957 see Bárdos–Csomasz Tóth 1957
- Bárdos 1975 Kornél Bárdos: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert.* Musicologica Hungarica 5, Budapest 1975.
- Bárdos–Csomasz Tóth 1957 Bárdos, Kornél–Csomasz Tóth, Kálmán: Az Eperjesi Graduál, I. Gregorián kapcsolatok, II. Kórusok és népénekdallamok [The Eperjes Gradual, I. Connections with Gregorian chant, II. Choral works and sacred folk-songs], in: *Zenatudományi Tanulmányok* VI, Budapest 1957, 165–198., 199–264.
- Bárdos–Csomasz Tóth 1977 ———: A magyar protestáns graduálok himnuszai [Hymns of the Hungarian Protestant graduals], in: *Népzene és Zenetörténet* III, Budapest 1977, 134–256.
- BFH Burlas–Fišer–Hořejš: *Hudba na Slovensku v XVII. storočí* [17th-century music in Slovakia], Bratislava 1954.
- Blume Friedrich Blume: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik.* Zweite, neubearbeitete Auflage, Kassel 1965.
- Bogdán Bogdán, István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900)* [The history of the paper-industry in Hungary (1530–1900)], Budapest 1963.
- Börzsönyi Börzsönyi, József: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok* – [Manuscripts catalogue of the library of the Tiszáninnen (=Hungarian territory west of the river Tisza) Reformed Diocese – manuscripts before 1850 –]. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 4, Budapest 1986.
- Braun Werner Braun: *Die Musik des 17. Jahrhunderts.* Neues Handbuch der Musikwissenschaft. Hrsg. von Carl Dahlhaus, Band 4, Wiesbaden [1981].
- Brodde Otto Brodde: Evangelische Choralkunde (Der gregorianische Choral im evangelischen Gottesdienst), in: *Leiturgia.* Handbuch des evangelischen Gottesdienstes. Vierter Band: Die Musik des evangelischen Gottesdienstes, Kassel 1961, 343–555.
- Čaplovič I, II *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700* [Bibliography of books printed before 1700 on the territory of Slovakia] I–II. Compiled by Ján Čaplovič, Martin 1972, 1984.
- Comenius Iohannis Amos Comenii: *Orbis Sensualium Pictus.* De editione Coronensi (Transylvania, 1675), Budapest 1970.
- Czeglédy Alexander Czeglédy: Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 8 (1963), 159–163.
- Csomasz Tóth 1957 see Bárdos–Csomasz Tóth 1957
- Csomasz Tóth 1960 Csomasz Tóth, Kálmán: *A magyar graduálok zsoltárainak és passióinak kapcsolatai* [Relationships between the psalms and Passions of the Hungarian graduals] (manuscript), Budapest 1960, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, 166/I. oszt.
- Csomasz Tóth 1967 ———: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon* [Humanist metric melodies in Hungary], Budapest 1967.
- Csomasz Tóth 1968 ———: Die Melodien des Lutherliedes in Ungarn, *Studia Musicologica* 10 (1968), 11–36.
- Csomasz Tóth 1974a ———: Zur Metamorphose etlicher Hugenottenpsalmen, *Studia Musicologica* 16 (1974), 179–203.
- Csomasz Tóth 1974b ———: Szenci Molnár Albert és a magyar zenei írásbeliség [Albert Szenci Molnár and the Hungarian musical literature], *Magyar Zene* 15 (1974), 350–363.
- Dobszay Dobszay, László: A magyar Graduál-irodalom első emléke [The first record of the Hungarian Gradual-literature], *Magyar Könyvszemle* 98 (1982), 100–112.

- Fellerer *Geschichte der katholischen Kirchenmusik*, unter Mitarbeit zahlreicher Forscher des In- und Auslandes hrsg. von Karl Gustav Fellerer. Band I, II, Bärenreiter Verlag 1972, 1976.
- Ferenczi 1981 Ilona Ferenczi: „Christ ist erstanden” Ein- und mehrstimmig notierte Quellen des 16. und 17. Jahrhunderts in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 25 (1981), 94–101.
- Ferenczi 1982 —: Az Eperjesi Graduál antifonáinak dallam- és szövegforrásai [Melody and text sources of the antiphons in the Eperjes Gradual], *Magyar Zene* 23 (1982), 49–69.
- Ferenczi 1984 —: A lutheri liturgia hatása 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban [The influence of the Lutheran liturgy on the order of the Hungarian divine service in the 16–17th centuries and its traces in the 20th century], in: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, Budapest 1984, 89–102.
- Ferenczi 1985 —: Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században [Hungarian Gregorian chant in the 16th–17th centuries], *Zenatudományi Dolgozatok* 1985, 61–71.
- Ferenczi 1987 —: „Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli!” Egy metrikus dallam többszólamú, hangszeres és népi változatai [„Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli!” Polyphonic, instrumental and folk music variants of a metric melody], *Magyar Zene* 28 (1987), 17–20.
- Ferenczi 1988 —: Zenei helyesírás és „variálás” a 16–17. századi graduálokban [Musical orthography and „variation” in 16th-17th-century graduals], *Zenatudományi Dolgozatok* 1988, 61–71.
- Ferenczi–Hulková Ilona Ferenczi–Marta Hulková: Gemeinsame ein- und mehrstimmige Stücke in dem Gradual von Eperjes und in dem Gesangbuch aus L’ubica (17. Jh.), *Studia Musicologica* 22 (1980), 345–396.
- Gárdonyi Gárdonyi, Zoltán: Magyar szövegű karénekek a XVII. századból [Choral works with Hungarian text from the 17th century], *Új Zenei Szemle* 2 (1951), No. 1. 25–26.
- Goudimel Claude Goudimel: *Les 150 Psaumes d’après les Éditions de 1564 et 1565*. Transcription de Pierre Pidoux. Oeuvres complètes 9, New York–Bâle 1967.
- Gömöry Gömöry, József: *Az eperjesi ev. kollégium rövid története (1531–1931)* [Short history of the Lutheran college in Eperjes (1531–1931)], Prešov 1931.
- Harsányi Harsányi, István: Eperjesi jogkönyv 1649-ből [Eperjes legal book from 1649], *Magyar Könyvszemle* 34 (1927), 319–323.
- Hesbert *Corpus Antiphonarium Officii Vol. III. Invitatoria et antiphonae, Vol. IV. Responsoria, Versus, Hymni et Varia*. Editum a Renato-Joanne Hesbert, Roma 1968, 1970.
- Hörk 1885 Hörk, József: *A Sáros-Zempléni ev. esperesség története* [History of the Lutheran Diaconate in the counties of Sáros-Zemplén] 1. Kassa 1885.
- Hörk 1896 —: *Az eperjesi ev. ker. collegium története* [History of the Lutheran college in Eperjes], Kassa 1896.
- Huszár Gál 1560/61 *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560–1561* [Huszár, Gál: Divine praises for the Christian congregation, Kálmáncsehi, Márton: Morning services 1560–1561], study by Gedeon Borsa. Bibliotheca Hungarica Antiqua 12, Budapest 1983.
- Huszár Gál 1574 *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok, Komjáti 1574* [Huszár, Gál: Divine praises and prayers for the Christian congregation, Komjáti 1574], study by Gabriella Hubert. Bibliotheca Hungarica Antiqua 13, Budapest 1986.
- Iványi *A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése* [On the past of the Hungarian book-culture. Studies and collection of material by Béla Iványi]. Edited by János Herner and István Monok. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11, Szeged 1983.
- Jánossy Jánossy, Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon* [Renewal of the Lutheran liturgy on historical and theoretical grounds], Budapest 1932.
- Járosi Járosi, Andor: A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak [The German Lutheran liturgical reform movements], *Theológiai Szemle* 8 (1932), Nos 2–6. 442–487.
- Klein Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, 1–2, Leipzig–Ofen 1789.

- Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig* [The history of the Hungarian orthography up to the introduction of printing], Budapest 1952.
- Könyvkiállítási emlék *Könyvkiállítási emlék* [Book exhibition catalogue]. Published by Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Budapest 1882.
- Kuzmík Jozef Kuzmík: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* [Dictionary of Slovak authors and those with Slovak relations in the age of Humanism] 1–2, Martin 1976.
- Matúš František Matúš: *Účast' a podiel Spiša a Šariša na hudobnej minulosti Slovenska* [The participation of Szepes and Sáros counties in the music of Slovakia's past] (manuscript), Pedagogical Seminar Eperjes, F 4/D 1974.
- MÉL *Magyar Életrajzi Lexikon* [Hungarian biographical dictionary], Budapest, 1967.
- Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „Studia humanitatis”* [The town schools in the 16th century and the „Studia humanitatis”]. Humanizmus és reformáció 11, Budapest 1981.
- MNySz *A magyar nyelv szótára* [Dictionary of the Hungarian language], compiled by Gyergely Czuczor and János Fogarasi, 1–6, (Budapest 1862–1874).
- MNyTSz *Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégebb nyelvelmélektől a nyelvújításig* (Lexicon Language Hungaricae aevi antiquioris). Edited by Gábor Szarvas and Zsigmond Simonyi, I–III, Budapest 1890–1893.
- MNyTESz *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Historical and etymological dictionary of the Hungarian language], 1–4, Budapest 1967–1984.
- Papp 1967 Géza Papp: *Le psautier de Genève dans la Hongrie du XVIIe siècle*, *Studia Musicologica* 9 (1967), 281–299.
- Papp 1969 ———: *A kóruséneklés hazai múltjából* [On the past of choral singing in Hungary], in: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára*, Budapest 1969, 91–101.
- PETL Zoványi, Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* [Dictionary of the history of the Hungarian Protestant churches]. Third revised and enlarged edition. Edited by Sándor Ladányi, Budapest 1977.
- Potemrová Mária Potemrová: *Hudobné pamiatky* [Musical records], in: *Dejiny Prešova I*, Košice 1965, 260–263.
- Praetorius Michael Praetorius: *Gesamtausgabe der musikalischen Werke*, Wolfenbüttel–Berlin 1928–1959.
- Rajeczky Rajeczky, Benjamin: *Melodiarium Hungariae medii aevi I. Hymni et sequentiae*. Beschreibung der Quellen von Polykarp Radó. [1] Zweite, revidierte Ausgabe, [2] Supplementband, Budapest [1982].
- Repčák Jozef Repčák: *Knihy, knižnice a knižničiarstvo v Prešove* [Books, libraries and printing in Eperjes], in: *Knížnicny zborník*, Martin 1970, 89–146.
- Rezik–Matthaeides Ján Rezik–Samuel Matthaeides: *Gymnaziológia*, Bratislava 1971.
- RMDT I Csomasz Tóth, Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai* [Hungarian melodies of the 16th century]. Régi Magyar Dallamok Tára I, Budapest 1958.
- RMDT II Papp, Géza: *A XVII. század énekelt dallamai* [Sung melodies of the 17th century]. Régi Magyar Dallamok Tára II, Budapest 1970.
- RMK I, II, III Szabó, Károly: *Régi Magyar Könyvtár* [Library of early Hungarian books] I, II, III/1, III/2, Budapest 1879–1898.
- RMKT XVII/6 *Szenci Molnár Albert költői művei* [Poetic works of Albert Szenci Molnár]. Edited by Béla Stoll. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Budapest 1971.
- RMKT XVII/8 *Bethlen Gábor korának költészete* [Poetry in the age of Gábor Bethlen]. Edited by Tibor Komlószi and Béla Stoll. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 8. Budapest 1976.
- RMKT XVII/9 *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)* [Poetry in the age of two György Rákóczi (1630–1660)]. Edited by Imre Varga. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 9. Budapest 1977.
- RMNy *Régi Magyarországi Nyomtatványok* [Early Hungarian prints] 1. 1473–1600, 2. 1601–1635, Budapest 1971, 1983.

- Ružička Vladislav Ružička: *Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu (po 70-te roky 18. storočia)* [Educational affairs in Slovakia in the early feudal period (until the 1770s)], Bratislava 1975.
- Rybarič Richard Rybarič: *Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I. Stredovek, renesancia, barok* [The history of musical culture in Slovakia I. Middle Ages, the Renaissance, Baroque], Bratislava 1984.
- Schein Johann Hermann Schein: *Cantional oder Gesangbuch Augsburger Confession 1627/1645*. Teil 1, 2, hrsg. von Adam Adrio, Bärenreiter Verlag 1965, 1967.
- Schulek Tibor Schulek: Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 13 (1968), 130–140.
- Stoll 1963 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)* [Bibliography of the Hungarian handwritten song books and collections of poems (1565–1840)]. Compiled by Béla Stoll, Budapest 1963.
- Stoll 1987 Stoll, Béla: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* [Problems of textual criticism in the Hungarian literature], Budapest 1987.
- Szabó T. Attila Szabó T., Attila: *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században* [Hand-written songbooks and manuscripts with poems in the 16th–19th centuries], Zilah 1934.
- Szabolcsi Bence Szabolcsi: *The Concise History of Hungarian Music*, Budapest 1964.
- Szathmári Szathmári, István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* [Early grammars and the unification of the Hungarian literary language], Budapest 1968.
- Szendrei Szendrei, Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* [Hungarian sources with musical notation in the Middle Ages]. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1. Budapest 1981.
- Szendrei–Dobszay–Rajeczky Szendrei, Janka–Dobszay, László–Rajeczky, Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* [Melodies of the 16th–17th centuries in the people's memory]. Budapest 1979.
- Szinnyei Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái* [Life and works of Hungarian writers], Vol. 12, Budapest 1908.
- Vietoris *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*, edited by Ilona Ferenczi and Marta Hulková. *Musicalia Danubiana* 5, Bratislava 1986.
- Vlastivedný *Vlastivedný Slovník obcí na Slovensku* [Geographical dictionary of Slovakian place names] I–III, Bratislava 1977–1978.
- Walter Johann Walter: *Deutsche Passionen nach Matthäum und Johannem*. Sämtliche Werke, Vierter Band. Für Otto Schröder auf Grund der Vorarbeiten seines Mitarbeiters Max Schneider besorgt von Werner Braun, Bärenreiter Verlag 1973.
- Zahn Johannes Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, Gütersloh 1888–1893.
- Zoványi Zoványi, Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* [Protestantism in Hungary from 1565 till 1600]. Humanismus és reformáció 6, Budapest 1977.
- Zsilinszky Zsilinszky, Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története* [History of the Hungarian Protestant Church], Budapest 1907.

Einleitung

Als die Bibliotheken nach dem zweiten Weltkrieg, wie so oft im Verlauf der Geschichte als Folge von Kriegen oder Feuersbrünsten, allgemein die Abnahme des Bestandes an Handschriften und Drucken, so die Vernichtung der ungarischsprachigen Graduale registrierten,¹ vermochte das Auftauchen einer neuen, auch der Fachliteratur noch unbekanntem liturgisch-musikalischen Handschrift aus dem 17. Jahrhundert, des Eperieser Graduals, mit Recht Interesse zu erwecken. Zwar hätte das Eperieser Gradual schon auf der 1882 im Kunstgewerbemuseum veranstalteten Ausstellung, wo es neben dem Batthyány-Gradual gezeigt wurde, die Aufmerksamkeit der Fachleute auf sich ziehen können,² dennoch erschien fast siebenzig Jahre keine Besprechung der Handschrift.³ Auch Kompendien der ungarischen Musikgeschichte nahmen keine Notiz von ihm,⁴ obwohl dieses Gradual eine der Lücken in den spärlichen Angaben über unser Musikleben im 16.–17. Jahrhundert ausfüllt. Wenn für die Literaturhistoriker das Gesangbuch von Gál Huszár aus dem Jahre 1574 den Gipfel der Gradualliteratur darstellt,⁵ so ist das Eperieser Gradual für die Musikhistoriker vor allem eine reiche musikalische Fundgrube: es ist das einzige unserer Graduale, in dem sich ausser einstimmigen gregorianischen und Cantio-Sätzen mehrstimmige Stücke verschiedenen Stils finden. Deswegen wird auch in der Quellenausgabenreihe *Musicalia Danubiana* das Eperieser Gradual als erste der protestantischen liturgisch-musikalischen Handschriften aus dem 16.–17. Jahrhundert herausgegeben.⁶

Ein grosser Teil der Handschrift wurde 1635 für die lutherische Kirche von Eperies aufgezeichnet. (1642, 1650 und 1652 fügte man noch einige Sätze hinzu.) Die nächste verlässliche Angabe stammt aus dem Jahr 1882, als die Handschrift aus dem Besitz des Grafen Manó And-

¹Im zweiten Weltkrieg sind die von Sárospatak nach Budapest „in Sicherheit gebrachten“ zwei Graduale, das Csáter und das Patay-Gradual verschollen (beide erhalten in Kopien des 19. Jahrhunderts). Aus der Bibliographie von Attila Szabó T. geht hervor, daß zahlreiche siebenbürgische Graduale der Feuersbrunst von Straßburg (in Siebenbürgen) 1849 zum Opfer fielen (s. Attila Szabó T.).

²In der Ausstellung von 1882 vertraten diese beiden Graduale die Gradualgattung: Könyvkiállítási emlék, 23–33: II. „Handschriftliche Sprachdenkmäler in ungarischer Sprache“, Nr 103: Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperjesiensis [sic!] von 1635. György Volfs Beschreibung der Handschrift: „Folio-Papierhandschrift, die Psalmen und Lieder enthält, die man in der protestantischen Kirche zu singen pflegt, geschrieben nach gregorianischen Noten. Sie ist sehr geschmückt ausgestellt. Besonders schön sind ihre Initialen in Federzeichnung, die mit großer Geschicklichkeit ausgeführt sind. Das Graduale haben der ungarische Kantor aus Bries, Dániel Bánszky, für den Gebrauch der Eperieser lutherischen Kirche verfaßt und Andreas Glosius 1607 [sic!] kopiert. Die Handschrift ist von großer Wichtigkeit für die Geschichte der protestantischen Liturgie Ungarns und war bisher noch nicht gründlich untersucht worden.“

In der Buchausstellung hatte das Batthyány-Gradual die Nr. 101 und das Kájoner Cationale von 1673 die Nr. 104.

³Das Eperieser Gradual gelangte nicht einmal in die Bibliographie von Attila Szabó T. Erstmals wurde die Handschrift von Zoltán Gárdonyi kurz beschrieben (s. Gárdonyi), und 1957 erschien die es behandelnde Studie von Kálmán Csomasz Tóth und Kornél Bárdos, s. Bárdos–Csomasz Tóth 1957. Stoll 1963, Nr. 57.

⁴Auch Szabolcsi erwähnt das Gradual nicht.

⁵Faksimile-Ausgabe s. Huszár Gál 1574.

⁶Daneben spielt natürlich auch eine Rolle, daß die 1957 erschienene Studie von Kálmán Csomasz Tóth und Kornél Bárdos eine außerordentlich große Hilfe darstellte. Ohne ihre Grundlagenforschung wäre vielleicht eine Quellenausgabe gar nicht möglich gewesen. Auf diesem Wege möchte ich auch den beiden Lektoren László Dobszay und Béla Stoll für ihre wertvollen Ratschläge danken, mit denen sie meine Arbeit unterstützten.

rassy in die Ausstellung des Kunstgewerbemuseums gelangte.⁷ Wiederum 65 Jahre später kaufte 1947 die Handschriftenabteilung des Ungarischen Nationalmuseums (die heutige Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek Széchényi) das Gradual von Ilona Andrassy.⁸ Wenn wir den Weg der Handschrift bis zum Ende verfolgen wollen, können wir die Spanne zwischen den drei Zeitpunkten (Mitte des 17. Jahrhunderts, 1882 und 1947) allein mit Vermutungen ausfüllen. Am Ende des 17. Jahrhunderts besiegelte die Einrichtung des Blutgerichts und die Auflösung des Kollegiums das Schicksal der Eperieser lutherischen Gemeinde.⁹ Die durch Epidemien ohnehin dezimierte ungarische lutherische Bevölkerung konnte in ihrer gefährdeten Lage und ohne Pfarrer keine Verwendung für ein liturgisches Buch vom Gradualtyp beanspruchen. Da 1947 gleichzeitig mit dem Eperieser Gradual vom gleichen Besitzer noch zwei handschriftliche Einheiten gekauft wurden,¹⁰ und in einer dieser Sammlungen, die Missilibriefe vom Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts enthält, als Empfänger mehrfach der Name eines Baron Andrassy aus Szentkirály vorkommt,¹¹ kann man vermuten, dass das Eperieser Gradual schon am Ende des 17. Jahrhunderts im Besitz der Familie Andrassy war. Die zweite Handschrift hat einen ausdrücklichen Bezug auf Eperies: sechs an den Bandanfang gebundene (von der Einbanddecke abgetrennte) Folioblätter enthalten eine vom ungarischen Pfarrer von Eperies, János Mihályko, 1603 verfertigte Übersetzung.¹²

Für die Buchausstellung von 1882 hat Manó Andrassy die Handschrift wahrscheinlich aus dem Schloss Betlér, das auch die Bibliothek der Familie beherbergte, ausgeliehen.¹³ Diese Annahme bekräftigen Jozef Repčák, der sich mit den Eperieser Büchern, Bibliotheken und der Druckerei befasst, und nach ihm auch Jozef Kuzmík.¹⁴ Das Eperieser Gradual gelangte nach dem zweiten Weltkrieg nach Budapest,¹⁵ 1947 an seinen heutigen Fundort, in die Nationalbibliothek Széchényi.¹⁶

⁷Nach einigen beschreibenden Sätzen des Eperieser Graduals: „Aussteller Graf Manó Andrassy“ (Könyvkiállítási emlék, 33).

⁸Archiv-Nr. 1947/82, Bibliothekssign.: Fol. Hung. 2153.

⁹In der Bibliothek des Eperieser Kollegiums finden sich aber auch heute noch lokal bedeutsame Drucke aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, also aus der Blütezeit der ungarischen lutherischen Kirche von Eperies. Darüber später.

¹⁰Archiv-Nr.: 1947/81 bzw. 1947/83. Bibliothekssign.: Oct. Hung. 1063 bzw. Fol. Hung. 2080.

¹¹Die Adressaten der Briefe sind u. a. Miklós Andrassy, György Andrassy und Mátyás Andrassy in teils lateinischer, teils ungarischer Namensform, mehrfach mit der Adresse Kraszna Horka. György Andrassy verteidigte 1685 die Burg von Krasznahorka erfolgreich gegen die Habsburger. (1710 dagegen gab er sie auf.) Sein Bruder István Andrassy erbaute das Betlérer Schloß. Siehe MÉL.

¹²*Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári idejéről való könyvecske* (Nach Zaderus aus dem Deutschen übersetzt, s. PETL, 404). Mihályko veröffentlichte 1609 in Bartfeld ein Gebetbuch, auf das sich auch Péter Pázmány im Vorwort seines Gebetbuches von 1610 beruft und den Autor, den lutherischen Pfarrer beschuldigt, 1609 unter eigenem Namen Péter Pázmánys Gebete gedruckt und zudem ungenau übernommen und viele gute und wichtige ausgelassen zu haben. Nach dieser scheinbar nicht so sehr hierher gehörigen Bemerkung wird man sich später wohl weniger darüber wundern, daß der Text des für die ungarische lutherische Gemeinde von Eperies geschriebenen Graduals zu bedeutenden Teilen auf der Übersetzung des Katholiken Káldi beruht, was in der damaligen Zeit viel natürlicher gewesen sein mag, als wir heute annehmen.

¹³Manó Andrassy (1821–1891) war korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA) und sein Sohn Géza (1856–1938) Direktionsmitglied der MTA; s. MÉL.

¹⁴Keiner von ihnen hat dagegen Kenntnis von dem heutigen (seit 1947 fortlaufend) Aufenthaltsort des Graduals. Repčák, 138: „Die Handschrift nahm 1882 an einer Ausstellung in Budapest teil. Es gelang nicht festzustellen, ob sie noch existiert und wo sie zu finden ist.“ Kuzmík, 69: „Ursprünglich blieb sie in der Bibliothek des Schloßes erhalten. Ihr heutiger Aufbewahrungsort ist unbekannt.“

¹⁵Freundliche Mitteilung von Ilona Andrassy.

¹⁶Auf dem Mikrofilm vom Eperieser Gradual (Nationalbibliothek Széchényi, Mf I/1220) sind drei Possessoren aufgeführt: Eperieser lutherische Kirche, Géza Andrassy, Nationalbibliothek Széchényi.

Die lutherische Kirche und Schule in Eperies

Mit der Verbreitung der Reformation gehörte auch die Bevölkerung von Eperies,¹⁷ ähnlich der vieler oberungarischer Städte, in der Mitte des 16. Jahrhunderts zur lutherischen Kirche. Anfangs wurde deutschsprachiger Gottesdienst gehalten, mit dem Erstärken der ungarischen und slowakischen Einwohnerschaft bekamen diese später auch eigene Pfarrer. Die Gemeinde hatte vier Pfarrer: einen deutschsprachigen (sehr selten ungarischen) leitenden Pfarrer und je einen Pfarrer für die drei Nationalitäten.

Die deutschen Lutheraner hielten Gottesdienst in der Anfang des 15. Jahrhunderts erbauten St. Nikolaus Kirche.¹⁸ 1565 musste für die Ungarn eine eigene Kirche in der „Windischen Gasse“ gebaut werden, die daraufhin zur „Magyar utca“ (Ungarischen Gasse) wurde.¹⁹ Die Zahl der ungarischen Einwohner wuchs in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts so stark, dass zwischen 1637 und 1642 eine neue ungarische Kirche notwendig wurde. Die Slowaken bekamen 1635 eine eigene Kirche.

Obwohl die Eperieser Schule anfangs nicht so bekannt war wie die von Leonhard Stöckel 1539–1560 geleitete Bartfelder „Schola“, wurde sie gegen Ende des Jahrhunderts immer bedeutender. Stöckel setzte auf der Eperieser Synode von 1546 durch, dass die Schulen der königlichen Freistädte²⁰ nach ähnlichen Grundsätzen wie die von Bartfeld organisiert werden sollten, woraufhin die Eperieser den Lehrplan übernahmen, den Stöckel ausgearbeitet hatte.²¹ Nachdem man unter dem Einfluss des Bartfelder Vorbilds Lehrer aus Wittenberg oder einer anderen bekannten Universität nach Eperies gerufen hatte, erlebte der Schulunterricht in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts unter den drei hervorragenden Rektoren Zsigmond Gyalui Torda (ab 1550), Lucas Fabinus (1571–1586) und Johann Bock (Bocatus, 1594–1599) auch in Eperies einen Aufschwung.²² Lucas Fabinus gab für die Eperieser Jugend ein Grammatiklehrbuch heraus,²³ und der aus Schlesien stammende Pädagoge und Dichter Bocatus zählte zu den von Kaiser und König Rudolf als „poeta laureatus caesarius“ Ausgezeichneten.²⁴

Die Schule stand natürlich schon im Verlauf des 16. Jahrhunderts in enger Beziehung zur Kirche, aber diese Beziehung entfaltete sich erst richtig in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, als verantwortungsvoll arbeitende Pfarrer und Lehrer aus allen drei Nationalitäten

¹⁷Die damaligen ungarischen und deutschen sowie die heutigen offiziellen slowakischen Namen der Städte s. im Ortsnamenverzeichnis.

¹⁸Aus diesen Jahrzehnten sind die Pfarrer Matthias Lauterwald, Ambrosius Lam und Samuel Sautter bekannt; s. PETL.

¹⁹Hörk 1896, 13.

²⁰Eperies erhielt 1324 den Rang einer königlichen Freistadt, und 1549 wurde es mit Bartfeld, Kaschau, Leutschau und Zeben Mitglied der auf der „Pentapolitana Confessio“ beruhenden kirchenrechtlichen Organisation. PETL, 467.

²¹Gömöry, 9. Den Lehrplan und Stöckels auch in der Eperieser Schule benutzte Schulgesetze von 1540 s. Hörk 1896, 385–389.

²²Die Rektoren- und Konrektorenliste der Schule s. Hörk 1896, 331–335, 363–364, über die Tätigkeit der Rektoren s. Rezik–Matthaeides, 280–285.

²³*Exempla declinationum et conjugationum, quae sunt anima Donati, utilissimis regulis illustrata, carmina differentialia, item brevis et pueriles praeceptiones de Orthografia, edita in usum scholae Eperiensis, a Luca Fabino Popradiensi.* Da auf dem Titelblatt des Druckes die Jahreszahl 1573 steht und als Ausgabeort Eperies, hält Gömöry (a. a. O., 53) das Grammatikbuch für das einzige erhaltene Produkt der Eperieser Druckerei. Nach RMNy und István Mészáros' Ansicht wurde das Buch nicht in Eperies, sondern im schlesischen Neiße gedruckt (Mészáros, 107; RMNy 1, Appendix Nr. 34). István Bogdán setzt die Entstehung der Eperieser Druckerei mit dem Ende des 17. Jahrhunderts (1697) an (Bogdán, 75).

²⁴Mészáros, a. a. O., 108.

die zwei Eperieser Institutionen leiteten, und als Rektor, Pfarrer und Kantor, sich einander in ihrer Arbeit unterstützend und ergänzend, gemeinsam an der Erziehung der Schüler und der Erbauung der Gemeinden wirkten. Einige Widmungstexte von Druckwerken jener Zeit stellen die leitende Körperschaft von Kirche und Schule vor. Als der aus Scharosch stammende Wittenberger Student Johann Serédi 1626 seine Dissertation herausgab,²⁵ waren vier von den sechs Adressaten Eperieser Pfarrer: Caspar Preller (der erste Pfarrer),²⁶ Daniel Goltz, Márton Madarász und Johannes Hersa.²⁷ Nachdem Johann Serédi die Scharoscher Schule zur Blüte gebracht hatte, leitete er von 1629–1637 die Schule von Eperies, später bekleidete er immer höhere Ämter im Leben der Stadt bis 1656.²⁸ Ein ehemaliger Eperieser Student namens Poláni widmete sein Werk 1639 dem Eperieser Stadtrat, den Eperieser Pfarrern Caspar Preller, Daniel Goltz und Márton Madarász, seinem Vater, dem Pfarrer von Berzevice László Poláni, Propst des Komitats Scharosch, sowie seinem ehemaligen Lehrer, dem Direktor der Eperieser Schule, Johann Serédi.²⁹

Während der Anfang des 17. Jahrhunderts auf eine hundertjährige muttersprachige Vergangenheit zurückblickenden deutschen Gemeinden die Beschaffung der kirchlichen Literatur, Bibeln, Gesangbücher, Katechismen und Predigtbände, keine Sorgen bereitete, bedeutete dies in der ungarischen Kirche grössere Schwierigkeit. Der Mangel wurde einesteils mit oberungarischen Drucken,³⁰ zum anderen unter Mitwirkung der örtlichen Geistlichen mit Übersetzungen und eigenen Werken behoben.³¹ Zur Entstehungszeit des Eperieser Graduals (sogar noch zur Zeit der allerletzten Eintragungen) hatte die kirchliche Literatur der ungarischen Sprachinsel durch die Tätigkeit des in Eperies wirkenden Pfarrers Márton Madarász (1618–1664) in bedeutendem Masse zugenommen. Márton Madarász übersetzte Luthers Kleinen Katechismus ins Ungarische, verfasste ein Gebet- und Gesangbuch und übertrug Predigtbände und Meditationen aus dem Lateinischen oder Deutschen in die ungarische Sprache.³² Wie auf der Titelseite zu lesen ist (s. Faksimile 1), wurde unter seiner Aufsicht das grosse Gesangbuch der Eperieser ungarischen Kirche fertiggestellt, das *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis*, das der ungarische Kantor Dániel Banzski redigiert und geschrieben hatte.³³

²⁵ *Dissertatio Theologica de Bonis Operibus ... publice Johannes Seredi Sarossio-Hungarus, S. Theol. Studiosus*, Wittenberg 1626 (RMK III/1403). Der Band wurde ähnlich dem Titelblatt des Eperieser Graduals mit einem Widmungstext versehen (Admod. Reverendis., Clariß. et Integerrimis Viris). Den Namen Serédís benutzte man auch in der Form Szeredi (Hörk 1896, 57), Klein, 46: Johannes Szeredy; 48–49: Trauergedichte auf Dürners Tod, sieben Verfasser: Martin Madarasz ungarischer Prediger zu Eperies, Johannes Szeredy Stadtrichter zu Eperies, + 3 weitere Eperieser, 1 Käsmarker, 1 Bartfelder. Szinyei (930) führt ihn unter dem Stichwort Serédi.

²⁶ Caspar Preller kam 1614 als erster Pfarrer nach Eperies, wo er bis 1639 tätig war (PETL).

²⁷ Die zwei weiteren Adressaten: István Radácsi, Propst im Komitat Scharosch, und Leonhard Wagner, Rektor der Bartfelder Schule.

²⁸ Hörk 1896, 57–58. Ins Eperieser Gradual gelangten auch mehrere Liedübersetzungen Serédís (mit Namensnennung).

²⁹ Polani: *Decem Crassiores...*, Königsberg 1639, RMK III/1547.

³⁰ Die Liste der in Eperies gesammelten oberungarischen Bücher vom Ende des 16. – Anfang des 17. Jahrhunderts s. entsprechend dem Katalog bei Čaplovič II, 1359.

³¹ Auf zwei Arbeiten des Eperieser ungarischen Pfarrers János Mihályko wurde schon verwiesen; seine weiteren Werke s. PETL; RMKT XVII/8, 117–127, 515–518.

³² Über Márton Madarász' Leben und die Aufzählung seiner Werke s. RMKT XVII/9, 579–580. Seine eigenen Gedichte und Übersetzungen ebd., 41–55. Márton Madarász steht in der Wittenberger Universitätsmatrikel als „Martinus Damascenus Epperiensis“. Das Gebetbuch von 1629 unterschrieb er folgendermaßen: „Euer Ehren untertäniger und schlichter Akademie-Zögling und Sohn Marton Damankos Madarász Ungarischer Praedikator.“ Die Mehrzahl seiner Werke ist noch heute in Eperies zugänglich.

³³ Auf das Problem der Person des Schreibers wird bei der Beschreibung der Handschrift noch eingegangen.

Dániel Banzski aus Bries war ab 1634 Kantor in Eperies.³⁴ Mit der Zeit wurde er zu einem wohlhabenden Bürger,³⁵ später erhielt er als *inspector scholae* auch im Stadtsebat einen Sitz.³⁶ Der Kantor slowakischer Abstammung ging wahrscheinlich früh zum Gebrauch seines Namens in der ungarischen Bedeutung über, da seine Unterschrift nicht erst in einem Eperieser Inventar von 1661 in der ungarischen Namensform erscheint,³⁷ sondern schon zwei Jahrzehnte früher in dem zweiten Predigtband von Boldisar Meisner (1641), in dem ausser dem Schulrektor auch der ungarische Kantor, diesmal als Dániel Banyai, lateinische Grussverse an Márton Madarász schrieben, der die Übersetzung besorgt hatte (s. Faksimile 19–20).³⁸ Unter den Adressaten zweier Drucke aus dem Jahre 1663 ist zusammen mit weiteren Mitgliedern des Stadtrates auch sein Name zu finden.³⁹ Eine der häufigen Pröpsteversammlungen von Scharosch-Semplin in Eperies wurde ebenfalls im Hause des ungarischen Kantors abgehalten.⁴⁰

Die Arbeit der Pfarrer und des Kantors, der das Eperieser Gradual redigierte, sind auf verschiedene Art und Weise miteinander verbunden. Wenn wir beachten, dass die Betrachtung über die wohlthätigen Engel und die Böses wirkenden Teufel vom späteren Rektor und dann deutschen Pfarrer Samuel Dürner am 30. September 1642 erschien,⁴¹ lassen sich auf Grund des Themas und Zeitpunktes mit Recht gewisse Beziehungen zum *Hymnus de angelis* vermuten, der auf dem letzten Folioblatt der Handschrift an der Vigilie des Michaelitages 1642 (28. September) von einem Schüler der Schule ins Gradual eingetragen wurde. Viel wesentlicher als diese vielleicht zufällige Parallele sind die konkreten Textübereinstimmungen. Beim zweiten *Te Deum* im Gebetbuch von 1629 merkt der Herausgeber (und hie und da Verfasser) Márton Madarász an: „Anders: wie man hier bei uns an Festtagen in der Kirche zu singen pflegt“⁴²

³⁴Hiermit danke ich Janka Matúšová Petrőczová für die Überlassung der Daten des Eperieser Archivs.

³⁵In seinem Testament bestimmte er 25 Goldgulden für den Bau der Orgel in der ungarischen Kirche.

³⁶Potemrová setzt Dániel Banzski/Banyais 30jährige Tätigkeit in Eperies erst um 1650 an. Obwohl auch sie Kenntnis vom Eperieser Gradual hat, läßt sie die dort vorhandenen und auf den Kantor bezüglichen Angaben unbeachtet. Ihrer Ansicht nach war um 1640 Dániel *Battischky* ungarischer Kantor in Eperies. Die Namen der slowakischen, deutschen und ungarischen Kantoren von Eperies in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts s. Potemrová, 260–261.

³⁷Štatny okresny archiv, Eperies, Fond Magistrát-Prešov, Listiny a listy, krabica B 12, ohne Signatur. Die Registrierung des Musikmaterials der deutschen Kirche revidierte Daniel Banyai. Das Inventar machten bekannt: Matúš, 80–81; Rybarič, 73.

³⁸*Elmelkedesek*... Leutschau 1641. RMK I/719. Dániel Banzskis Name kommt im Eperieser Gradual dreimal vor: auf dem Titelblatt, f 316v und f 185, nach einem 1642 eingetragenen Satz mit Monogram D. B. B. Obwohl der Kantor bereits 1641 die ungarische Namensform benutzt hatte, ergänzten wir dieses Monogramm von 1642 auf die slowakische Namensform, da nur sie sich in der Handschrift findet.

³⁹Bayer (Johannes): *Filvm Labyrinthi*... Kaschau 1663 (RMK II/1003, Čaplovič I, Nr. 581) sowie Zabanius (Isaacus): *David*... Kaschau 1663 (RMK II/1005, Čaplovič I, Nr. 582). Die Verfasser widmeten ihre Werke dem Richter und den Räten der Stadt Eperies, darunter Dániel Banyay (Bannai).

⁴⁰Hörk 1885, 136. Über die Eperieser Synoden s. i. a. W., 26–28. Die bedeutendste Eperieser Synode fand 1546 statt, als die aus fünf königlichen Freistädten (Bartfeld, Eperies, Kaschau, Leutschau und Zeben) neu entstandene Diözese ihren ersten Propst wählte. Auf der auch für die Kirchenmusik wichtigen Synode von 1656 vertrat der ehemalige Rektor der Schule Johann Serédi die Stadt. – 1643 lebte auch noch der frühere ungarische Kantor in Eperies. Der aus Böhmen nach Ungarn geflohene Jakab Jakobaeus, der 1639 Rektor und dann slowakischer Prediger in Eperies wurde, zählt am Ende seines 1643 in Leutschau herausgegebenen Werkes (*Pascha Lachrymosum inclutae Urbi Epperiensi ominosum, To gest*... RMK II/624/1) die namhaften Persönlichkeiten der Stadt auf (unter ihnen den „Starý Uhersky Cantor z Stodolau“). An dem bekannten und beliebten slowakischen Pfarrer richteten seine Freunde Gedichte: Samuel Dürner, der neue Rektor, Nicolaus Jacobaeus und der slowakische Kantor Andreas Cudelinus Ponicen(sis) „p(ro) t(empore) Cantor Slavorum Eper.“ (*Applausus amicorum*, RMK II/624/2).

⁴¹*Exercitium Scholasticum adumbrans Sanctorum Angelorum Beneficia et Diabolorum Maleficia quod Dyce Michaelae Archangelo Salvatore nostro unico, placidae disquisitioni publicae In Schola Eperiensi subjiciunt*... Leutschau 1642, RMK II/595.

⁴²*Az Eperjesi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese*. Leutschau 1629 (RMK I/583, RMNy 1439, Čaplovič I, Nr. 296), p. 268.

– sechs Jahre später gelangt eben diese zweite Textfassung in das Gradual. Der ungarische Pfarrer folgt im 1635 erschienenen ersten Band seiner Übersetzung der Predigten von Boldisar Meisner⁴³ bei den Evangelientexten, die den einzelnen Meditationen zugrunde liegen, der Übersetzung György Káldis, und der Text der im Gradual aufgenommenen Evangelienantiphonen stimmt sehr häufig mit dieser Übersetzung überein, ebenfalls die Festeinteilung mit der Einteilung des Predigtbandes.⁴⁴ Der Abfassung des Graduals und der Textwahl ging also eine sehr sorgfältige und bewusste Arbeit voraus.⁴⁵

Beschreibung der Handschrift

Fundort des Eperieser Graduals: Nationalbibliothek Széchényi, Signatur: Fol. Hung. 2153. Masse: 315x195 mm, der gleichaltrige Ledereinband mit Messingecken und Nabeln.⁴⁶ Für die Handschrift wurden Papiere mit drei verschiedenen Wasserzeichen verwendet: eine Bären-gestalt mit den Buchstaben H V Z, eine Tulpe mit einem R sowie zwei gekreuzte Stäbe in einem Quadrat.⁴⁷

Die Handschrift durchziehen zwei Arten von Numerierung. Die originale Paginierung geht von 5–1100 (in der Handschrift steht nach 1099 2000), die Numerierung der letzten 18 Seiten fehlt (es wären zusammen 1118 Pagenen). Weil die Handschrift inzwischen verstümmelt worden war, ist die zweite, die spätere gestempelte Folienszahl wesentlich niedriger, als nach der Paginierung erwartet: 1–388.⁴⁸ Mit der Folienszahl 78 wurden nacheinander zwei Folien versehen, so dass die Handschrift jetzt insgesamt 389 Folien enthält (= 778 Pagenen) und die Originalquelle wahrscheinlich um 170 Folien (= 340 Pagenen), ihr ehemaliger Gesamtumfang also um annähernd ein Drittel verringert wurde. Unserer Meinung nach könnten die meisten Verstümmelungen bei den fortlaufend nummerierten, aber unbenutzt, leer gebliebenen Seiten geschehen sein. Beim Zusammenstellen und Einbinden der Handschrift liess man nämlich zwischen den einzelnen Festen für nachträglich einzutragende Sätze mehrere leere Seiten, sogar bis zu 20 Folien (wie zwischen den Folien 64 und 83). Wo aber infolge der Verstümmelung auch 36 fehlende Folien (nach p 421) und sogar 72 fehlende Folien (nach p 927) registriert werden können, wagen wir nicht zu behaupten, dass man so viele Seiten zwischen den einzelnen Festkreisen leer gelassen haben sollte. (Oder geschah die Paginierung vielleicht nicht exakt.⁴⁹) Es ist auch vorstellbar, dass die überflüssig gewordenen nummerierten Blätter für eine spätere an-

⁴³*Boldisar Meisner sz. elmelkedesinek a vasarnapi evangeliomokba Magyar nyelvvel valo meg-ajándékozása Madarász Mártontól, az Eperjesi Magyar Ecclesiának Lelki-Pásztorától.* Leutschau 1635, RMK I/652, RMNY 1629.

⁴⁴Die Káldi-Übersetzung wurde während der Zusammenstellung des Graduals auch bei der Auswahl der Psalmen und zu ihnen gehörigen Antiphonen berücksichtigt.

⁴⁵Auf die Verbindungen zu den zeitgleichen oder früheren Drucken wird im Abschnitt über das Quellenmaterial noch eingegangen.

⁴⁶Ich lernte die Handschrift in bereits restauriertem Zustand kennen. Die Aufnahmen in der Studie von Kornél Bárdos und Kálmán Csomasz Tóth stammen noch aus der Zeit vor der Restauration.

⁴⁷Kornél Bárdos erwähnt nur die ersten zwei Wasserzeichen (Bárdos 1957, 169). (Das dritte findet sich zwischen f 240 und 247.) Seiner Meinung nach stammt das Papier vermutlich aus Polen, doch konnte er seine Herkunft nicht genau bestimmen. V. Decker stellte fest, daß das zweite Wasserzeichen seit 1635 in Oberungarn vorkommt, er meint aber, das Papier stamme nicht von hier. Die dritte Sorte, ein feineres Papier, bestimmte er als das einer Schweizer Papiermühle. Auf diesem Wege danke ich V. Decker für seine Informationen hinsichtlich der Wasserzeichen.

⁴⁸Bei Kornél Bárdos reicht die Paginierung von 5 bis 1098 und die gestempelte Foliierung von 2 bis 387, später jedoch erwähnt er Folio 387 und 388 (Bárdos 1957, 169–170).

⁴⁹Beispielsweise schrieb man auf die Rückseite der Pagina 805 die Zahl 808.

dere Kopierarbeit verwendet wurden.⁵⁰ (Die zweierlei Numerierung der Handschrift ist in der auch die Schriftarten und die Entstehungsdaten angehenden zusammenfassenden Tabelle zu verfolgen.)

Ursprünglich begann die Numerierung der Handschrift nicht auf der heutigen ersten Seite. Die ersten neun Seiten des Adventskreises (p 49–57) wurden in der Mitte numeriert, später hörte man mit der Numerierung auf. Vor die der Einteilung des Kirchenjahres folgenden Teile wurden Gattungsreihen mit Responsorium, Versiculus und Benedicamus (und einem Credo) gesetzt.

Die Titelseite des Graduals bietet einige wichtige Anhaltspunkte in bezug auf Entstehung, Zusammenstellung und die Personen der Schreiber der Handschrift,⁵¹ dennoch können wir mit Hilfe dieser Informationen einige Fragen nur unsicher beantworten. Demnach wurde das Gradual der Eperieser ungarischen Kirche zu Ehre und Lob der Heiligen Dreifaltigkeit geschrieben und mit heiligen mehrstimmigen Gesängen sowie Hymnen, Antiphonen, Psalmen und süßen Liedern geschmückt – während der Amtszeit des unermüden ungarischen Pfarrers, des sehr ehrbaren und vortrefflichen Márton Damascenus, unter der Aufsicht von Andreas Grolmann und Jonas Kadass, gelehrten und weisen Männern⁵² – durch Dániel Banzski aus Bries, der in dieser Zeit der ordinierte ungarische Kantor war, schrieb 1635 eigenhändig Andreas Glosius.

Die Bestimmung des Schreibers der Handschrift stellte schon vor dreissig Jahren bei der ersten Studie ein Problem dar,⁵³ auf Grund des Tittelblatts kommen sowohl Dániel Banzski als auch Andreas Glosius in Frage. Nach dem Titel im inneren Rahmen hat Dániel Banzski das Gradual redigiert und geschrieben, doch unter der Jahreszahl des äusseren Rahmens erscheint in kleinen Buchstaben der Name von Andreas Glosius als Scriptor. Diesen Gegensatz gelang es nur einigermaßen aufzulösen.

Von Kantor Daniel Banzski war in Verbindung mit der Eperieser Gemeinde schon die Rede. Über Andreas Glosius wissen wir, dass er aus Siebenbürgen nach Eperies kam⁵⁴ und 1649 ein juristisches Buch für die Stadt geschrieben hat.⁵⁵ Dessen Vergleich mit dem Gradual ergibt aber keine Ähnlichkeit der Schreibweisen. Viel eher fällt die Ähnlichkeit der Titelblätter der beiden Eperieser Bücher auf, hinsichtlich ihrer Gestaltung und Schreibweise, so dass es als sicher anzusehen ist, dass sie beide von Andreas Glosius stammen (s. Faksimile 1–2). Das auf beiden Titelblättern zu findende, einem gedruckten Grossbuchstaben ähnliche A, das im Gradual nur einmal vorkommt (f 170v), ist im lateinischen Text des juristischen Buches dagegen durchweg üblich.⁵⁶ Die Schrift von Andreas Glosius zeigt gemeinsame Züge mit der Schreib-

⁵⁰Die Rekonstruktion der aus der Handschrift entfernten Seiten kann nur in einigen Fällen versucht werden, weil es sich selten nur um 1–2 Blätter handelt. Kálmán Csomasz Tóth meint, „der völlig fehlende abendmahlsliturgische Teil wird mit Sicherheit auf einem der herausgerissenen Abschnitte gestanden haben“ (Csomasz Tóth 1957, 199), vermutlich zwischen den Pfingst- und Trinitatisteilen. Meiner Meinung nach enthielt das Eperieser Gradual auch ursprünglich keine Abendmahlsliturgie. In keinem der erhaltenen Graduale ist dieser Abschnitt enthalten, nur in dem Druck Gál Huszárs von 1574, der die Buchgattung des Graduals mit dem Zeremonialbuch des Pfarrers (Agende) und dem Gemeindegangbuch vereint.

⁵¹Es gibt kein anderes handschriftliches Gradual, über das wir so viele Informationen zu Entstehungsort und -zeit besitzen.

⁵²Über die Personen der zwei Aedilen haben wir keinerlei Angaben.

⁵³Bárdos 1957, 169.

⁵⁴Repčák, 98; Kuzmik, 256–257. Beide erwähnen Andreas Glosius als Kopisten des Eperieser Graduals.

⁵⁵Zur Zeit in Sárospatak, in der Bibliothek des Reformierten Kirchendistrikts diesseits der Theiß, Kt. 75, s. Börzsönyi 33. Das juristische Buch beschreibt Harsányi.

⁵⁶Ein Rechtsexperte mochte beim Schreiben und der Titelgestaltung gewiß erfahrener sein als ein Kantor. Wenn wir aber konkret an das Eperieser Gradual denken, an seine Gestaltung und Praxis nicht entbehrende Schreibweise, seine Titel und seine Rubriken mit zwei Kolumnen, läßt sich nicht recht verstehen, warum ein Titelschreiber gebeten worden sein sollte.

weise des letzten Satzes im Gradual, den einer Eintragung zufolge J. Regis, ein Schüler der Schule, kopierte (Faksimile 18). Sehr wenig Verwandtschaft besteht dagegen zu der zweiten, äusserlich unordentlichen ergänzenden Eintragung (Faksimile 17), bei der der Name des Schreibers nicht gesondert aufgeführt wird. (Es ist nicht auszuschliessen, dass diesen einen Satz Andreas Glosius eintrug.⁵⁷)

Das gesamte Gradual stammt, mit Ausnahme der erwähnten zwei Sätze (und etlicher noch zu erwähnender kleiner Eintragungen), von der Hand des ungarischen Kantors von Eperies Dániel Banzski. Er war in einer Person Notator und Scriptor. Die Kopierarbeit begann er mit dem Adventsteil und setzte sie entsprechend der Einteilung des Kirchenjahres bis zu Ende fort. Dem abgeschlossenen Kirchenjahr folgen allgemeine mehrstimmige Sätze, Psalmen und Cantiones, anschliessend einstimmige Gesänge. An den Anfang der Handschrift setzte er sämtliche Feste des Kirchenjahres betreffende Gattungsreihen. Der leichteren Überblickbarkeit halber ist der Inhalt in die nachstehenden grossen Abschnitte eingeteilt, anhand derer wir auch die Kopierarbeit des Kantors verfolgen können.

- I Responsorium Commune, Versiculi responsionis, Benedictiones
- II De Incarnatione [De Adventu] Domini Nostri Jesu Christi
- III De Nativitate Domini Nostri Jesu Christi
Dominica post Natalem, In die Circumcisionis
In Epiphania, post Epiphaniam
Weihnachts-, Neujahrs-Cantiones
- IV Dominica Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima, Quadragesima, Invocavit, Reminiscere, Oculi, Laetare, Judica
- V De Passione Jesu Christi
- VI Litaniae, Lamentationes, Oratio, Passiones
- VII De Resurrectione Domini Nostri Jesu Christi
- VIII De Ascensione Domini Nostri Jesu Christi
- IX De Spiritu Sancto
- X De Sancta Trinitate
- XI De Operibus sex dierum
Hymni Quotidiani
- XII Responsorialia Dominicalia, Antiphonae Dominicales
Dominica Trinitatis, post Trinitatem
- XIII Mehrstimmige Sätze – allgemeiner Teil
- XIV Cantio – Anhang

Wenn nun vielleicht auch jeder Zweifel der Person des Notators und Scriptors zerstreut werden konnte, so lässt sich nicht sicher behaupten, dass die oft meisterhaft federgezeichneten Initialen am Anfang der einzelnen Festkreise oder bei hervorgehobenen Sätzen von der Hand des ungarischen Kantors stammen. Daran könnte vielleicht Andreas Glosius oder auch ein anderer Anteil haben.

Nach dem Titelblatt und einer Eintragung, die den Sätzen zum 25. Sonntag nach Trinitatis folgt (f 316v), wurde das Stammaterial am 9. Oktober 1635 fertig. In ihm sind alle Arten von liturgischen Gattungen zu finden; einstimmige Gregorianik und Cantio, sowie auch mehrstimmige Sätze zu den einzelnen Festen. Der Kantor hat die Kopierarbeit wahrscheinlich nicht lange nach diesem ersten Abschluss mit der allgemeinen, also für die Sonntage nach Trinitatis bestimmten mehrstimmigen Satzreihe (33 Sätze) fortgesetzt. Jene Cantiones, auf die er schon früher hingewiesen, die er aber noch nicht notiert hatte, trug er nun nachträglich ein (Abschnitt XIV). Wahrscheinlich hat er den Stoff der grösseren Abschnitte ebenfalls nach dem ersten Schluss durch je einen Satz ergänzt (so z. B. die Liturgie zum 26.–27. Sonntag nach Trinitatis).

⁵⁷In der slowakischen Literatur wird Andreas Glosius als Kopist des gesamten Graduals genannt, s. Repčák, 98, Kuzmík, 256–257.

Da er 1642 das Schreiben „fortsetzte“, ist anzunehmen, dass er bei dieser Gelegenheit mehrere Sätze eintrug, nicht nur den, an dessen Ende das Datum steht (f 185).

Als man die Handschrift (wahrscheinlich 1635) einband, wurden zwischen den einzelnen Festen (den einzelnen Abschnitten) leere Seiten eingefügt, auf die später weitere Sätze kopiert wurden, die undatiert oder mit Jahreszahl versehen sind.⁵⁸ Aus dem Gebrauch der bordeaux und rot getönten Tinte und der originalen Datierung einzelner Sätze lässt sich auf den Ablauf der Schreibearbeit schliessen. Der Schreiber hat im allgemeinen farbige Notenlinien gezogen und die Anfangsbuchstaben der Strophen und Verse sowie die Festbezeichnung der liturgischen Gattungsreihen (Antiphonen, Responsorien-Verse), des weiteren die Refraine der Texte mit farbiger Tinte geschrieben.⁵⁹ Für den übrigen Text und die Noten hat er schwarze Tinte verwendet. Die im Ton vom sonstigen Bordeaux der Schrift abweichenden mit roter Tinte geschriebenen Ergänzungen entstanden grösstenteils gleichzeitig. Zur Feststellung der Eintragszeit bieten das Fehlen von Initialen,⁶⁰ ferner der Gebrauch bestimmter Buchstaben und das Schriftbild eine Hilfe. In den 1635 kopierten Sätzen kommen zwei Arten des Buchstabens *k* vor, ein verzierter und ein einfacher, ab 1650 nur noch der letztere. Ab 1642 erscheint ein sehr verschnörkeltes *g*.⁶¹ Solch neuartiges *g* verwendete der Kantor in der Marienklage (f 185v) und in der Pfingstsequenz (f 256v), deren Schriftbild den 1650 notierten Sätzen ähnlich ist, obwohl wir mit Sicherheit nur wissen, dass sie nach 1642 fertig wurden.⁶² Auf f 120v ist die Jahreszahl 1650 nach einem Satz zu lesen, in dem das nach 1642 übliche *g* nicht vorkommt. Es ist deshalb vorstellbar, dass der Schreiber die Jahreszahl ausnahmsweise nicht dem betreffenden, sondern dem (den) nachfolgenden Satz (Sätzen) zgedacht hat. Also sind die Sätze auf f 118v–120v vor 1642 entstanden, so dass die Datierung 1650 auf f 120v unten sich auf die mit grüner Tinte verzierten Cantiones bezieht. Damals stand dem Schreiber nämlich keine rote Tinte mehr zur Verfügung, und die Notenlinien zog er mit schwarzer Tinte, wie einmal 1642 und dann 1652. (Die meisten nachträglich eingetragenen Cantiones hat der Eperieser Rektor Johann Serédi übersetzt.⁶³)

Der Schreiber zog bei den mit Noten versehenen Sätzen zuerst die Notenlinien und schrieb danach den Text, der immer mehr Platz erforderte als die Noten. Dann wurden die Noten eingetragen, und es kam vor, dass es nicht gelang, die eine oder andere Tongruppe über den ihr entsprechenden Text zu setzen, so dass sich die Musik gegenüber dem Text verschob.⁶⁴ Bei einigen Cantiones, Antiphonen und mehrstimmigen Sätzen hat er die Linien nicht mit Noten ausgefüllt. An einer dieser Stellen hat dem Notenbild nach vermutlich jemand anderes die Töne einer mit dem 8. April 1642 datierten Adam-Klage (f 264) nachgetragen, während die Töne zweier Hymnen (f 191 und 192, bei letzterer nur eine Reihe) eine dritte Hand eintrug. Bei den Sonntagen nach Ostern dagegen hat der Kantor selbst nicht nur die Noten der „super psalmos“-Antiphonen, sondern auch den Text nachträglich hineingezwungen.

⁵⁸ Auf ähnliche Weise mit leeren Blättern zwischen den einzelnen Festen wurde das in den 1670er Jahren kopierte Tabulaturbuch Viotoris eingebunden.

⁵⁹ Die Rubriken mit den Anfangszeilen der für die einzelnen Feste vorgeschlagenen Lieder wurden mit zwei verschiedenen Tinten geschrieben, schwarz und rot. In der Rubrik f 305v (p 788) lassen sich drei Schreibweisen feststellen: zwei mit schwarzer Tinte (die eine Ergänzung) und eine mit roter, die von der gleichen oder einer anderen Hand stammen können. Siehe noch f 306–309. Mit farbiger Tinte wurden weiterhin die Anfangsbuchstaben, -silben oder -worte der Halbverse der Psalmen, die Refraine der Cantiones sowie die hervorgehobenen Sätze der Passionen (die Kreuzesaufschrift, der Eli-Text) geschrieben.

⁶⁰ Jene Stücke, bei denen die Initiale fehlt, werden im allgemeinen Teil der kritischen Bemerkungen aufgezählt.

⁶¹ Aufgrund dessen ist daran zu denken, daß der Einschub auf f 143v späteren Ursprungs ist.

⁶² Auf die weitere Untermauerung unserer Argumentation kehren wir im Abschnitt über das Quellenmaterial noch zurück.

⁶³ Da bei den Ergänzungen nach mehreren Sätzen mit Serédi's Übersetzung die Jahreszahl 1650 steht, ist vorstellbar, daß diese gesondert, nach je einer fertigen Übersetzung, vom Kantor eingetragen wurden.

⁶⁴ Allgemein, besonders aber in solchen Fällen, geben die kleinen Striche zur Kennzeichnung der Wortgrenzen Orientierung, obwohl auch sie nicht immer genau sind.

Dániel Banzki hat nicht nur ganze Sätze in das Gradual eingetragen, sondern auch die Anfangszeilen und „ad notam“ (*im Ton*)-Zeichen der für die Gottesdienste empfohlenen Cantiones und Psalmen.⁶⁵ Mehr als hundert solcher Cantiones, die er nicht in die Handschrift aufnahm, schlug er zum Singen vor. Dagegen kann man die empfohlenen Psalmen alle bis auf einen aus der Handschrift heraussuchen, der Schreiber hat sie im allgemeinen sogar selbst mit dem Paginaverweis versehen. Das Fehlen des Psalms kann zwei Ursachen haben: Entweder wollte der Schreiber ihn später abschreiben, was dann ausblieb, oder der empfohlene Psalm kann auf irgendeiner der herausgetrennten Seiten gestanden haben.⁶⁶

Im Gradual sind ausserdem weitere drei Eintragungen zu finden, die nicht zum liturgischen Inhalt gehören und deren Sinn nicht zu enträtseln gelang. Zwei Texte davon sind wahrscheinlich Federproben: „Andreaß Sutor si tibi non solum amnia jam fient omnia jam fient fierique“ (f 112), sowie „Milleter hoc schribsit [!]“ (f 103v).⁶⁷ Den dritten Text schrieb wahrscheinlich eine fremde Hand senkrecht an den Blattrand der Handschrift auf f 264v: „Accepi fama et auditione quod poteris eleganter ore loquelas dare nam is sequenti voci.“

Der Ablauf der Herstellung der Handschrift wurde in einer Tabelle zusammengefasst. Die bis zum 9. Oktober 1635 fertiggestellten Teile zählen zum Stammaterial, die unmittelbar danach eingetragenen Sätze sind Nachträge.⁶⁸ Bei den späteren, ursprünglich datierten Sätzen ist die Jahreszahl angeführt, bei Vergleichsdatierungen steht sie in Klammern. In der Tabelle sind die originale Paginierung, die dieser entsprechende spätere Foliiierung und die in der vorliegenden Ausgabe gebrauchte laufende Nummer (1-609) nebeneinander aufgeführt. Wo zwischen den einzelnen Abschnitten wegen der entfernten Paginen die fortlaufende Paginierung unterbrochen ist, fällt dies sofort auf. Auf Fehlstellen innerhalb der Abschnitte kann man dagegen nur aus der Abweichung von Pagina und Foliennummer schliessen (s. Tabelle).⁶⁹

Wir müssen die Arbeit des Kantors als Notator und Scriptor jeweils gesondert untersuchen. Als Notator verwendet er verschiedene Notationsarten für die Kopierung der Gregorianik, der Cantio und der mehrstimmigen Sätze. Das gregorianische Schriftbild zeigt den Einfluss der durch die tschechische Notation beeinflussten Metzger Notation.⁷⁰ Eine ähnliche Schreibweise ist in der handschriftlichen Version des slowakischen Cantus Catholici vom Ende des 17. Jahrhunderts zu finden.⁷¹ Die leer gelassenen Systeme des 1622 gedruckten Leibitzer Gesangbuches wurden an zwei Stellen ausgefüllt, und eine Eintragung steht der gregorianischen Notation des Eperieser Graduals sehr nahe.⁷² Der Grundton der gregorianischen Stücke unseres Graduals (Antiphonen, Responsorien, Hymnen usw.), sowie mehrfach seiner Cantiones ist das

⁶⁵So trug er z. B. auf f 302v die Rubrik der vorgeschlagenen Cantiones später ein.

⁶⁶Psalm 25 *Judica me*, Verweis auf f 86v. Gleichzeitig kann aber der Verweis auf einen schon in die Handschrift aufgenommenen Psalm in der Rubrik auch fehlen. Siehe f 300, Verweis auf Psalm 31 (f 104v); f 302v, Verweis auf Psalm 144 und 46 (f 200, 226).

⁶⁷Letztere Eintragung auf f 103v ist mit so blasser Tinte geschrieben wie die Federzeichnung der Initiale H (erster Buchstabe der Antiphone *Hátra térienek*), so daß sie möglicherweise gleichzeitig mit der Initiale entstand.

⁶⁸Als Ergänzung oder später mochte z. B. auch der Text der Unterstimme der Passionsturben (f 168v) eingetragen worden sein, bei dem der verzierte *k*-Buchstabe fehlt und dessen Schrift recht unordentlich ist.

⁶⁹Die herausgerissenen Paginen werden nicht aufgezählt, nur jene, mit denen Text- oder Notenteile entfernt wurden, so daß auch in unserer Ausgabe die Kontinuität unterbrochen wird. Diese sind: zwischen f 42 und 43 p 127 und 128, zwischen f 357 und 358 p 911 und 912.

⁷⁰Kornél Bárdos verglich das Gradual mit einem Kyriale aus dem 15. Jahrhundert und einem Promptuarium in böhmischem Gebrauch. Bárdos 1957, 170.

⁷¹Der Aufbewahrungsort der handschriftlichen Variante des Cantus Catholici: Turz Skt. Martin, Matica slovenská, ohne Signatur. Eine Handschrift aus dem 18. Jahrhundert z. B. *Liber passionalis*... 1743, Turz Skt. Martin, Archiv Slov. nár. muzea M 148.

⁷²RMK II/2443, Čaplovič, I, Nr. 754. Auf der 9. Seite des kleinformatigen, für die deutsche Gemeinde von Leibitz gedruckten Gesangbuches findet sich ein ähnlich kopierter Satz (*O Ewiger Barmhertziger Gott*).

Abschnitt	Pagina	Gestempelte Follierung (in unserer Ausgabe am Rand der Seite	Nummer (in der vorliegenden Ausgabe in eckigen Klammern	Bemerkung
I	5–14	2–6v	1–33	Stammaterial
	17–18	7–7v	34	Stammaterial
	19–48	8–22v		<i>leer</i>
II	49–72	23–34v	35–67	Stammaterial
	72–74	34v–35v	68–77	Nachtrag
III	113–167	36–62	78–138	Stammaterial
	168–169	62v–63	139–141	Nachtrag
	169–170	63–63v	142–146	Nachtrag
	171–216	64–83v		<i>leer</i>
IV	217–224	84–87v	147–169	Stammaterial (f 87v leer)
	225–244	88–97v	170–194	Stammaterial
V	245–285	98–118	195–240	Stammaterial; Noten von Nr. 230: 1. fremde Hand
	286–290	118v–120v	241–244	Nachtrag
	290–301	120v–126	245–251	1650
	302	126v	252	fremde Hand (Glosius) (nach 1650)
	303–321	127–136		<i>leer</i>
	322–324	136v–137v	253	1652
VI	325–413	138–182	254–263	Stammaterial
	413–419	182–185	264–266	8. Apr. 1642
	420–421	185v–186	267	Noten von Nr. 264: fremde Hand (1650?)
VII	495–535	187–206	268–329	Stammaterial; Noten von Nr. 274 und 276: 2. fremde Hand
	536–537	206v–207	330	(1650)
	538–592	207v–223v		<i>leer</i>
VIII	593–603	224–229	331–350	Stammaterial
	604–607	229v–231	351–354	Nachtrag
	608–638	231v–247v		<i>leer</i>
IX	639–654	248–255v	355–373	Stammaterial
	659	256		<i>leer</i>
	660–661	256v–257	374	(1650?)
	662–664	257v–258v		<i>leer</i>
X	687–702	259–266v	375–402	Stammaterial
XI	703–727	267–279	403–425	Stammaterial
	728–756	279v–289v		<i>leer</i>
XII	757–763	290–293	426–452	Stammaterial
	764–766	293v–294v		<i>leer</i>
	767–812	295–316v	453–542	Stammaterial, nach Nr. 542: 9. Oct. 1635
	813	317	543–544	Nachtrag
	814–853	317v–334		<i>leer</i>
XIII	854–919	334v–361	545–581	Nachtrag
	920–926	361v–364v		<i>leer</i>
XIV	1071–1100	365–379v–387	582–608	Nachtrag
		387–388v	609	28. Sept. 1642; Johann Regis (f 388v leer)

schwalbenschwanzförmige Punctum, das bei betonten Tönen und Abschnittsgrenzen mit einem kleinen Bogen ergänzt wird.⁷³ Indem ein Bogen die Punctum verbindet, entstehen die verschiedenen Tongruppen (Pes, Clivis, Scandicus usw.). Bei den Cantiones bezeichnet dieses Punctum auch einen Wert, die Verdopplung des mit Stiel versehenen Tones.⁷⁴ Der Tonwert ändert sich nicht, wenn die mit Stiel versehenen Töne durch Balken verbunden sind, dies weist lediglich auf das Singen über eine Silbe hin. Die erwähnten Notationsarten sind im Satz *Media vita* (f 142) vermischt, wo sich normale und punktierte, sowie mit Stiel versehene Punctum, des weiteren Tongruppen ohne Wertbezeichnung abwechseln.⁷⁵

Die Notierung der gregorianischen und Cantiosätze des Eperieser Graduals scheint von den anderen ungarischen Gradualen unabhängig zu sein. Die anderen Graduale enthalten keine mehrstimmigen Stücke, wodurch seine Sonderstellung noch mehr unterstrichen wird. In der Notationsweise der mehrstimmigen Sätze ist die weisse Mensuralnotation zur modernisierten Fassung vereinfacht. Die Eigentümlichkeiten der Mensuralnotation kann man an einigen kolorierten Tönen,⁷⁶ einfachen Ligaturen und den ♩ Proportionszeichen verfolgen. Die Brevis hat im allgemeinen nicht den Wert von drei Semibrevis, nur mit einem Verlängerungspunkt zusammen.⁷⁷ Die mehrstimmigen Sätze stammen nicht aus einem Stilkreis und einer Zeit, deswegen ist die Bestimmung ihrer Grundeinheiten in unserer Ausgabe nicht konstant.⁷⁸

Der Notator benutzt für die Notation der ein- und mehrstimmigen Sätze C-, F- und G-Schlüssel, doch unterblieb die Festlegung der Tonhöhe bei sehr vielen Sätzen.⁷⁹ Am Beginn der gregorianischen Sätze steht im allgemeinen der C-Schlüssel (meistens auf der vierten Linie, bei einigen Sätzen zwischen der vierten und fünften Linie), aber nicht selten auch der einer 3 ähnliche F-Schlüssel.⁸⁰ (Für diese Sätze hatte man – ähnlich der mittelalterlichen Gepflogenheit – häufig nicht fünf, sondern vier Notenlinien gezogen.) Wegen der Verwendung unterschiedlicher Schlüssel (oder des Fehlens des Schlüssels) konnten Sätze gleichen Tones auf verschiedenem Grundton aufgezeichnet werden. So hat das Responsorium breve mit dem Grundton *f* den Schlusston *c*, die Antiphone im ersten und zweiten Ton ist auf *g* oder *a* notiert.⁸¹ In den mehrstimmigen Sätzen sind der auf verschiedene Linien gesetzte C- und der F-Schlüssel am häufigsten, die oberste Stimme der ausgesprochen für Knabenchor geschriebenen Stücke ist im G-Schlüssel gesetzt.

⁷³Das schwalbenschwanzförmige Punctum am Ende der Sätze verdoppelt oder verdreifacht sich manchmal und bekommt Schmuckcharakter, weshalb wir eine Bezeichnung dieser Art nicht berücksichtigten. Eben-sowenig unterschieden wir in unserer Ausgabe die mit einem kleinen Bogen „gedehnten“ Töne innerhalb des Satzes, da sie zumeist willkürlich gebraucht werden. In den Litaneien dagegen ist nach dem Quinten-sprung der lange Ton sehr häufig.

⁷⁴Am Ende der Antiphone *Veni sancte* (Nr. 360) haben die Punctum mit Stiel des Hallelujas mit dem Zeichen *vel* keine Wertbezeichnungs-, sondern Textaufgliederungsfunktion.

⁷⁵Solche Sätze in gemischter Schreibweise, die einen Übergang zwischen Gregorianik und Cantio darstellen, tauchen beispielsweise beim Credo schon in den Kodizes des vorangegangenen Jahrhunderts auf.

⁷⁶Auch sie tragen nicht die Charakteristiken der Kolorierung, d. h. nicht aus zwei kleinen wird ein großer Dreitakt; die Kolorierung hebt nur den auf die lang-kurzen Töne folgenden kurz-langen Gegensatz mittels Schwärzung der langen Töne hervor.

⁷⁷Manchmal kommt auch die dreiteilige Brevis ohne Verlängerungspunkt vor, z. B. f 254.

⁷⁸Bei den metrischen Sätzen legten wir allgemein den Semibrevis-, bei den Cantiones den Minima-Wert zu-grunde.

⁷⁹Wie später zu sehen sein wird, machten nicht die schlüssellosen Sätze die meisten Probleme bei der Interpretation.

⁸⁰Bei den Antiphonenreihen bezieht sich der Schlüssel am Reihenanfang nicht immer auf die in der Mitte beginnende neue Antiphone.

⁸¹Nr. 351. *Iésus Kristus élő Jstennek szent Fia*, Responsorium auf dem Grundton *c*, Nr. 343, *Ur Jsten me-nyei kiralyunk*, schlüssellose Antiphone im 2. Ton (mit Anfangston *a* oder *g*). Nr. 114 und Nr. 383 *Üty en-nékem*, Antiphonen im 1. Ton mit Anfangston *a*.

Zur Notation des Graduals gehören noch drei Hilfszeichen, die melodische oder rhythmische Bedeutung haben können. Eines davon ist eigentlich kein Einzelzeichen, sondern ein Zeichensystem. Während in den Hymnen ausschliesslich die erste Strophe mit Noten versehen wurde (oder auch nicht), hat man zum leichteren Singen der weiteren Strophen die zusammengehörigen, auf eine Silbe zu singenden Tongruppen über den Textzeilen mit Neumenzeichen in roter Tinte versehen, deren Form der auf Notenlinien geschriebenen Notation ähnelt.⁸² Derartige erinnernde Neumen sind auch gelegentlich über Versi der Responsorien, sogar über nicht mit Noten versehenen Strophen von Cantiones an der Stelle fehlender Textaufgliederung oder der Biegung zu finden. Bei den Psalmen bezeichnete man gelegentlich das Abweichen vom Rezitationston mit einem kleinen Schrägstrich. In Strophen mit veränderlicher Silbenzahl machte man bei Cantiones auf die Textaufgliederung mit einem Zeichen entsprechend dem kurzen Versfuss aufmerksam.

Die Arbeit des Scriptor legt nahe, dass die Muttersprache des Kantors nicht das Ungarische war. Dániel Banzki aus Bries stammte aus einer Gegend mit mehrheitlich slowakischer und deutscher Bevölkerung. In seiner Schrift finden sich viele Fehlertypen, die bei einem Schreiber ungarischer Nationalität vielleicht nie auftreten würden.⁸³ Damit hängt eng die Vermutung zusammen, dass der Scriptor den Text – zumindest dessen überwiegende Mehrheit – nicht aus einer anderen Handschrift kopierte, sondern nach Diktat schrieb. Denn es ist unvorstellbar, dass ein ungarischer Text so fehlerhaft kopiert werden konnte, finden sich doch in den anderen ungarischen Gradualen insgesamt nicht so viele Textfehler wie im Eperieser. Die häufigste Fehlerquelle ist – obwohl wir den Schreiber seiner Abstammung nach nicht für einen Deutschen, sondern Slowaken halten – die Verwechslung der stimmhaften und stimmlosen Konsonanten, z. B. *d* und *t* sowie *z* und *s*.⁸⁴ Sogar die Rechtschreibung einander folgender gleicher Texte ist abweichend, was auch aus dem Vergleich der Psalmen mit den aus ihrem Text gewählten Antiphonenversen hervorgeht. Den Psalm 110 *Confitebor* hat der Scriptor zweimal nach der Káldi-Übersetzung aufgezeichnet.⁸⁵ Beide Versionen unterscheiden sich sowohl inhaltlich als auch orthographisch, was wiederum nur auf die bekannten zwei Gründe zurückzuführen ist: Die Sprache in der Handschrift war nicht die Muttersprache des Schreibers, und der Text wurde nach Gehör niedergeschrieben.

Wenn wir annehmen, dass der Scriptor die zwei Versionen aus einer Quelle kopierte, wären die zu vielen Unterschiede und sinnstörenden Fehler ein Gegenargument. Andererseits

⁸²Die Neumenzeichen sind um f 90–100 sehr häufig (s. Faksimile 5–6). Gegebenenfalls muß von den Neumen her entschieden werden, um welche Hymnenvariante es sich handelt (*Uy világosság jelenék*, f 27, auch die erste Strophe ohne Noten). Bei der Bezeichnung und Interpretation der Neumen kann Schwierigkeiten verursachen, daß die Silbenzahl der Zeilen in den Strophen infolge der Übersetzung nicht immer gleich ist (s. *Nap tamadastul fogvan*, f 37v, nach dem Muster der lateinischen 4x8-silbigen Hymne *A solis ortus cardine*; in der ersten Strophe beträgt die Silbenzahl der ungarischen Hymnenzeilen 7+9+8+9). Die Form der Neumen ähnelt den aus Punctum konkreter Tonhöhe mit Bögen zusammengesetzten Tongruppen außer dem *Pes*, dessen Punctum nicht durch Bögen, sondern senkrechte Linien verbunden werden.

⁸³Aufgrund der Handschrift läßt sich die slowakische Herkunft nur mit wenigen Angaben stützen. Der Kopist änderte den einen Titel *Responsorium* in das ähnlich lange *Rospomynam* (slowakisch: ich erinnere mich; f 62v), was sich mit der Verspieltheit eines bei der Kopierarbeit ermüdeten Menschen erklären läßt. Außerdem kommt auch ein charakteristischer Buchstabe des slowakischen Alphabets, das *č*, in einem Satz vor (f 194v). Die Cantiones tschechischer oder slowakischer Herkunft konnten nicht nur über den Kantor, sondern z. B. durch Vermittlung im östlichen Oberungarn angesiedelter Exulanten nach Eperies gelangt sein. Es findet sich das deutsche und ebenso das *w* des tschechischen und polnischen Alphabets: *Adwent wagy Uy Esztendő-korra* (f 34), *Weczernyének* (f 113), und weiterhin das in Oberungarn ebenso wie in Siebenbürgen gebrauchte *ę* (f 92v: *ęnek*).

⁸⁴Für sie finden sich in den Einzelbemerkungen genügend Beispiele. Konsonantentausch kann auch innerhalb eines Wortes vorkommen, z. B. *zogokván*, Nr. 261, weiterhin in der Johannespassion.

⁸⁵Den Vergleich teilen wir in der ungarischen Studie mit, s. S. 16.

ist der Psalmentext zu ähnlich, als dass wir verschiedene Quellen voraussetzen könnten. Das Beispiel des Psalms 110 spricht auf jeden Fall für das Diktat.⁸⁶

In den zwei Psalmvarianten kommt auch Vokaltausch vor, der auf mundartliche Abweichungen hinweist. Die Verwechslung von *é* mit *í*, und *í* mit *é* sowie *ö* mit *ü* ist aber nicht konsequent, sondern eher zufällig und kann nicht als ständige mundartliche Eigenart angeführt werden.⁸⁷ Hierzu kann man auch den bestimmte Teile des Graduals kennzeichnenden Gebrauch des *ö* rechnen.⁸⁸

Ob nun die Abschrift entweder mittels Diktat oder Kopierung geschah, ist auf jeden Fall erwähnenswert, dass die Rechtschreibung des Graduals nicht mit der der als Vorlage gewählten Quellen übereinstimmt. An die 1626 gedruckte Káldi-Bibel können wir als wesentliche Übertragungsquelle nicht denken. Statt ihrer folgen die ins Gradual aufgenommenen Sätze in Káldi-Übersetzung (Antiphontexte, Psalmen, Passionen) meist der in anderen Sätzen üblich gewordenen Rechtschreibung des Graduals. So erscheint z. B. der aus dem Káldi-Text bekannte Buchstabe *cs*, das *ch*, im Gradual als *cz*, wie in der polnischen und tschechischen Orthographie üblich und anstatt des Artikels *a'* – *à*.⁸⁹ Diese Unterschiede lassen sich auch in unserer Ausgabe beobachten, wo der Anfang des zweiten Psalms des Eperieser Graduals infolge Verstümmelung fehlt und deshalb aufgrund des originalen Káldi-Textes ergänzt wurde (s. Nr. 94).

Die Rechtschreibung des Graduals ist am ehesten mit der des von Márton Madarász 1629 herausgegebenen Gebetbuches vergleichbar, von dem wir bestimmte Sätze (z. B. *Te Deum*, das Glaubensbekenntnis des Athanasius) für unmittelbare Quellen des Graduals halten, obgleich die Orthographie des Gebetbuches konsequenter und einheitlicher ist.⁹⁰ In der Handschrift lassen sich verschiedene, vom Kantor oder von anderen stammende zeitgenössische Verbesserungen oder Veränderungen registrieren,⁹¹ der originale Text ist aber nicht immer fest-

⁸⁶Weitere Beispiele für Verhören oder schlechtes Kopieren siehe in der Fußnote der ungarischen Fassung.

⁸⁷Dies belegt die fallweise Korrektur des *ö* in *ü*. Der Wechsel der Belastung der Phoneme *é* und *í* läßt sich schon ein Jahrhundert früher in der *Orthographia Ungarica* von Mátyás Dévai Biró beobachten; s. Szathmári, 157.

⁸⁸Beispielsweise in den Antiphonen *Ne itéllyetek* (Nr. 469) und *Az én házam imadságnak háza* (Nr. 493), sowie am Beginn der Johannespassion.

⁸⁹Weitere Unterschiede:

bei Káldi: <i>megh</i>	im Gradual: <i>meg</i> oder <i>meg'</i>
<i>Židok</i>	<i>Zidok</i> oder <i>Sidok</i>

Bei Káldi wird das Verbalpräfix (auch nach dem Verb) mittels Bindestrich an das Verb gekoppelt, ebenso geschieht es in den Passionen des Graduals – deren Text unserer Meinung nach vom Kantor kopiert wurde –, im übrigen Teil der Handschrift dagegen ohne Bindestrich. Die Bindestrich-Form ist bei den 1650 und 1652 eingetragenen Sätzen üblich (s. f 121–122). Es gibt also ein orthographisches Charakteristikum, um dessentwillen der Kopist seine eigene Rechtschreibung verändert, und ein anderes, das er nicht aus dem als Quelle dienenden Text übernimmt. (Zu ähnlichem Ergebnis gelangt man auch bei den Psalmen Albert Szenci Molnárs.) So kommt es zu einer Art Mischorthographie, über die István Kniezsa feststellt: „Die Entstehung der Mischrechtschreibungen erkläre ich mit dem Abschreiben eines Kodexes aus einem anderen. Auf jeden Fall läßt sich feststellen, daß die Rechtschreibung der Mehrheit der Kodizes nicht die Rechtschreibung des abgeschriebenen Originals spiegelt, sondern von den Kopisten stammt; denn unsere von einer Hand stammenden Denkmäler sind auch dann mit identischer Rechtschreibung geschrieben, wenn sich feststellen läßt, daß ihre Texte Kopien von Denkmälern unterschiedlicher Rechtschreibung sind. Es gibt aber auch verlässliche Beispiele dafür, daß die Kopisten sklavisch der Rechtschreibung ihres Originals folgten. Diese unterschiedlichen Ergebnisse erkläre ich mit zweierlei Kopierweisen. Im einen Fall mag die Abschrift nach Diktat und im zweiten Falle unmittelbar vom Text geschehen sein.“ Kniezsa, 186.

⁹⁰Es ist wohl wahr, daß im *Te Deum* des Gebetbuches der Gebrauch von *ch* und *cz* wechselt. Ähnlich kann im Gradual die Rechtschreibung eines Wortes im gleichen Satz abweichen, ja in den Chorsätzen der Passionen stimmt selbst der untereinander geschriebene gleiche Text der vier Stimmen nicht immer überein.

⁹¹Für ersteres s. z. B. f 155v: *iobiczuk* – *iobicsuk*, oder aus der Johannespassion, f 174v: *meg-ennék* – *meg-ennék*, für das zweite s. die Anmerkungen zu Nr. 261.

stellbar.⁹² Die Rechtschreibung der 1642 oder später eingetragenen Sätze ist genauer, als die der 1635 aufgezeichneten.

Die Textschrift hat ähnlich der Notation ein sehr geordnetes Aussehen und ist leicht lesbar. Von einer geübten Hand zeugt auch, dass Dániel Banzski, obwohl er gleichzeitig mit der Niederschrift auch redaktionelle Arbeit zu leisten hatte, einen grossen Teil der Handschrift innerhalb einiger Monate fertigstellte. Trotz der erwähnten Textrechtschreibungs- und später zu erwähnenden Probleme bei der musikalischen Rechtschreibung vermuten wir, dass das Eperieser Gradual nicht die erste Arbeit des Kantors als Notator und Scriptor war.

Das Gradual als Buchgattung Die liturgischen Gattungen des Eperieser Graduals

Schon bisher mag aufgefallen sein, dass wir auf die Eperieser Handschrift nicht mit der auf der Titelseite unserer Ausgabe befindlichen Bezeichnung „Graduale“ hinwiesen, sondern das nach der Definition der liturgischen Buchgattung davon abweichende Wort *Gradual* verwendeten. Als Graduale bezeichnete man vom Mittelalter an einmal den liturgischen Gesang mit festgelegter Funktion, andererseits das Buch, das die wechselnden Gesänge der Messe enthält. Die im 16.–17. Jahrhundert allgemein verwendete Bezeichnung Gradual engt weder auf eine Gattung, noch auf die liturgischen Gesänge der Messe ein. Die Graduale, welche die Gregorianik in ungarischer Sprache bewahren, enthalten in erster Linie nicht die Liturgie des Hauptgottesdienstes, der Messe, sondern die der aus den mittelalterlichen Horen beibehaltenen wichtigsten Nebengottesdienste. Imre Szilvás-Ujfalvi erwähnt erstmals im Zusammenhang mit christlichen Gesängen, dass diese sowohl mit als auch ohne Gradual in der ungarischen reformierten Kirche gesungen werden.⁹³ Im Titel des 1636 erschienenen Öreg (= Grossen) Graduals werden auch die aufgenommenen liturgischen Gattungen aufgezählt: Hymnen, Psalmen, Prosa, geistliche Gesänge.⁹⁴ Derartige Sätze sind auch im Eperieser Gradual zu finden, und deshalb wäre es irreführend, wenn wir diese Buchgattung mit dem Wort Graduale bezeichnen würden.⁹⁵ Das Gradual ist also kein spezielles, sondern ein Kantorenbuch zusammenfassenden Charakters, das auch eventuell dem Kantor zur Verfügung stehende Sänger benutzen mochten.⁹⁶

Die protestantischen (lutherischen, reformierten und unitarischen) Graduale oder Gesangbücher mit Gradualcharakter des 16.–17. Jahrhunderts wurden auf zweierlei Weise zusammengestellt. Am Anfang des 17. Jahrhunderts war es allgemeiner, gewöhnlicher und leichter möglich, die dem Kirchenjahr folgenden Gattungsreihen (Hymnen, Antiphonen, Versiculus, Benedicamus) zusammenzustellen. (Das geschah unter anderem beim Batthyány-, Óvárer, Ráday- und Öreg Gradual.) Für den kirchlichen Gebrauch war es dagegen zweckmässiger, die vollständige Liturgie jedes einzelnen Sonn- oder Festtages anzugeben, was aber relativ selten geschah. Deswegen war Gál Huszárs Ausgabe von 1560/61 mit den Primen von Kálmáncsehi und sein Gesangbuch von 1574 mit der Ordnung der Haupt- und Nebengottesdienste bedeutungs-

⁹²Die Interpretation des Gradualtextes verlangt selbstverständlich einen Sprachexperten, hier wurde nur auf einige Charakteristiken in der Arbeit des Scriptors eingegangen.

⁹³In der Einleitung zu den Debrecener Gesangbüchern von 1602, 1616 und 1620.

⁹⁴„Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett ekes rhythmusu hymnusokkal, prophetai lelektől szeresztetett szent Söltárokkal, örvendetes nótájú Prosakkal és több sok nemü, született nyelvünkre fordított lelki Ditséretekkel és esztendőszakai templumbéli kegyes Caeremoniákkal tökéletesen megtöltetett öreg GRADVAL...” RMK I/658.

⁹⁵Außer im Eperieser Gradual ist die Bezeichnung der Buchgattung auch beim unitarischen *Graduale sacrum* (Stoll 1963, Nr. 140) vom Ende des 17. Jahrhunderts irrtümlich.

⁹⁶Über die Entstehung, die Quellen und die Gestaltung der Graduale s. Bárdos–Csomasz Tóth 1957, 1977; Czeglédy; Schulek; Ferenczi 1985.

voll. Obwohl das früheste ungarische, das Miskolczer Gradual, fragmentarisch erhalten ist, weist die Reihenfolge der Weihnachtsstücke, dass auch dieses Gradual entsprechend der vollen liturgischen Ordnung zusammengestellt wurde.⁹⁷ Von seinem Inhalt her gehört das Eperieser Gradual eher zur letzten Gruppe, mit einigen Gattungsreihen (Responsorium, Versiculus, Benedicamus, Antiphone, die Schöpfungs- und für jeden Tag bestimmten Hymnen) weist es aber auch Eigenheiten der ersten Gruppe auf.

Gál Huszár's Gesangbuch von 1574, von dem ein verstümmeltes Exemplar auch heute in Eperies zu finden ist, stand dem Verfasser vermutlich während der Zusammenstellung des Graduals zur Verfügung. Damit ist erklärbar, dass in der Eperieser Handschrift die ausführliche Hauptgottesdienst- und die darin enthaltene Abendmahlsliturgie fehlt. Während Gál Huszár anstelle der wechselnden Messstücke Gemeindelieder empfiehlt,⁹⁸ werden in das Gradual von 1635 eben die in jenem fehlenden liturgischen Gesänge, Introiten, Prosa (= Sequenzen) aufgenommen. Gemessen an der vollständigen Liturgie enthält das Gradual sehr wenige Hauptgottesdienststücke, ihre Zahl werden die Gemeindelieder erhöht haben, die zum Haupt- und Nebengottesdienst gleichermaßen gehören können. Entgegen der von Gál Huszár genau bezeichneten Morgen- (Prim) und Abend- (Vesper) Liturgie wird im Eperieser Gradual ausser durch die Festbezeichnung mit Ausnahme der Komplet-Hymne *Christus ki vag' vilagossagh* (Nr. 176) und der Vesperrubrik nicht auf den Zeitpunkt der Zeremonie hingewiesen, obwohl auf Grund des Vergleichs mit dem die Einteilung der Horen genau angegebenden Gesangbuch von Gál Huszár und mit den übrigen Gradualen die Sätze zumeist zur Vesper gehören.⁹⁹ Ein inhaltlicher Vergleich der zwei Quellen ergibt, dass sie sich in der Haupt- und Nebengottesdienstliturgie gut ergänzen, wenn es auch zu Überschneidungen kommt.

Das ganze Material des Eperieser Graduals haben wir unabhängig von der Abfolge der Niederschrift, d. h. nach der Follierung, in 609 Einheiten eingeteilt.¹⁰⁰ 413 davon wurden mit Noten aufgezeichnet, bei 196 nur der Text. Die Zahl der nach der Handschrift singbaren Sätze ist dagegen wesentlich grösser, weil

- a) der Psalmenton durch die Differenz der vorangehenden Antiphone bestimmt ist;
- b) bei den nacheinander folgenden Hymnen mehrfach auf die vorherige, mit Noten versehene Hymne hingewiesen wird;
- c) die für die Feste des Kirchenjahres gegebenen Versiculusreihen sich auf eine Melodie, die Benedicamus auf dreierlei Melodien singen lassen;
- d) die Notenhinweise der Cantiones gelegentlich eine irgendwo in der Handschrift enthaltene Melodie bezeichnen.¹⁰¹

⁹⁷Nationalbibliothek Széchényi, Quart. Lat. 1508; beschrieben von Dobszay.

⁹⁸Beispielsweise f CCLXv: „... der CHORUS singt statt Prosa einen der Lobgesänge von der Auferstehung Christi.“

⁹⁹Die zwei Invitatorien gehören nach der mittelalterlichen Liturgie zur Mette, einige Sätze – besonders von den Hymnen – lassen sich aufgrund des Textes zur Morgenzeremonie einordnen.

¹⁰⁰Die zu einem Fest gehörenden Versikel, Benedicamus, die zur Melodie eines Responsoriums gehörende, auf die Feste verteilte Versus-Reihe sowie die acht Lamentationen haben wir unter einer Nummer zusammengefaßt. Dagegen wurden die zu unterschiedlichen Festkreisen gehörenden, aber identischen oder Varianten darstellenden Antiphonen, das zweimalige Vorkommen des Psalms 111 (110) sowie der in Teilen erscheinende Psalm 119 (118) gesonderten Nummern zugeordnet.

¹⁰¹Die im Gradual nicht zu findenden Melodien können in den Bänden vom 16. und 17. Jahrhundert des RMDT gesucht werden (s. RMDT I, II).

Die 609 Sätze des Graduals gehören in folgende Gattungen¹⁰²:

		mit Noten	nur Text
1) Antiphone	271	266	5
2) Psalm – in Prosa	74	–	74
– in Versen	28	23 (mehr- stimmig)	5
3) Hymne	72	21	51
4) Versiculus	16	1	15
5) Responsorium, Responsorium breve	15	15	–
6) Canticum	3	1	2
7) Benedicamus	12	3	9
8) Invitatorium	2	2	–
9) Introitus	6	6	–
10) Sequenz (Prosa)	4	4	–
11) Symbolum Apostolicum	1	1	–
12) Symbolum Athanasium	1	–	1
13) Cantio – einstimmig	65	33	32
– mehrstimmig	31	29	2
14) Passion	2	2	–
15) Lamentatio	1 (8)	1	–
16) Oratio	1	1	–
17) Litanei	3	3	–
18) Te Deum	1	1	–

Die wichtigste musikalisch-liturgische Gattung des Graduals ist der vor und nach den Psalmen gesungene Rahmenvers, die *Antiphone*.¹⁰³ Ein Teil der Antiphonen wurde auch in den übrigen Gradualen aufgezeichnet, während ein anderer Teil nur aus dieser Quelle bekannt ist. Ungefähr vierzig sind in der allgemeinen Praxis zu finden, achtzig erscheinen entweder in allen Gradualen ausserhalb des Quellenbereiches Batthyány – Óvári – Ráday oder nur im Öreg Gradual bzw. auch im Spáczay-Gradual.¹⁰⁴

Besonders beachtenswert sind die eineinhalb hundert Antiphonen, die nur im Eperieser Gradual vorkommen. Es war schon erwähnt worden, dass der Redaktor des Graduals allein dadurch, dass er im allgemeinen Liturgien und nicht Gattungsreihen mitteilt, mehrere mittelalterliche Antiphonen übernimmt, die in liturgischen Manuskripten kleineren Umfangs keinen Platz fanden. Für die Sonntage nach Trinitatis gibt er zwei Reihen: zuerst eine Antiphonenreihe für 25 Sonntage und dann die traditionellere, die mittelalterlichen Quellen folgende detaillierte liturgische Ordnung für 27 Sonntage. (Pro Sonntag führt er drei Antiphonen an, zwei mit Evangelien- und eine mit Psalmtext.) In der ersten Reihe befolgt der Redaktor das Prinzip der „series tonorum“, bei dem der Ton der Antiphonen der Zahl der Sonntage entspricht, so dass er für die 25 Sonntage dort drei Tonreihen zusammenstellt. Da er aber dafür keine mittelalterlichen Vorbilder fand, schuf er neue Antiphonen, auch dort, wo ihm eine lateinische Antiphone mit entsprechendem Ton zur Verfügung gestanden hätte.¹⁰⁵

Die vielen unikalenen Antiphonen lassen sich auch damit erklären, dass der Redaktor des Eperieser Graduals die mittelalterlichen Antiphonen mit aus den übrigen Gradualen unbekannter Freiheit behandelte: die längeren teilt er oft in zwei Teile, wodurch sich der ursprüngliche

¹⁰²Den Index der zu den einzelnen Gattungen gehörenden Stücke s. am Ende des Bandes.

¹⁰³Mehr Antiphonen als im Eperieser Gradual finden sich nur im Öreg Gradual, das allerdings keine Originalquelle, sondern eine zusammenfassende Sammlung ist.

¹⁰⁴Die quellenmäßige Verteilung der Antiphonen läßt sich an Hand des vom Material der Graduale gefertigten Gattungskatalogs in der Melodiegeschichtlichen Arbeitsgruppe des Musikwissenschaftlichen Instituts der MTA studieren.

¹⁰⁵Siehe z. B. die nach der Antiphone *Querite primum* geschaffenen Antiphonen *Keressétek elöszer* bzw. *Leg elöszer keresétek* im 1. bzw. 7. Ton, letztere zum 15. Sonntag.

Melodiecharakter änderte. Die aus der ersten Melodiehälfte geschaffene selbständige Melodie schliesst entweder mit einer Rückkehr zur ursprünglichen Tonart oder schafft in vielen Fällen, indem sie die Halbkadenz zu einer Hauptkadenz entwickelt, eine Kadenz neuen Tons mit natürlich der ursprünglichen Tonart verwandtem Tonbestand.¹⁰⁶ Die Freiheit des Redaktors zeigt sich auch darin, dass er die aus dem Evangelientext genommenen beiden Antiphonen gegenüber der aus den mittelalterlichen Quellen bekannten Reihenfolge gegebenenfalls umkehrt: zuerst bringt er die Zusammenfassung und dann das Detail.¹⁰⁷

Durch von den übrigen Gradualen abweichende Übersetzung kommen auch viele unikale Antiphonen zustande. Die Vertonung neuer, bisher als Antiphonentexte unbekannter biblischer und anderer Texte schafft „neue Kompositionen“, die nach irgendeinem der bekannten Antiphonenmodelle entstanden.¹⁰⁸

Die aus dem Mittelalter ererbten Antiphonen mit ungarischem Text beruhen überwiegend auf lateinischen Mustern:

Das Zipser Antiphonale

Non po - test ar - bor bo - na fru - ctus ma - los fa - ce - re

Das Eperieser Gradual

Nem te - rem - het à jó fa go - nosz gyü - möl - czö - ket:
ne - que ar - bor ma - la fru - ctus bo - nos fa - ce - re. Magnificat
sem à go - nosz fa jó gyü - möl - czö - ket nem te - rem - het.

Die musikalischen Zeilengrenzen stimmen mit denen des Textes in beiden Sprachen nicht immer überein, wodurch sich auch die Gestaltung ändert und manchmal die Zeilengrenze verwischt.¹⁰⁹ Die Melismen zerfallen in Silben, oder es bilden, im gegenläufigen Prozess, mehrere Silben ein Melisma, des weiteren kann Tonwiederholung ausbleiben oder eintreten. Andere Töne erhalten Gewicht, und die einzelnen Melodieteile ordnen sich um neue Töne. Manchmal fehlt die Einleitung der lateinischen Antiphone, oder gerade durch die Übersetzung wird der vorhandenen Antiphone ein einleitender, interpretierender Text hinzugefügt.¹¹⁰ Als Ergebnis der redaktionellen und Übersetzungsarbeit weist das Eperieser Gradual nicht nur gegenüber den mittelalterlichen Quellen, sondern auch im Vergleich mit den übrigen ungarischsprachigen Gradualen und sogar an sich eine sehr reiche Variationstechnik auf.¹¹¹

¹⁰⁶Die erste Hälfte der Antiphone im 1. Ton *Non vos relinquam orphanos* – *Monda Christus az ö tanétványának, nem hadlak téteket arvajul* paßt sich eher dem Tonbestand des 2. Tons ein, und wenn die Kadenz der Halbmelodie zu einer Hauptkadenz wird, schließt sie nicht im 2., sondern im 8. Ton (Nr. 336). Die zweite Melodiehälfte (*El megyek és hozzátok jöveket*, Nr. 337) als selbständige Antiphone hat wieder den 1. Ton.

¹⁰⁷*Álnok szolgál, minden adosságod* (Nr. 528), *Légy békével hozzám, és mindeneket megfizetek* (Nr. 529); *Vallanak pedig' à kik öttek vala* (Nr. 482), *Szanom à sereget* (Nr. 483).

¹⁰⁸Solche sind das auf die Melodie von *Zelus Domus tuae* geschaffene *Aldot Ur Jsten* (Nr. 204) oder eine der glücklichsten Antiphonen des Graduals mit dem Textanfang *Ha embereknek és Ang' aloknak nyelheken* (Nr. 398).

¹⁰⁹Beispiel für eine dem lateinischen Text und den ursprünglichen Musikzeilen widersprechende Gestaltung ist das *Ime az Ur el jó felhöben* (Nr. 56) aufgrund der Antiphone *Ecce in nubibus*; seine musikalische Einteilung ist folgende: *Ime az Ur el jó / felhöben nagy ha - / talommal és / diczöséggel*; s. noch Nr. 430, 517.

¹¹⁰Siehe Nr. 149 bzw. 168. Mit ihren lateinischen Mustern s. im Index nach Gattungen.

¹¹¹Siehe aufgrund des Index nach Gattungen die Antiphonenvarianten identischen Textes. Über die Antiphonen des Eperieser Graduals detaillierter Ferenczi 1982. Eine Ausgabe mit Vergleichstabellen der Antiphonen in den ungarischen Gradualen ist in Vorbereitung.

Ein Teil der Antiphonen wurde nachträglich den ihnen zugehörigen und zugrundegelegten Psalmen vorangestellt, mit der Absicht, die Tonart, den Ton, in dem der Psalm rezitiert werden sollte, mit anzugeben. Die 74 Prosapsalmen wurden nämlich nur in ihrem Text mitgeteilt, doch sind sie – wie erwähnt – in dem am Ende der Antiphonen durch die Differenz angegebenen Psalmtönen anzustimmen.

Die Hymnen des Eperieser Graduals spiegeln die allgemeine Praxis wider, der Text von sieben von ihnen findet sich jedoch nur in diesem Gradual.¹¹² Diese Quelle enthält gemessen an den übrigen Gradualen relativ viele Hymnen – mehr als hier finden sich in nur dreien.¹¹³ Deshalb überrascht es, dass nur etwas mehr als ein Viertel der Texte mit Melodien versehen sind und zudem eine der Melodien bruchstückhaft und eine andere undeutbar ist.¹¹⁴ Auf die Melodie der übrigen verweist nur ein *ad notam*-Hinweis (eventuell ein *alius*-Hinweis), oder die Melodien sind so bekannt, dass man ihre Notierung für überflüssig hielt.¹¹⁵ Über den Textzeilen der mit *ad notam* versehenen Hymnen helfen vielfach Neumenzeichen beim Singen der betreffenden Melodie.¹¹⁶ Die Neumen bei gewissen Hymnen lassen sich nicht durch die Verweismelodie ersetzen,¹¹⁷ und auch *alius* bezieht sich nicht immer auf die vorangehende Hymne, sondern bedeutet einfach: eine andere.

Die Gradualhymnen wurden zumeist nach mittelalterlichen lateinischen Mustern übersetzt, wobei die Zeilengrenzen von Melodie und Text der Hymnen sich änderten und manchmal deformierten. Aus einer achtsilbigen Zeile der klassischen Strophen entstand eine sieben- oder neunsilbige unregelmässige Zeilenstruktur. Den umgebildeten Textzeilen gleicht sich die Musik unterschiedlich an: Ähnlich den Antiphonen zerfallen auch in den Hymnen die Melismen in Silben, oder die Silben setzen sich zu Melismen zusammen. Die Zeilengrenzen einzelner Hymnen weichen von den ursprünglichen sogar um mehrere Silben ab.¹¹⁸ Da die Hymne anders als die Antiphone eine völlig gebundene Form ist, können die übersetzungsbedingten Änderungen auch nur im gegebenen Rahmen vor sich gehen.¹¹⁹

Zur Liturgie der Nebengottesdienste gehören ausser Antiphone und Hymne noch andere Gattungen, darunter das für jeden Sonn- und Festtag gegebene *Responsorium breve* mit zwei Grundmelodien und der *Versiculus* mit einem Notenmuster. Für das die Nebengottesdienste abschliessende *Benedicamus* (in der Handschrift als *Benedictio*) sind zwei Grundmelodien bekannt, das mittelalterliche Vorbild einer dritten liess sich nicht finden.¹²⁰ Die Gattung des *Invitatorium* ist – wohl wegen ihres musikalisch hohen Anspruchs – im Eperieser Gradual nur mit zwei Beispielen vertreten.¹²¹ Von den drei *Canticum*-Texten erhielt das *Magnificat* eine Psalmenmelodie, und zwar im fünften Ton. Das sich ebenfalls aus zwei Halbversen aufbauende *Te Deum* mit seiner charakteristisch deutschen Variante bestätigt die relative Selbständigkeit des Eperieser Graduals, seine Unabhängigkeit von den übrigen Gradualen. Aus dem Ma-

¹¹²Ihre Aufzählung s. Bárdos 1957, 182.

¹¹³Ebd.

¹¹⁴Die Hymnenmelodien des Eperieser Graduals in Bárdos 1957, 181–198; 39 Hymnenmelodien aus Gradualen des 16.–17. Jahrhunderts nach ihrem ersten Vorkommen sowie zusammen mit ihren Varianten in den übrigen Gradualen teilen Bárdos–Csomasz Tóth 1977 mit.

¹¹⁵Die fehlenden Hymnenmelodien können aus Rajeczky's Melodiarium ergänzt werden.

¹¹⁶Solche sind z. B. auch die im Faksimile 5–6 mitgeteilten Hymnen. Die Neumenzeichen konnten in unserer Ausgabe nicht wiedergegeben werden.

¹¹⁷Darüber hinaus verweisen die beginnend mit der zweiten Strophe eingetragenen Neumenzeichen auch nicht immer auf die Melodie der mit Noten versehenen ersten Strophe. Siehe f 37v (Nr. 80).

¹¹⁸Das extremste Beispiel dafür ist die Hymne *Jövel szent Lélek Ur Isten, latogasd meg'* (Nr. 356) aufgrund von *Veni creator spiritus*.

¹¹⁹Das Verhältnis der Gradualhymnen zu den mittelalterlichen Hymnen s. Bárdos–Csomasz Tóth 1977.

¹²⁰Die drei Melodien: die Variante von *Magne Deus* (Nr. 15), *Cunctipotens* (Nr. 20) und die auch aus den beiden Gesangbüchern von Gál Huszár bekannte Melodie ohne Titel (Nr. 24).

¹²¹In den anderen Gradualen wurden noch ein Pfingst- und Trinitatis- sowie ein anderes Weihnachtsinvitatorium notiert.

terial des Stundengebetes der Karwoche sind die *Klagelieder Jeremias* (acht Klagelieder) und sein *Gebet* aus mehreren Gradualen bekannt. Die *Lamentatio devota de morte Domini nostri Jesu Christi, Ez az szomorúságnak napja* ist gleichfalls ein gregorianisch inspirierter, aber strophischer Satz und hat somit nichts mit den obigen Klageliedern zu tun.¹²² Die Melodien der drei *Litaneien* beruhen ebenfalls auf mittelalterlichen Mustern, den Text der *Litania maior* gestaltete man aus der Allerheiligen-Litanei um, Luther und den protestantischen Glaubensprinzipien entsprechend. In der mit *Oh Menyei Atyánk* beginnenden *Litania super Pater noster* folgt dem einstimmigen Ruf eine mehrstimmige rezitierende Antwort.

Unter den zu den Hauptgottesdiensten gehörenden Stücken folgen die Introiten und Sequenzen (im Manuskript: Prosastücke) zu den grösseren Festen den mittelalterlichen Mustern in Ton und Text. Die *Introiten* bewahrten ihre dreiteilige Form mit Psalmvers und Doxologie im Mittelteil. Von den vier *Sequenzen* zeigt jede ein bestimmtes Charakteristikum. Das Ende des ursprünglichen Textes des nach *Mittit ad virginem* entstandenen *Küldé az Ur Isten* (Nr. 36) ist verkürzt, und auf die fünfte Melodie sind nicht zwei, sondern vier Verse zu singen. Der erste Teil der Weihnachtssequenz *Grates nunc omnes* (Nr. 125) muss laut Anweisung dreimal wiederholt werden. Vor die letzte Zeile von *Victime paschali* schiebt sich das österliche Volkslied *Krisztus feltámadá*.¹²³ Während die erwähnten drei Sequenzen auch in anderen ungarischen Gradualen vorkommen (*Victime paschali laudes* auch mit abweichendem Text), wurde die Pfingstsequenz *Jövel szent Lélek Ur Isten (Veni Sancte Spiritus)* ausschliesslich im Eperieser Gradual notiert, und zwar nicht 1635, sondern vermutlich zusammen mit den Ergänzungen von 1650.¹²⁴

Die im Mittelpunkt der Karwochengottesdienste stehende *Passion* wird in unserem Manuskript von den Evangelien des Matthäus und Johannes vertreten. Die Melodien der Darsteller sind anders als in den anderen protestantischen Gradualen nicht in Moll-, sondern Dur-Tonart und knüpfen damit einerseits an die mittelalterlichen lateinischen Quellen und andererseits an die zeitgenössischen deutschen Passionen an.¹²⁵ Die vierstimmigen akkordischen Turben folgen dem einfachsten deutschen Passionstyp des 16. Jahrhunderts. Selbst die den Rahmen der Passion bildenden Prolog und Epilog gehen nicht über die Wiederholung der Kadenzwendungen hinaus.¹²⁶

Eine Sonderschicht des Graduals bilden die ungebunden zu den Zeremonien gehörenden Volksgesänge, die *Cantiones*. Die Melodien und Texte gewinnen dadurch an Bedeutung, dass einige von ihnen in dieser Quelle zum ersten Mal erscheinen oder sich nirgendwo anders finden lassen. (Allerdings sind letztere im allgemeinen Lieder mit recht simplem Text.) Ein Teil der *Cantiones* erscheint in Verbindung mit den Festliturgien, der Rest am Ende des Manuskripts in einem Block gemischten Inhalts.

In das Gradual wurden wenige typisch ungarische Melodien aufgenommen. Die meisten *Cantiones* sind gregorianisch inspiriert, bzw. hussitischer und reformatorischer Herkunft und nach irgendeinem fremden Muster geschaffen, was beim Notieren gelegentlich im Titel auch vermerkt wurde (*Resonet in laudibus, In dulci jubilo, Septem verba Christi, Agnus Dei, Credo in unum Deum, Pater noster, Cur mundus militat, Da Jesus an dem Kreutze hang, Wir danken Dir für Deinen Tod, Hilf Gott, dass mirs gelinge*).¹²⁷ Bei der Assimilierung des fremden Musters gelang es nicht, das Problem der Textübersetzung restlos zu lösen: Auf die metrischen Melo-

¹²²Im Abschnitt über die Quellen des Eperieser Graduals wird noch auf diesen Satz zurückgekommen.

¹²³Über die ungarische Ostersequenz und ihre Beziehung zum Volkslied s. Ferenczi 1981.

¹²⁴Im Abschnitt über die Quellen wird dieser Satz auch gesondert erwähnt. Auch die Prozessionshymne *Gloria laus*, Nr. 200 wurde mit einem Prosatitel versehen, sie haben wir selbstverständlich nicht zu den Sequenzen gezählt.

¹²⁵Ausführlicher s. Bárdos 1975, 8; Csomasz Tóth 1957, 209.

¹²⁶Die mehrstimmigen Turben der zwei Passionen interpretiert Csomasz Tóth 1957, 209–212.

¹²⁷Über die Herkunft und die Varianten der *Cantiones* s. Csomasz Tóth 1957, 247–267. (Er identifizierte 23 *Melodien* über die in den Genfer Psalmen hinaus.)

dien lässt sich der ungarische Text oft nur unnatürlich anwenden. Einige Lieder übersetzte der Rektor der Eperieser Schule, Johann Serédi, sie wurden vom Kopisten mit seinem Namen oder Monogramm versehen. (Möglicherweise wurde der Rektor während der Zusammenstellung des Graduals um neue Übersetzungen gebeten.¹²⁸)

Die Melodien von ein oder zwei Cantiones ungarischer oder deutscher Herkunft weichen von der bekannten, traditionellen Form dermassen ab, dass sie schon als charakteristische, individuelle Varianten zählen (*Menyböl jövek most hozzátok, Az menyői nap immár fel jöt, Christus artatlan bárány, Jövel szent lélek Ur Isten*). Unter jenen Melodien, die im Eperieser Gradual zum ersten Mal vorkommen, sind manche auch weiter verbreitet, und ihre volkstümlichen Varianten wurden auch in unserem Jahrhundert noch gesungen.¹²⁹

Wegen seiner strophischen Form gehört Luthers Lied *Symbolum Apostolicum* (nicht identisch mit dem erwähnten *Credo in unum Deum*) zu den Cantiones, da seine Zeilenstruktur jedoch völlig unregelmässig und seine Melodie gregorianisch inspiriert und unrhythmisch ist, bildet es eine gesonderte Gattungsgruppe. Demgegenüber reichten wir das andere Stück gregorianischer Herkunft, aber mit regelrechter Zeilenstruktur, betitelt *Lamentatio... Ez az szomorúságnak napja* unter die Cantiones ein.¹³⁰

Einen Teil der Cantiones notierte man in mehrstimmiger Bearbeitung. Das Eperieser Gradual ist die erste ungarischsprachige Sammlung auch mit mehrstimmigen Stücken und blieb bis zum Ende des 17. Jahrhunderts die einzige.¹³¹ Seine Chorsätze wurden aus verschiedenen handschriftlichen (eventuell gedruckten) Quellen zusammengetragen, was sich auch am Stil, den verwendeten Mitteln und ihrer verschieden hohen Durchkomponiertheit zeigt. (Die stilistischen Unterschiede verwirklichen sich in unserer Wiedergabe in der unterschiedlichen Wahl der Grundwerte.) Der Redaktor wählte aus der Frucht von ca. hundert Jahren aus, doch lassen sich diese hundert Jahre an der Kompliziertheit der Werke nicht ermessen: Unter die Cantiones und metrischen Lieder gelangte nicht ein einziger imitierender Satz.

Der Kopist hielt es nicht für wichtig, die Verfasser der Werke zu erwähnen, so dass von ihrer Herkunft erst die Identifizierungen durch Zoltán Gárdonyi und Kálmán Csomasz Tóth informierten.¹³² Aufgrund der seither entdeckten oberungarischen Sammlungen wuchs die Zahl der identifizierbaren oder als Varianten zu bestimmenden Stücke.¹³³

Die mehrstimmigen Sätze lassen sich drei Stilschichten zuordnen. Den einheitlichsten Block bilden die von Goudimel vertonten einfachen Bearbeitungen der metrischen französischen Psalmen, in welchen sich der Cantus firmus meist in der Tenor- und seltener in der Diskantstimme befindet. Zur zweiten Stilschicht gehören die deutschen Cantionalstücke vom Ende des 16. und Anfang des 17. Jahrhunderts, die als Grundmelodie vielfach irgendeine mittelalterliche Cantio wählten. Ihre Muster fanden sie wohl ausser in Sammlungen für schulische Ziele vor allem in Michael Praetorius' Serie *Musae Sioniae* und weiter in neueren Cantiones aus den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts.¹³⁴ Für uns ist die dritte Gruppe am wichtigsten,

¹²⁸Die Leutschauer Gesangbücher von 1629 und 1635 enthalten nur zwei Lieder mit der Übersetzung von Serédi: Nr. 244 und 326. Siehe RMNy 1438:105, 1628:225, und 1628:420.

¹²⁹Beispielsweise *Mit bizik é vilag, Tekincz reank Ur Jsten, Bizodalmunk Kristus által, Menybül jövek most hozzátok, Jaj aldot méhemnek*, s. Szendrei–Dobszay–Rajeczky, I/188, I/232, II/33, II/85, II/333.

¹³⁰Dieses Stück erwähnt Csomasz Tóth 1957 nicht unter den Cantiones. In RMDT II (Nr. 273) findet sich nur der Text des Cantus Catholici von 1651 (*Ah! ah! ah jaj nekem szomorúnak*).

¹³¹Außer den selbständigen Chorsätzen gehören hierher noch die mehrstimmigen Turben der Passionen und die vierstimmigen Antworten der Litanei.

¹³²Siehe Gárdonyi; Csomasz Tóth 1957. Auch in den deutsch-lateinisch-tschechischen Cantionalen werden die Verfasseramen nicht angegeben. In den liturgischen Handschriften geschah dies früher ebenso. So waren von den 239 Stücken des Anna-Hansen-Schuman-Kodex aus dem 16. Jahrhundert ursprünglich nur zwei mit dem Namen des Verfassers versehen.

¹³³Den Namen des Verfassers der identifizierten Sätze geben wir im Index nach Gattungen beim Titel der Stücke an.

¹³⁴Die mehrstimmigen Sätze zusammen mit ihren identifizierten Quellen nennt Csomasz Tóth 1957, 216–247.

in deren Stücken wir lokale Kompositionen vermuten dürfen, da sie vorwiegend oder ausschliesslich in oberungarischen Quellen erhalten blieben, wenn sie auch am fehlerhaftesten notiert sind, gelegentlich höchst primitive Stimmführung haben und mit Oktaven- bzw. Quintenparallelen gespickt sind. Bei den verwandten Melodie- und Harmoniewendungen einiger von ihnen lässt sich auch daran denken, dass sie von einem Verfasser oder vom Kantor selbst stammen.¹³⁵ Ihre Vierstimmigkeit ist seltener aus Diskant, Alt, Tenor und Bass zusammengesetzt, sie waren, den örtlichen Bräuchen angepasst, eher für einen Knabenchor (eventuell mit einer Männerstimme) bestimmt.

Die Quellen des Manuskripts

Die für das Gradual verwendeten Quellen – besonders hinsichtlich der musikalischen Bezüge – wurden im Abschnitt über die Gattungen bereits erwähnt. Berücksichtigen wir allein schon die Vielfalt der Gattungen, muss ein reicher literarischer und musikalischer Hintergrund vorausgesetzt werden. Deshalb wurde es als nötig erachtet, ein gesondertes Kapitel den in Frage kommenden Manuskripten und Druckwerken zu widmen. Das Quellenmaterial, das der Redaktor bei der Zusammenstellung des Graduals benötigte, ist fast unabschätzbar. Beim Vergleich mit dem Inhalt der übrigen ungarischsprachigen Graduale sticht sogleich hervor, dass kaum ein Drittel des Eperieser Graduals mit ihnen in Parallele gestellt werden kann. Der Redaktor informierte sich in erster Linie an den damals noch zur Verfügung stehenden mittelalterlichen Quellen und den in Oberungarn zu findenden verschiedensprachigen Druckwerken und Handschriften seiner Zeit und verwendete sie auch, worauf in mehreren Fällen hingewiesen wird.

Die Hymnen und Sequenzen mit lateinischem Titel im Eperieser Gradual verweisen wohl nicht unbedingt darauf, dass ihre Melodien direkt aus lateinischen Kodizes kopiert und dann mit ungarischer Übersetzung versehen wurden. Die lateinischen Muster wurden nämlich noch lange Zeit auch dann vermerkt, wenn die mittelalterlichen Quellen schon seit Jahrzehnten vernichtet waren oder unberührt auf irgendeiner Kirchenempore verstaubten. Eine Antiphone des Graduals bezeugt aber demgegenüber die direkte Übernahme. Unter die Differenz der Antiphone *Mit álotok az egéz nap hivolkodva* (Nr. 147) wurde nicht die Zahl des zu rezitierenden Psalms geschrieben – oder, wie noch öfter, offen gelassen –, sondern die zufällig aus dem mittelalterlichen Muster zurückgebliebene Abkürzung *Evovae* (et in saecula saeculorum).

Nach einem Inventar von 1606 finden sich im Besitz der Eperieser Kirche die für den Unterricht und den Gottesdienst benötigten Bücher gleicherweise – unter ihnen *Breviarium*, *Psalterium* und *Ordinarius*.¹³⁶ Ein *Psalterium Latinum* befindet sich auch noch in der ausschliesslich musikalische Bücher enthaltenden Eperieser Liste von 1661. (Diesen Katalog revidierte Kantor Dániel Banyai.¹³⁷) Heute kennen wir nur noch aus den genannten Inventaren mittelalterliche Kodizes mit Beziehung zu Eperies, auf die man sich bei der Zusammenstellung des Graduals gestützt haben mochte, weshalb die musikalischen Muster für die Herleitung der Antiphonen in den allgemein für die ungarische Praxis typischen Pressburger und Agramer Antiphonaren und Psalterien sowie in den Zipser und Leleszer Antiphonalen gesucht wurden.¹³⁸

¹³⁵ Gleichzeitig stellt die Erwähnung der Namen mit Lokalbezug stark die Verfasserschaft des Kantors in Frage, da dieser sich selbst nur als Redaktor und Scriptor bezeichnet. Über die mehrstimmigen Varianten aus Oberungarn s. Csomasz Tóth, ebd., Ferenczi–Hulková. Aufgrund der gemeinsamen oder verwandten Melodie- und Harmoniewendungen lassen sich Nr. 560, 562, 563 und 569 nebeneinanderstellen, darüber hinaus enthalten Nr. 560 und 569 völlig identische Abschnitte.

¹³⁶ Iványi, 362, 363, 375.

¹³⁷ Das Eperieser Inventar stellen vor: Matuš, 80–81; Rybarič, 73.

¹³⁸ Die Beschreibung der Knauz-Antiphonale 1, 2, 3 von Preßburg, des Agramer Pauliner-Antiphonale MR 8, des Zipser und des Leleszer Antiphonale s. Szendrei, 59, 65, 67, 78. Diese Quellen benutzten wir ebenso wie die ungarischsprachigen Graduale bei der Verbesserung der falsch kopierten Antiphonen. Bei der Identifizierung wurden auch einige im *Altargesang* genannte deutsche Quellen (s. dort) berücksichtigt (Triller 1555, Böhmisches Brüder 1566, Keuchenthal 1573).

Im Katalog von 1661 werden auch gedruckte und handgeschriebene Cationale erwähnt, darunter ein deutschsprachiges gedrucktes Cationale in Folioformat, das seiner Grösse entsprechend vermutlich mehrstimmiges Material enthielt.¹³⁹ Für uns mag auch die andere Sammlung wichtig sein, das *Cationale scriptum in regali folio*. Was die Bezeichnung *Psalterium Ungaricum* im Inventar von 1606 verbirgt, wissen wir nicht.¹⁴⁰

Bei der Bestimmung der für das Gradual verwendeten Quellen bieten die Inventare keinerlei inhaltliche Anhalte, so dass wir uns ausschliesslich auf die bis heute erhaltenen Drucke und Handschriften stützen können. Als erstes unter ihnen ist jenes für den Lokalgebrauch bestimmte Gebetbuch zu erwähnen, das der ungarische Pfarrer Márton Madarász herausgab und dessen eines Exemplar sich heute noch im einstigen Eperieser Kollegium befindet.¹⁴¹ Einige seiner Lieder (selbstverständlich ohne Noten) betrachten wir als direkte Textquellen für das Eperieser Gradual, obwohl gewisse Lieder in diesem Gebetbuch nicht zum ersten Mal vorkommen. Zwischen den Gebeten finden sich zwei Lieder gleichen Versbaus, von denen das 17strophige *Diczériétek az Vrat mert igen jó* (p. 64) ähnlich ins Gradual gelangte (Nr. 575).¹⁴² Die *Litania* (p. 273) und das ihr folgende *Ne emlekezzél meg* „Bittgebet“ lassen sich wortwörtlich in der *Litania minor* und ihrer Antiphone (Nr. 256, 257) des Graduals verfolgen. Der Text des Gebetes *Egek harmatozatok* (p. 364) stimmt mit dem ersten Teil des Advent-Introitus (Nr. 35) überein.¹⁴³ Trotz des Fehlens einzelner Wörter und eines Wechsels in der Wortfolge ähneln sich auch die beiden Versionen des Glaubensbekenntnisses von Athanasius (p. 256; Nr. 454) sehr.¹⁴⁴ Am auffälligsten ist natürlich jene Übernahme, die wir beim Zusammenwirken der Mitarbeiter der Eperieser Kirche flüchtig erwähnten. In das Gebetbuch wurde das *Te Deum* zweimal aufgenommen (*Sz. Ambrus és Sz. Agoston hála adása. Téged Vr Isten diczérünk*), und vor dem zweiten (p. 268) steht: „Anders: wie man hier bei uns an Festtagen in der Kirche zu singen pflegt“. Der Redaktor des Graduals übernahm die zweite Variante, für die er – anders als beim *Te Deum* in den übrigen Gradualen – eine deutsche Melodievariante wählte.¹⁴⁵

Márton Madarász arbeitete in den 1630er Jahren an der Übersetzung der Predigten des Wittenberger Pfarrers und Professors B. Meisner, vielleicht sogar parallel mit der Redigierung und Kopierung des Eperieser Graduals. Madarász beendete das „Beschenken mit der ungarischen Sprache“ der Meditationen am Tage des hl. Laurentius (10. Aug.) 1635, und das Stammmaterial des Eperieser Graduals war am 9. Oktober gleichen Jahres fertig. In den Predigtband kamen nicht nur die Erklärungen, sondern auch die zugrunde liegenden Bibelabschnitte. Dazu verwendete der ungarische lutherische Pfarrer von Eperies keine protestantische Bibelübersetzung, sondern die katholische von György Káldi, die erst einige Jahre zuvor erschienen war.¹⁴⁶ Was wäre natürlicher, als für den Text der mittelalterlichen Melodien der Antiphonen im Gradual diese neueste, schon beim Predigtband verwendete Bibelübersetzung zugrunde zu legen. Beginnend mit den Antiphonen für den ersten Adventssonntag (ab Nr. 53) bis zum fünften Sonntag nach Ostern folgt der Antiphonentext mit einigen Wort- oder Reihenfolgeänderungen fast völlig den entsprechenden Stellen der Evangelienreihe aus dem Predigtband (ca. 30 Anti-

¹³⁹Bei der Benennung Cationale kann auch Scheins Sammlung von 1627 in Frage kommen.

¹⁴⁰Iványi, 368.

¹⁴¹Siehe Anmerkung 42.

¹⁴²Als Notenbezeichnung vor dem Lied war die Melodie des folgenden Liedes *Adgyunk hátát az Urnak mert érdemli* angegeben, das eigentlich auf dem metrischen Lied *Vitamque faciunt* beruht. Vgl. Ferenczi 1987.

¹⁴³Der Introitustext stimmt mit György Káldis Jesaja-Übersetzung überein, so hat Márton Madarász also schon 1629 Káldis Übersetzung benutzt. Vier von den Introiten des Graduals von 1635 beruhen vollständig (also zusammen mit dem Psalm) oder teils auf Káldis Übersetzung (s. den Introitus Nr. 355 aufgrund des Buchs der Weisheit).

¹⁴⁴Bei der Niederschrift des Graduals blieben im allgemeinen die Artikel weg oder z. B. in der Wortverbindung *közönséges keresztyén hit* das Wort *keresztyén* (in drei Fällen).

¹⁴⁵Siehe z. B. die Sopranstimme in Scheins *Te Deum* (Cantional 1627, Nr. 72).

¹⁴⁶*SZENT BIBLIA*, Wien 1626, RMK I/551, RMNy 1352.

phonen). Die je 2 Antiphonen der zweiten traditionelleren Reihe für die Sonntage nach Trinitatis stimmen mit ein oder zwei Ausnahmen auch mit der Káldi-Übersetzung (und dem Meisner-Grundtext) überein. In der ersten Reihe wiederum folgen nur einige Antiphonen der Káldi-Übersetzung. In ihr finden sich Antiphonen nach Gáspár Károlyis Übersetzung (Nr. 434, 440, 445, 452.)¹⁴⁷ Wie sich an den Antiphonen der beiden Reihen beobachten lässt, stehen die ausgewählten Evangelienstellen in der Káldi- und der Károlyi-Übersetzung einander sehr nahe, führen aber gegebenenfalls zu sehr abweichenden Lösungen (z. B. *Keserölem é sokasagot*, Nr. 431, Károlyi; *Szanom à sereget*, Nr. 483, Káldi).

Für die Entstehung der ungarischsprachigen Sequenz *Veni Sancte Spiritus* (Nr. 374) kann B. Meisners zweiter Predigtband zugrunde gelegt werden.¹⁴⁸ Auch der Prozess, wie die vielleicht individuellste und gelungenste Übersetzung eines gregorianischen Stückes in das Manuskript gelangte, lässt sich verfolgen. Mit Bestimmtheit lässt sich sagen, dass die Übersetzung der Sequenz für das Eperieser Gradual angefertigt wurde. Niedergeschrieben wurde sie nicht mit dem Stammaterial, sondern nach 1642, wahrscheinlich zusammen mit den Ergänzungen von 1650. Ihr Vorläufer findet sich bereits im 1632 in Leutschau erschienenen *Szép imádságos könyvecske* im Prosagebet *A Szent Lélek hozzánk jövéséért*.¹⁴⁹ Gereimt erscheint es im zweiten Band der Meisnerschen Predigten, in der Pfingstpredigt in Márton Madarász' Übersetzung.¹⁵⁰ Für das Eperieser Gradual wurde die Sequenz später noch einmal übersetzt, wobei der Übersetzer vermutlich zu einem lateinischen Kodex griff, in dem auch die zwei im Predigtband fehlenden Verse enthalten waren. Möglicherweise ist die neue Übersetzung ebenfalls die Arbeit von Márton Madarász (oder Johann Serédi), sie verwendet die frühere Textgebung, weicht aber mehrfach erheblich von dieser ab. Beim Vergleich der Textvarianten fällt auf, dass der Text im Eperieser Gradual flüssiger und ausgeglichener ist.

Im Eperieser Gradual wurde die Káldi-Übersetzung nicht nur für die Evangelienantiphonen verwendet, sondern auch für die Psalmen. Für die rezitative Vortragsweise und vielleicht auch wegen ihrer moderneren Sprache hielt man diese Übersetzung vermutlich für geeigneter, denn von den 74 Prosapsalmen des Graduals wurden 54 von Káldi übernommen.¹⁵¹ Das bedeutet im allgemeinen auch, dass die dem Psalmentext entnommene Antiphone derselben Übersetzung folgt.¹⁵² Die zahlreichen Unika unterschiedlicher Gattungen im Eperieser Gradual sind folglich überwiegend mit der Verwendung der Káldi-Übersetzung zu erklären. Die übrigen Psalmen finden sich bereits im Batthyány-Gradual¹⁵³ und in weiteren handschriftlichen Gradualen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts und vier von ihnen in Gál Huszár's Gesangbuch von 1560–61 in Kálmáncsehis Übersetzung.¹⁵⁴ Der Text im Batthyány- und im Eperieser Gradual stimmt nicht immer überein, hier und da finden sich Textänderungen oder Worttausch (wie aufgrund von Gál Huszár's Gesangbuch auch Kálmáncsehis Übersetzung nicht unverändert in den Batthyány-Kodex übernommen wurde), weshalb sich vermuten lässt, dass die Psalmen aus dem Batthyány-Gradual über eine andere handschriftliche Sammlung in das Epe-

¹⁴⁷*SZENT Biblia*, Vizsoly 1590, RMK I/236, RMNy 652.

¹⁴⁸Siehe Anmerkung 38.

¹⁴⁹*SZÉP imádságos könyvecske*. RMNy 1552, p. 32.

¹⁵⁰Die letzten zwei Strophen der Sequenz fehlten auch ursprünglich in der Predigt. Der lateinische Text der Sequenz und seine erste ungarische Übersetzung veröffentlicht in RMKT XVII/9, 51.

¹⁵¹Einige Verse der Psalmen in Káldi-Übersetzung fehlten auch ursprünglich in der Handschrift; sie werden in den kritischen Bemerkungen bzw. wenn der fehlende Text das Verständnis stört, in eckigen Klammern bei der Textwiedergabe mitgeteilt.

¹⁵²Nicht zu jedem Psalm wurde eine Antiphone geschrieben. Auch kommt vor, daß die Antiphone Káldi- und der Psalm Kálmáncsehi-Text hat (Nr. 491+192), obwohl in diesem Fall die Antiphone nicht unmittelbar vor dem Psalm, sondern unter den Evangelienantiphonen mit Káldi-Übersetzung steht.

¹⁵³Auf diese Verbindung verweist Csomasz Tóth 1960, 17.

¹⁵⁴Diese sind Nr. 192, 194, 217, 298. Vgl. Gál Huszár 1560/61, Gedeon Borsas Studie 49, 50.

rieser Gradual gelangten.¹⁵⁵ Diese Psalmen bilden je einen Block (den ersten ab Nr. 188, den anderen ab Nr. 217), in Abwechslung mit den Psalmen in Káldi-Übersetzung. Einen Psalmentext gelang es nicht zu identifizieren (Nr. 224), ein anderer folgt nur anfangs dem Text im Batthyány-Gradual, um dann davon abzuweichen (Nr. 294). Zwischen den Psalmen zweier verschiedener Übersetzungen taucht schliesslich auch Gáspár Károlyis Übersetzung auf (Nr. 218).¹⁵⁶ Der erste Vers des folgenden Busspsalms (Nr. 219) stammt ebenfalls von Károlyi, vom zweiten an wechselt die Übersetzung zu Káldi über. Die Psalmen wurden aus verschiedenen Quellen kopiert und wohl deshalb auch mit unterschiedlicher Zählung versehen: entweder mit der der Vulgata oder der ursprünglichen hebräischen. Die zwei Psalmenzählungen vermischen sich, aber am ehesten setzt sich die Vulgata-Zählung durch, selbst wenn es sich nicht um die Káldi-Übersetzung handelt, obwohl die Zählung im Gesangbuch von Gál Huszár und im Batthyány-Gradual nicht mit ihr übereinstimmt.¹⁵⁷ Der eine Prosapsalm erscheint in zwei verschiedenen Formen nacheinander: Es ist Psalm 110 (109), zuerst in der Variante aus dem Batthyány-Kodex und dann *modo rectiori* in der Káldi-Übersetzung (Nr. 385).

Die ebenso rezitativ zu singenden Lobgesänge des Zacharias und des Simeon (Nr. 400, 401) wurden gleichfalls aus der Káldi-Übersetzung genommen, während das Magnificat (Nr. 399) wiederum mit dem Batthyány-Kodex übereinstimmt.

Die gereimten Psalmen schöpften ihren Text zumeist aus der Psalmenübersetzung von Albert Szenci Molnár. Es ist nicht sicher, dass dem Redaktor und seinen Mitarbeitern die Erstausgabe von 1607 zur Verfügung stand, eher ist zu vermuten, dass sie den Text der der Oppenheimer Bibel von 1612 angefügten Psalmen oder das Psalterium Ungaricum des 1635er Leutschauer Gesangbuches benutzten.¹⁵⁸ Als Quelle konnten sie auch das schon genannte 1632er Gebetbuch verwenden, dessen zehn Texte mit der Übersetzung von Albert Szenci Molnár sämtlich im Eperieser Gradual zu finden sind. Unter Goudimels einfache Bearbeitungen von 1565 fügten sie 13 Psalmen von Albert Szenci Molnár ein,¹⁵⁹ ausserdem wählten sie zu vier weiteren Stücken unbekannter Autoren und vielleicht ungarischer Herkunft den Text von Albert Szenci Molnár.¹⁶⁰ Die Musik zum Psalm 67 von Albert Szenci Molnár (Nr. 560) erscheint auch in zwei später entstandenen Leibitzer Gesangbüchern.¹⁶¹ (Die Texte Albert Szenci Molnárs wurden auch ohne Noten in das Gradual übernommen.)

Unter den mehrstimmigen Psalmen vermuten wir heimische Kompositionen beim Psalm 128 (Nr. 570) auf die Melodie des *Salve benigne Rex Ladislae*¹⁶² und bei dem unvollständigen Psalm 1 (Nr. 576). Die Musik des zweiteiligen Psalm 148 (Nr. 575) erscheint als mehrstimmige humanistische Ode zum ersten Mal in Spangenberg's Sammlung von 1546, aber auch unter den Generi von Honterus und Transcius.¹⁶³

¹⁵⁵In den Texten unterschiedlicher Übersetzung stößt man auch auf Anachronismen: das Vorkommen von *kereszténynek* ‚Christen‘ statt *zsidók* ‚Juden‘, die Einbeziehung des Namens Christi. Siehe auch noch bei den gereimten Psalmen, z. B. Nr. 545.

¹⁵⁶An der Wende des 16. zum 17. Jahrhundert benutzte man die Károlyi-Bibel auch als „liturgisches“ Buch. In dem Bibelexemplar der Ráday-Bibliothek verweisen über den Psalmen an mehreren Stellen Neumen auf die rezitierende Vortragsweise. Siehe Csomasz Tóth 1960, 22–23.

¹⁵⁷In der Handschrift wurde manchmal die ursprüngliche Zählung durch die Vulgata-Zählung ausgetauscht, z. B. Nr. 217: von 130 auf 129; Nr. 300: von 23 auf 22.

¹⁵⁸Die Oppenheimer Bibel mit Psalmen und Liedanhängen, s. RMK I/434–435, RMNy 1037. Die kritische Ausgabe der Psalmen Albert Szenci Molnárs in RMKT XVII/6.

¹⁵⁹Die Musik Goudimels wurde – ähnlich wie der Text Albert Szenci Molnárs – nur an einigen Stellen geändert, und auch dort hat es im allgemeinen als Verschreibung zu gelten.

¹⁶⁰In der Mitte des Psalms 99 (Nr. 562) taucht in der 3. Stimme die Anfangszeile des Genfer Psalms 124 auf. Vgl. Csomasz Tóth 1957, 235.

¹⁶¹Die beiden Leibitzer Gesangbücher, das sog. „Leibitzer Gesangbuch“ (L'ubicky spevník) und das „Kruczay-Gesangbuch“, s. Ferenczi–Hulková, 390.

¹⁶²Csomasz Tóth 1957, 241.

¹⁶³Ebd., 244–245. Der Psalmtext findet sich, wie erwähnt, auch im Gebetbuch von 1632.

Den im Gradual enthaltenen Matthäus- und Johannes-Passionen legte man wiederum die Káldi-Übersetzung zugrunde. Gelegentlich weichen ein Wort oder Satz in der Eperieser Handschrift ab, an anderen Stellen stimmt die Wortform des Graduals auffällig mit der der Káldi-Übersetzung überein.¹⁶⁴ (Die Káldi-Übersetzung wurde auch als Zweittext zur Matthäus-Passion des Batthyány-Kodex verwendet.) Eines der ersten Vorkommen der Turbamusik der Passionen erscheint im Gothaer Cationale von Walter (1545),¹⁶⁵ wenn dort auch die Zahl der mehrstimmigen rezitativen Sätze geringer ist. Während in der Gothaer Handschrift die Verbindung der *f*- und *g*-Akkorde durch einen Bass-Zwischenschritt *f-a* aufgelöst wird, führt dessen Fehlen im Eperieser Gradual zu teils primitiven Akkordparallelen.

Die mittelalterlichen Vorläufer der Hymnen und ihre Varianten in den ungarischen Gradualen lassen sich auf der Basis des Vergleichs von Kornél Bárdos studieren.¹⁶⁶ Aus den sonstigen in Frage kommenden Quellen sollen hier drei Parallelen hervorgehoben werden. Der Text der ersten fünf Morgenhymnen (ab Nr. 415) stimmt mit dem der Morgengesänge in Gál Huszár's Gesangbuch von 1560–61 überein.¹⁶⁷ Eine weitere Morgenhymne, die nur hier mit Melodie zu findende *Felseges Atya Ur Jsten* (Nr. 421), folgt ausser den bekannten deutschen Varianten der Form in einem gedruckten polnischen Cationale von 1620.¹⁶⁸ In derselben polnischen Quelle wird die Hymne auf die Melodie des *Pange lingua* mit Wiederholungszeichen versehen (LXXI), und später wandte der Schreiber des Graduals dieses praktische Verfahren auch bei seiner Hymne an (Nr. 199).

Für die Cationestexte hat man als Quellen vermutlich verschiedene ungarische Gesang- und Gebetbücher aus dem 16. und vom Anfang des 17. Jahrhunderts benutzt (so die Gesangbücher von Gál Huszár 1574 und von Bornemisza 1582, das Bartfelder von 1593, Albert Szenci Molnár's Liederanhang zur Oppenheimer Bibel von 1612, die beiden Leutschauer Gesangbücher von 1629 und 1635 und das Gebetbuch von 1632).¹⁶⁹ Im Gebetbuch von 1632 und auch im Gradual werden dem ersten Vers von *Jesus Kristus szép fényes hajnal* gleiche Varianten der zweiten und dritten Zeile hinzugefügt.¹⁷⁰ In den Leutschauer Gesangbüchern von 1629 und 1635 findet sich das aus dem Deutschen übernommene *Jesus az keresztfán fügven*, dessen andere Variante Johann Serédi 1650 für das Gradual übersetzte.¹⁷¹

Einen textlich und musikalisch interessanten Farbfleck bilden die böhmisch-mährischen Gesänge sowie die Karwochenlieder der slowakischen Passionalen,¹⁷² die teils durch Vermittlung von Exulanten und teils aus der slowakischen Praxis unter die ungarischen Gemeindelieder gelangten. *Adám siralma* (Nr. 264) ist schon in slowakischen Gesangbüchern des 16. Jahrhunderts vorhanden, ähnlich auch die strophische „Lamentation“ (Nr. 261), die dann, mit

¹⁶⁴Siehe die Fußnote in der ungarischen Fassung.

¹⁶⁵Handschrift, Thüringische Landesbibl. Gotha, Cart. A. 98. Mit kleinen Abänderungen gedruckt erschienen im *Neu Leipziger Gesangbuch* von Vopelius 1682. Die moderne Ausgabe s. Walter.

¹⁶⁶Bárdos 1957.

¹⁶⁷Gál Huszár 1560/61, ab *f* al für jeden Tag eine besondere Hymne.

¹⁶⁸Mitgeteilt von Bárdos 1957, 216–217. Polnische Quelle: Cationale, Toruń 1620, LV.

¹⁶⁹Diese zählt mit Ausnahme des Gebetbuches auch Kálmán Csomasz Tóth auf.

¹⁷⁰Gebetbuch, p. 153: „Más-képpen: ki feltámadsz uy világgal.“ Eperieser Gradual Nr. 595, in der Originalhandschrift die erste Zeile der ersten Strophe mit roter Tinte unterstrichen und nach der ersten Strophe die zweite und dritte Zeilenvariante.

¹⁷¹Die polnische Variante des Liedes s. das Cationale von 1620, LXIX. Der Text deutsch Kaschau, 1628 (RMK II/541), Nr. 133. Im RMNy werden die Übersetzungen der Gesangbücher von 1629 und 1635 Serédi zugeeignet. Im Gesangbuch von 1635 erscheinen weder sein Name noch sein Monogramm (ähnlich fehlt auch bei der Nr. 227 des Graduals der Name des Übersetzers), während bei der zweiten Variante des Graduals (Nr. 244) das Monogramm des Übersetzers steht. (Im Xerox-Exemplar des Gesangbuches von 1629 fehlt der betreffende Teil.)

¹⁷²Darüber s. aufgrund von BFH Csomasz Tóth 1957, weiterhin in den Bemerkungen der Lieder RMDT II.

vom Eperieser Gradual abweichendem Text, in den Cantus Catholici von 1651 aufgenommen wird.¹⁷³

Das *Jer elmékedgyünk, mi hü keresztyének* setzte Kálmán Csomasz Tóth als mögliche Diskantmelodie über den Tenor des metrischen *Ut queant laxis* von Glareanus. Diese Zusammengehörigkeit wird durch das Kruczay-Gesangbuch vom Ende des 17. Jahrhunderts bestätigt, in dem die erste und dritte Stimme des mehrstimmigen *Lasst uns betrachten* mit den Melodien im Eperieser Gradual und von Glareanus übereinstimmen.¹⁷⁴

Für den Text der mehrstimmigen Cantiones und Psalmenparaphrasen wurden gleichfalls Druckwerke vom Ende des 16. und Anfang des 17. Jahrhunderts benutzt, z. B. das Gebetbuch von 1632 (*Könyörög'jünk keresztyének*, Nr. 372; *Mire bánkodol oh te én szivem*, Nr. 547)¹⁷⁵ und Gál Huszár's Gesangbuch, aus dem *Gyermek születék* (Nr. 138) und *Davidnak ő városában* (Nr. 137) übernommen wurden.¹⁷⁶

Die Musik der vier- bis sechsstimmigen Cantiones ist teils deutscher Herkunft (M. Praetorius, Gesius, Hassler, Schein, Gumpelzhaimer, Calvisius und eine Odenbearbeitung von Schalnreuter)¹⁷⁷ und findet sich in verschiedenen Varianten in den Schulsammlungen vom Ende des 16. Jahrhunderts (vorwiegend Weihnachtscantiones).¹⁷⁸ Die Sammlungen von M. Praetorius gelangten auch in mehrere Städte Oberungarns (Bartfeld, Leutschau), und auch beim Eperieser Gradual betrachten wir in erster Linie seine Werke als Quellen.¹⁷⁹ Vier- bis fünfstimmige Varianten von *Heut triumphieret Gottes Sohn* gaben an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert Gesius und Vulpius heraus, während sich in Ungarn der sechsstimmige Satz von Calvisius mit der Übersetzung von Johann Serédi (*Ma Christus gyözedelmes lött*, Nr. 326) verbreitete.¹⁸⁰

Einige von den mehrstimmigen Bearbeitungen unbekannter Herkunft wurden auch in die späteren oberungarischen Handschriften aufgenommen. (Grosse Bedeutung hat dies deshalb, weil sich mit ihrer Hilfe auch fehlerhaft notierte Sätze im Eperieser Gradual verbessern liessen.) Die beiden Pfingstcantiones werden unter den Kirchenliedern für Virginal im Tabulaturbuch Vietoris ähnlich nacheinander angegeben.¹⁸¹ Die erste von ihnen (*Az szent léleknek ke'gelme*) findet sich in vier- bis fünfstimmigen Varianten in mehreren oberungarischen und sogar polnischen und schlesischen Cantionalen sowie in einem sächsischen unitarischen Klausenburger Gesangbuch.¹⁸² Der textlose unvollständige vierstimmige Satz (Nr. 578) lässt sich aufgrund einer fünfstimmigen tschechischen (slowakischen?) Cantio ergänzen.¹⁸³

Gelegentlich kommen in den mehrstimmigen Sätzen Harmonieketten vor, wie sie für die Werke Goudimels, Gumpelzhaimers und M. Praetorius' typisch sind. Am anschaulichsten zeigt sich dies bei einem Vergleich von *Te Ur Jsten* (Nr. 564) mit *Kein Freud ohn Leid* von M.

¹⁷³ *Skalicky spevník* (Cantiones hussiticae) 1574, Preßburg, Universitätsbibliothek, SAV-Fond Lk. Sign. 498, p. 618, bzw. p. 365, dazu die Melodie des Cantus Catholici s. RMDT II/273.

¹⁷⁴ Csomasz Tóth 1957, 253; RMDT II/114 mit Anmerkungen; Kruczay-Gesangbuch, p. 88.

¹⁷⁵ Gebetbuch von 1632, p. 135, 202.

¹⁷⁶ Gál Huszár 1574, CXC, CXCv.

¹⁷⁷ Csomasz Tóth 1957, 213–247.

¹⁷⁸ *Melodeyen Gesangbuch*, Hamburg 1604; Gesius: *Geistliche Deutsche Lieder*, 1601; Gesius: *Hymni scholastici*, 1597.

¹⁷⁹ So mochte z. B. das Lieblings-Tanzstück des 16. Jahrhunderts, *Fortune a bien couru sur moi* (s. Apel, 70–72) als Weihnachts-Cantio durch die Sammlung *Musae Sioniae* nach Oberungarn gelangt sein. Siehe Eperieser Gradual Nr. 133; Ferenczi–Hulková, 377–378.

¹⁸⁰ Papp 1969, 96; Ferenczi–Hulková, 382–383.

¹⁸¹ Eperieser Gradual Nr. 371, 372; Vietoris Nr. 217, 218.

¹⁸² Papp 1969, 95; Ferenczi–Hulková, 385–386, 396.

¹⁸³ Die Handschrift wurde vor kurzem aus dem Buchdeckel eines Druckes (*Explicationes... Venetiis 1579*) der Graner Kathedralbibliothek herausgelöst. Der Titel der Variante: *A na zemi budiz lydem*. Hiermit danke ich Edit Madas für die Überlassung des Materials.

Praetorius, dessen wiederholtes erstes Motiv, sein erster längerer Abschnitt, die Führung der Bassstimme und die gesamte Intonation den Satz im Eperieser Gradual vorwegnehmen.¹⁸⁴

Nach der Behandlung der Quellen der einzelnen Gattungsgruppen ist nun noch die Herkunft dreier Sätze zu untersuchen. Wie schon erwähnt, wurden für das jeweilige *Benedicamus* am Ende des Stundengebets zwei mittelalterliche Melodien verwendet. Die Melodie des *Magne Deus* (Nr. 15) hat nicht die traditionelle Form: Der dritte bis siebente Ton der Melodie liegen um eine Quinte und der achte Ton um eine Oktave höher, als sei eine aus der Organum-Technik übriggebliebene Stimme und nicht die ursprüngliche Melodie zugrunde gelegt. Von einer vorausgehenden Quelle wissen wir nichts, nur von späteren, slowakischen Parallelen.¹⁸⁵ Doch sind wir der Meinung, dass sie nicht aus dem Eperieser Gradual stammen und diese Variante in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in Oberungarn recht weit verbreitet gewesen sein mag.

Die Bittantiphone um günstiges Wetter *Ur Jsten menyei kiralyunk* (Nr. 343) findet sich unter den ungarischen protestantischen Gradualen nur im Eperieser Gradual.¹⁸⁶ Sein lateinisches Muster *Domine Rex* wurde in die mittelalterlichen Quellen in Ungarn, welche die allgemeine Praxis spiegeln, nicht aufgenommen, ausschliesslich in zwei periphere Antiphonale, das Zipser und das Leleszer. Die Antiphone wurde auch bei den deutschen Lutheranern benutzt,¹⁸⁷ und auch Schein nahm sie in sein mehrstimmiges (!) Cantional von 1627 (mit Grundton *a*) auf.¹⁸⁸ Die beiden Textgebungen (Bitte um schönes Wetter oder um fruchtbaren Regen) erscheinen im Cantional wie auch im Gradual.

Für die Responsorium- und Versiculus-Texte des Eperieser Graduals mögen das Gesangbuch Gál Huszárs von 1574, das Leutschauer Gesangbuch von 1635 und deutsche Gesangbücher aus Oberungarn als Quellen gedient haben, ebenso wie die Responsorium-Melodien der ersteren beiden.¹⁸⁹

Der Scriptor und Notator der Handschrift schlägt nach der Liturgie für die einzelnen Sonntage in den Rubriken *Cantiones* mittels Angabe der Anfangszeilen Lieder und Psalmen vor. Sie unterscheiden sich von den ursprünglichen, also den im Mittelalter allgemein üblichen Rubriken dadurch, dass sie empfohlene Lieder und keine bindende Reihenfolge angeben. Die vorgeschlagenen Lieder sind mit wenigen Ausnahmen nicht im Gradual enthalten, so dass sie aus anderen Gesangbüchern herausgesucht werden müssen. Der Cantio-Teil von Gál Huszár, das Gesangbuch Bornemiszas von 1582 und die Gebetbücher von 1629 und 1632 sind auch nur teilweise eine Hilfe, da mehrere Lieder zum ersten Mal gleichzeitig mit dem Gradual im Leutschauer Gesangbuch erschienen. Die *Cantiones*-Rubrik kann auch auf Stücke verweisen, die im Gradual mit anderer Übersetzung zu finden sind.¹⁹⁰

Das Rubrikensystem kennen wir aus den früheren Gradualen nicht. Die Idee und an manchen Stellen auch die Durchführung übernahm der Redaktor des Graduals vermutlich aus Peter Bornemiszas sog. Folio-Postille.¹⁹¹ Bornemisza gibt in dem Predigtband zu den Sonntagen mehrere Lieder an, die anfänglich fortlaufend eines nach dem andern, dann in einer und später in zwei Kolonnen gesetzt wurden. Auch im Eperieser Gradual besitzen die *Cantiones*-Rubriken zwei Kolonnen, nur aus Platzmangel gerieten die vorgeschlagenen Lieder manchmal in eine Spalte. Darüber hinaus, dass eins oder das andere der Rubrikenlieder im Predigtband und im

¹⁸⁴Musae Sioniae VIII, Nr. (73) 74.

¹⁸⁵BFH, Cantus Catholici 1655, Nr. 115, 148, Teil der Kyrie-Melodie sowie Tabulatura Vietoris Nr. 211, Ferenczi-Hulková, 358.

¹⁸⁶Der Text wurde auch im Gebetbuch von 1629 übersetzt (vielleicht von Márton Madarász), p. 335, ins Eperieser Gradual gelangte eine fernere Textvariante als diese.

¹⁸⁷Deutsche Quellen aus dem 16.–17. Jahrhundert, z. B. Triller 1555, Wittenberg 1538, Calvisius 1612 im Altargesang.

¹⁸⁸Nr. 114; der Antiphone folgen ursprünglich Versus und Gebet.

¹⁸⁹Im 1622 in Leutschau für Leibitz gedruckten Gesangbuch wurde die Responsorienmelodie für die verschiedenen Feste nachträglich mit der Hand eingetragen. Vgl. Anm. 72.

¹⁹⁰Beispielsweise *Boczata à szűzhöz*, Rubrik f 32v, *Küldé az Ur Jsten*, Nr. 36; *A ki akar iduözülni*, Rubrik f 295, *Valaki idvözülni akar*, Nr. 454.

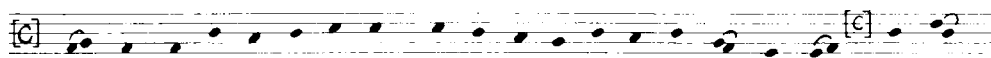
¹⁹¹Péter Bornemisza: *Predikatioc egész esztendő által...* Detrekő 1584, RMK I/207, RMNy 541.

Gradual übereinstimmt, fällt die grosse Ähnlichkeit der Rubriken des 10. Sonntages nach Trinitatis auf, wo die je drei Lieder in beiden Kolumnen und ihre Reihenfolge völlig übereinstimmen.¹⁹²

Musikalische Rechtschreibung

Ein unermesslich umfangreiches Quellenmaterial mit höchst bedeutsamem und vielfältigem musikalischen und literarischen Hintergrund, gleichzeitig fehlerhafte oder falsch interpretierte Quellen und unverlässliche Wiedergabe – so lässt sich die Redaktor- und Notatorarbeit einschätzen. Diese Feststellung ist in den Einzelbemerkungen des kritischen Berichts dieser Ausgabe und besonders an Hand der Verbesserungen der musikalischen Fehler zu verifizieren. Zweifellos verringert sie den Wert der Handschrift, selbst dann noch, wenn ein (recht kleiner) Teil der Änderungen in der Veröffentlichung dem im Laufe der Arbeit entstandenen Korrekturfieber zuzurechnen sind.

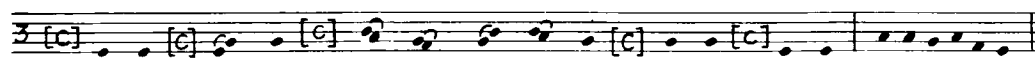
An mehr als 200 von den 413 Notensätzen des Graduals mussten Verbesserungen vorgenommen werden; ungefähr die Hälfte der einstimmigen und 80% der mehrstimmigen Sätze sind fehlerhaft. Am Beginn der gregorianischen Stücke befand sich der Schlüssel sehr oft nicht auf der richtigen Linie, wodurch sich die gesamte Melodie verschob.¹⁹³ Wenn von einem schlechten Exemplar, mit falscher Interpretation oder dem Übersehen eines originalen Schlüsselwechsels kopiert wurde, lässt sich die Melodie nur durch Abänderung mehrerer Abschnitte rekonstruieren, und es kommt sogar vor, dass die beginnende Grundtonart nur mittels abschnittsweiser Verschiebung erreicht werden kann. Die hier folgenden drei Antiphonen können aufgrund der Originalhandschrift nur mittels ständigen Schlüsselwechsels gesungen werden:

No. 104 Kelly fel, és vedd à gyermeket (Tolle puerum)

No. 186 Nem csak à testi kenierrel (Non in solo pane)

No. 472 Menj ki tőlem Uram

Die häufigeren Fehlerarten können schon schwerer als Verschreibung qualifiziert werden, besonders wenn der Klang noch eben akzeptabel ist. Die Eperieser Sätze, welche die den ersten Ton repräsentierende Antiphone *Querite primum* als Muster verwenden, sind dreimal nacheinander verdorben (statt des Scandicus *d-a-c* steht *d-f-c* oder *c-a-c*).¹⁹⁴ Auch die der Antiphone folgende (mittels Zahl ausgedrückte) Tonbestimmung ist nicht immer genau, und ganz allgemein sind die Differenzen nicht im entsprechenden Ton gegeben.

Unsicherheiten beim Niederschreiben verursachte, dass man die ursprünglich längeren mittelalterlichen Antiphonen verkürzte, ihre erste oder zweite Hälfte ausliess und der verblie-

¹⁹²Bornemisza f CCCCXCIII, Eperieser Gradual f 305. Die Weihnachtslieder schlägt Bornemisza aus seinem eigenen Gesangbuch vor und fügt hinzu: „Wenn du mehr willst mit den Psalmen zusammen, findest du es in Gal Huszars Gesangbuch“ (f XXXII).

¹⁹³Beispielsweise Nr. 109, 213, 214, 429, 434, 437.

¹⁹⁴Nr. 207, 208, 209, 211.

bene Text nicht mehr zur Wiedergabe der für den Ton charakteristischen Formeln (die typischen Eröffnungs- und Schlussmotive) reichte.¹⁹⁵ Eine Fehlerquelle war auch, dass die Systeme manchmal von Hand gezogen waren, mit unterschiedlicher Entfernung der Linien voneinander, wodurch die Töne nicht eindeutig sind.

Die Materialvielfalt des Graduals erhöht gleichfalls die Zahl der Fehlermöglichkeiten. Die gregorianischen Stücke und die Cationes sind im allgemeinen im C-Schlüssel notiert und die mehrstimmigen entsprechend dem Tonumfang der Stimmen im C-, G- und F-Schlüssel. Die ein- und mehrstimmigen Stücke wurden abwechselnd in die Handschrift eingetragen, so dass das Denken in den verschiedenen Schlüsseln, deren häufiger Wechsel den Notator stören konnte.

Die Probleme der Rechtschreibung der mehrstimmigen Sätze stammen zumeist nicht vom unrichtigen Setzen der Schlüssel.¹⁹⁶ In die untereinander geschriebenen Stimmen geriet aus Unachtsamkeit manchmal ein Teil einer anderen Stimme (Nr. 566), oder die Motivwiederholung geschah nicht in richtiger Weise (Nr. 568). Wenn gleichzeitig mehr als eine Stimme fehlerhaft sind, hat man mehrere Möglichkeiten zur Verbesserung der Akkorde, von denen wir selbstverständlich immer nur eine in unserer Ausgabe wählen konnten. Die jeweilige Änderung, scheint sie auch vertretbar zu sein, führte nicht immer zu einer befriedigenden Lösung (s. Nr. 547, 561). Selbst gut klingende, kompliziertere Harmonien belassen wir nicht, wenn sie nicht in den Stil passten, sondern betrachteten sie als Verschreibung – oder wenn im Verlauf des Satzes an einer Parallelstelle auch die einfachere Variante vorkam.¹⁹⁷

Während bei einem Druckwerk nach seinem Erscheinen die Fehler nicht mehr geändert werden können, machte man in der Eperieser Handschrift von dieser Möglichkeit noch während der Niederschrift und auch danach Gebrauch. Bei den ein- und mehrstimmigen Stücken des Graduals wurden gelegentlich (leider höchst selten) die Tonhöhe oder den Tonwert modifizierende Zeichen verwendet. Blieben diese aus, waren wir bemüht, die Ergänzungen nun in unserer Ausgabe vorzunehmen. Natürlich wurde in jedem Fall geprüft, ob der für falsch gehaltene Satz oder Abschnitt nicht eine existente Variante enthält,¹⁹⁸ aber auch mit dieser gründlichen Vergleichung liess sich die Zahl der korrigierten Stücke nicht erheblich senken.¹⁹⁹

Die Praxis der Zeit

Wenn die Handschrift von einer musikalisch so fehlerhaften, im Text manchmal undeutbaren, manchmal primitiven Kopierarbeit geprägt ist, liess sie sich in diesem Zustand dann überhaupt benutzen, und wenn ja, wie vermochte sich das Gradual in die lokale Praxis einzubauen?

Vorrangiger Gesichtspunkt bei der Redaktion der Eperieser musikalisch-liturgischen Handschrift war ihre Verwendung beim schulischen Musikunterricht und zur Vorbereitung der Kinder auf ihre aktive Teilnahme an den Gottesdiensten. In der zumeist von Deutschen und Slowaken bewohnten Umgebung muss es als höchst wichtige Initiative gelten, dass man sich parallel mit der Hebung des Niveaus der Schule von Eperies um die Bereicherung der mütter-

¹⁹⁵Nr. 120, 452. – Beginn mit dem Mittelteil des 1. Tons.

¹⁹⁶Wegen der Vertauschung von Bariton- und Baßschlüssel verrutschen manchmal ein Ton oder auch ein kurzer Abschnitt der mehrstimmigen Sätze (z. B. Nr. 565).

¹⁹⁷Nr. 561: Am Satzende verbesserten wir V^7 auf V , da die Kadenz des ähnlichen ersten Teils auch V war. Demgegenüber war es nicht unser primärer Gesichtspunkt, die Oktav- und besonders die Quintenparallelen um jeden Preis zu vermeiden. Denn die regelwidrige Parallele ist natürlicher als ein durch „Verbesserung“ der Parallele entstandenes forciertes Intervall oder ein leerer Akkord.

¹⁹⁸Deshalb änderten wir z. B. nicht die Pfingstcanticio *Jövel szent Lélek* (Nr. 369). Die Änderung einiger Töne durch eine Sekunde oder Terz in den letzten drei Zeilen führt eventuell zu einer gefälligeren Lösung, aber auch die ursprüngliche Variante ist nicht ausgeschlossen.

¹⁹⁹Über die Rechtschreibprobleme der ungarischen Graduale s. Ferenczi 1988.

sprachlichen Liturgie in der ungarischen Kirche bemühte.²⁰⁰ In der Liturgie stützte man sich auf die Teilnahme der Kinder (Schüler) und des Chors, wie darauf die Aufschrift PUERI-CHORUS bei den Responsorium-, Introitus- und Invitatorium-Sätzen des Graduals und die nähere Erklärung der Vortragsweise vor dem ersten Versiculus (priorem cantant pueri posteriore Verò Chorus) verweisen.²⁰¹ Beim Vortrag gewisser mehrstimmiger Sätze rechnete man ausschliesslich mit der Mitwirkung der Kinder. Aufgrund der falsch kopierten und häufig kaum zu interpretierenden Stücke muss man wohl eher annehmen, dass das Gradual – wie Kálmán Csomasz Tóth feststellte – nur die Rolle eines „goldenen Buches“ erfüllte.²⁰² Man benutzte es als Leitbuch, in dem alles zu finden war und aus dem die liturgischen Stücke unterrichtet werden konnten (in erster Linie vom Redaktor, Schreiber und Kantor Dániel Banzski), hoffentlich nicht immer in der vorliegenden, sondern einer verbesserten Form. Die Benutzung des Graduals belegen teils die zeitgleichen Noten- und Textkorrekturen, teils die späteren Einschübe und Änderungen. Von diesen mögen praktische Funktion die kleinen Linien beim Psalm Nr. 507 gehabt haben, mit denen Abweichungen vom rezitierenden Ton angegeben wurden.²⁰³

Wie schon öfter erwähnt wurde, nahm man in das Eperieser Gradual in erster Linie die liturgischen Stücke der Nebengottesdienste auf, von den Hauptgottesdiensten dagegen die nach Festen wechselnden Teile. Aufgrund der in den Rubriken empfohlenen und im Gradual nicht vorhandenen Lieder wie auch der höchst lückenhaften Hauptgottesdienstliturgie ist sicher anzunehmen, dass neben dem Gradual auch andere Gesang- und liturgische Bücher benutzt wurden. Am nächstliegenden ist an Gál Huszár's Gesangbuch von 1574 zu denken, dessen liturgischer erster Teil auch heute in Eperies aufbewahrt wird. Es ergänzt die Hauptgottesdienststücke des Eperieser Graduals sehr gut: Die ständigen Messstücke und die Abendmahlsliturgie sang man aus ihm und die in der protestantischen Tradition noch übriggebliebenen wechselnden Stücke (Introitus, Sequenz) aus dem Gradual. Die weiteren wechselnden Stücke wurden – wie schon in Luthers hundert Jahre früherer Messordnung – in der Eperieser Praxis durch Gemeindelieder ersetzt.²⁰⁴ Aber auch anstelle des Introitus und der Sequenz, ja sogar der ständigen Messstücke mochten in ihrem Inhalt identische Volksgesänge oder sonstige liturgische Stücke gesungen worden sein. So mochte Gál Huszár nach deutschem Muster²⁰⁵ den Satz *Eorüly és örvendez* (1574, CCXLIXv) nach der Melodie der Antiphone *Regina coeli* als Introitus gewählt haben, der auch im Eperieser Gradual ähnliche Funktion erhielt (Nr. 269).²⁰⁶ Die für den Gottesdienst empfohlenen Lieder musste man aus dem Gradual oder aus anderen Gesangbüchern herausuchen.

Mehr Probleme macht die Rekonstruktion der Nebengottesdienstliturgie. Die ins Gradual kopierten Cantica (Nr. 399, 400, 401) und die Anweisung einer Rubrik (f 30) verweisen auf die Abhaltung drei verschiedener Horen: Magnificat auf die Vesper, Benedictus auf die Prim (!) und Nunc dimittis auf die Komplet. An den beiden grössten Festen, zu Weihnachten

²⁰⁰Das Vorwort des 1635 in Leutschau erschienenen Gesangbuchs legt die Annahme nahe, daß in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts nicht nur dieses eine Gradual in Oberungarn zusammengestellt wurde. Denn das gedruckte Gesangbuch mit seinen Hymnen, Versikeln, Responsorien, Invokationen, Cantiones und dann Albert Szenci Molnár's Psalmen wird jenen Gemeinden empfohlen, „die kein Gradual zur Verfügung haben“. Ein dem Eperieser ähnliches Gradual abwechslungsreichen Inhalts wurde jedoch weder in Oberungarn noch anderswo in ungarischer Sprache geschaffen.

²⁰¹Weitere unbezeichnete Sätze, z. B. die aus Paarversen bestehenden Sequenzen und Benedicamus, mögen in ähnlicher Weise vorgetragen worden sein.

²⁰²Csomasz Tóth 1957, 212.

²⁰³Der Psalm wurde 1635 eingetragen, doch zog man die kleinen Hilfsstriche für das Singen mit grüner Tinte, die erst seit 1650 benutzt wurde.

²⁰⁴Zur Anwendung der Liturgie Luthers in Ungarn s. Jánossy; Járosi; Ferenczi 1983 sowie Huszár Gál 1574, die Studie von G. Huberts.

²⁰⁵Altargesang, Nr. 291, 595, 596.

²⁰⁶Dennoch rechneten wir den Satz nicht seiner liturgischen Funktion, sondern seiner ursprünglichen Gattung nach zu den Antiphonen (eigentlich ist er eine tropisierte Antiphone).

und Ostern, wurde ein Frühgottesdienst (Mette) gehalten, zu dem aus dem Eperieser Gradual das anspruchsvolle Invitatorium (Nr. 79, 271) eingeübt wurde. Wie die Eintragung zeigt, sang man in der Komplet die mit *Christus ki vag' vilagossagh* beginnende Hymne (Nr. 176). Die Hymnen zum Tagesanfang und das *Te Deum* wurden in der morgentlichen Hora verwendet. Wenn auch nicht gesondert gekennzeichnet, waren die meisten Stücke für den Vespergottesdienst bestimmt. Die mit seinen Antiphonen auf f 261 beginnende grössere Einheit und die Rubrik davor legen die Annahme nahe, dass bei der Vesper fünf Psalmen gesungen wurden.

Die Invokation am Beginn der Horen (*Ur Isten, nyisd meg a mi ajakinkat*) entnahm man dem Gesangbuch Gál Huszárs von 1574 und die weiteren Stücke (Psalmen mit Antiphone, Responsorium breve, Hymne, Versiculus, Canticum mit Antiphone, Benedicamus) vermutlich dem Eperieser Gradual. Die aus den ursprünglich längeren Antiphonen herausgeschnittenen zwei kurzen Evangelienantiphonen bildeten vermutlich den Rahmen des Canticum. In den Horen sang man, wie die Rubriken zeigen, auch Cantiones, manchmal vielleicht anstelle des Responsoriums oder der Hymne.

In den Haupt- und Nebengottesdiensten fanden im Austausch mit irgendeinem liturgischen Stück oder unter Erweiterung der Zeremonie (z. B. nach der Predigt) möglicherweise auch die mehrstimmigen Cantiones und die Psalmen von Szenci Molnár Platz. Für die Textteile des Gottesdienstes standen unterschiedlichste Predigtbände und Gebetbücher (auch Gál Huszárs Gesangbuch!) zur Verfügung.

Die 609 Stücke des Eperieser Graduals waren also in erster Linie zu praktischen Zwecken, für den schulischen und kirchlichen Gebrauch bestimmt. Deshalb hielt man es nicht für wichtig, von Satz zu Satz fortschreitend die Quellen anzugeben, den Textdichter, Übersetzer und Komponisten zu benennen. Dagegen werden wir reichlicher über die lokale Zusammenarbeit informiert: dass das Gradual zuzeiten des Pfarrers Márton Madarász fertiggestellt wurde, wann der ungarische Kantor Dániel Banzski es zum ersten Mal beendete und dann fortsetzte und dass er unter die Lieder auch die Übersetzungen des einstigen Rektors Johann Serédi aufnahm.

Aufgrund des uneinheitlichen sprachlichen, literarischen und musikalischen Niveaus des Graduals ist anzunehmen, dass die Quellenbenutzung, die Übernahme viel stärker war als die Aussenwirkung.²⁰⁷ Die grösste Bedeutung für uns hat jenes Hintergrundmaterial, von dem möglichst viel ins Gradual übernommen werden sollte. Man schöpfte aus dem lateinischen Repertoire des Mittelalters ebenso wie aus der Hussiten-, Reformations- und Humanismudichtung sowie aus den neuesten Textübersetzungen, aus ungarischen, slowakischen und deutschen Liedern. Dieser reiche Inhalt nährt die Hoffnung, dass unsere Ausgabe auch das Interesse der Sprachwissenschaftler, Literar-, Liturgie- und Musikhistoriker und selbst praktizierender Musiker finden mag.

²⁰⁷ „Viele interessante Melodien und Texte wurden dennoch nicht in Gebrauch genommen, woraus sich neben dem Inselcharakter und der kurzen Zeitspanne der ungarischen lutherischen Blüte in Eperies darauf schließen läßt, daß nicht bloß die Einstrahlung die Ausstrahlung übertraf, sondern auch das literarische und sprachliche Niveau die Exportfähigkeit und die Eroberungsstufe nicht erreichen konnte.“ Csomasz Tóth 1957, 264.

Literatur

- Altargesang *Der Altargesang, 1. Teil. Die einstimmigen Weisen.* Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik. Nach den Quellen hrsg. von Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz und Wilhelm Thomas unter Mitarbeit von Carl Gerhardt. I. Band, Göttingen 1941.
- Apel Willi Apel: *Die Notation der polyphonen Musik*, Leipzig 1962.
- Bárdos 1957 siehe Bárdos–Csomasz Tóth 1957
- Bárdos 1975 Kornél Bárdos: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert.* Musicologica Hungarica 5, Budapest 1975.
- Bárdos–Csomasz Tóth 1957 Bárdos, Kornél–Csomasz Tóth, Kálmán: Az Eperjesi Graduál, I. Gregorián kapcsolatok, II. Kórusok és népénekdallamok [Das Eperieser Gradual, I. Beziehungen zum gregorianischen Choral, II. Chöre und Volksesänge], in: *Zenetudományi Tanulmányok VI*, Budapest 1957, 165–198, 199–264.
- Bárdos–Csomasz Tóth 1977 ———: A magyar protestáns graduálok himnuszai [Die Hymnen der protestantischen Gradualen Ungarns], in: *Népzene és Zenetörténet III*, Budapest 1977, 134–256.
- BFH Burlas–Fišer–Hořejš: *Hudba na Slovensku v XVII. storočí* [Musik in der Slowakei im 17. Jahrhundert], Bratislava 1954.
- Blume Friedrich Blume: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik.* Zweite, neubearbeitete Auflage, Kassel 1965.
- Bogdán Bogdán, István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900)* [Geschichte der ungarischen Papierindustrie (1530–1900)], Budapest 1963.
- Börzsönyi Börzsönyi József: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok –* [Katalog der Handschriften der Bibliothek des Reformierten Kirchendistrikts diesseits der Theiss – Handschriften vor 1850 –]. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 4, Budapest 1986.
- Braun Werner Braun: *Die Musik des 17. Jahrhunderts.* Neues Handbuch der Musikwissenschaft. Hrsg. von Carl Dahlhaus, Band 4, Wiesbaden [1981].
- Brodde Otto Brodde: Evangelische Choralkunde (Der gregorianische Choral im evangelischen Gottesdienst), in: *Leiturgia.* Handbuch des evangelischen Gottesdienstes. Vierter Band: Die Musik des evangelischen Gottesdienstes, Kassel 1961, 343–555.
- Čaplovič I, II *Bibliografija tlači vydaných na Slovensku do roku 1700* [Bibliographie der in der Slowakei bis zum Jahre 1700 herausgegebenen Drucke] I–II. Zusammengestellt von Ján Čaplovič, Martin 1972, 1984.
- Comenius Iohannis Amos Comenii: *Orbis Sensualium Pictus.* De editione Coronensi (Transylvania, 1675), Budapest 1970.
- Czeglédý Alexander Czeglédý: Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 8 (1963), 159–163.
- Csomasz Tóth 1957 siehe Bárdos–Csomasz Tóth 1957
- Csomasz Tóth 1960 Csomasz Tóth, Kálmán: *A magyar graduálok zsoltárainak és passióinak kapcsolatai* [Verbindungen zwischen den Psalmen und Passionen der ungarischen Gradualen] (Manuskript), Budapest 1960, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirat-tár 166/I. oszt.
- Csomasz Tóth 1967 ———: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon* [Die metrischen humanistischen Lieder in Ungarn], Budapest 1967.
- Csomasz Tóth 1968 ———: Die Melodien des Lutherliedes in Ungarn, *Studia Musicologica* 10 (1968), 11–36.
- Csomasz Tóth 1974a ———: Zur Metamorphose etlicher Hugenottenpsalmen, *Studia Musicologica* 16 (1974), 179–203.
- Csomasz Tóth 1974b ———: Szenci Molnár Albert és a magyar zenei írásbeliség [Albert Szenci Molnár und die ungarische musikalische Schriftlichkeit], *Magyar Zene* 15 (1974), 350–363.
- Dobszay Dobszay, László: A magyar Graduál-irodalom első emléke [Erstes Denkmal der ungarischen Gradualliteratur], *Magyar Könyvszemle* 98 (1982), 100–112.
- Fellerer *Geschichte der katholischen Kirchenmusik*, unter Mitarbeit zahlreicher Forscher des In- und Auslandes hrsg. von Karl Gustav Fellerer. Band I, II, Bärenreiter Verlag 1972, 1976.

- Ferenczi 1981 Ilona Ferenczi: „Christ ist erstanden”. Ein- und mehrstimmig notierte Quellen des 16. und 17. Jahrhunderts in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 25 (1981), 94–101.
- Ferenczi 1982 —: Az Eperjesi Gradual antifonáinak dallam- és szövegforrásai [Melodie- und Textquellen der Antiphonen im Eperieser Gradual], *Magyar Zene* 23 (1982), 49–69.
- Ferenczi 1984 —: A lutheri liturgia hatása 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban [Einfluß der lutherischen Liturgie auf die Gottesdienstordnung des 16.–17. Jahrhunderts und seine Spuren in unserem Jahrhundert], in: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, Budapest 1984, 89–102.
- Ferenczi 1985 —: Magyar nyelvű gregorián a 16.–17. században [Ungarischsprachige Gregorianik im 16.–17. Jahrhundert], *Zenetudományi Dolgozatok* 1985, 61–71.
- Ferenczi 1987 —: „Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli!” Egy metrikus dallam többszólamú, hangszeres és népi változatai [„Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli!” Mehrstimmige, Instrumental- und Volksvarianten einer metrischen Melodie], *Magyar Zene* 28 (1987), 17–20.
- Ferenczi 1988 —: Zenei helyesírás és „variálás” a 16–17. századi graduálokban [Musikalische Rechtschreibung und „Variierung” in den Gradualen des 16.–17. Jahrhunderts], *Zenetudományi Dolgozatok* 1988, 61–71.
- Ferenczi–Hulková Ilona Ferenczi–Marta Hulková: Gemeinsame ein- und mehrstimmige Stücke in dem Gradual von Eperjes und in dem Gesangbuch aus L’ubica (17. Jh.), *Studia musicologica* 22 (1980), 345–396.
- Gárdonyi Gárdonyi, Zoltán: Magyar szövegű karénekek a XVII. századból [Chorwerke mit ungarischem Text aus dem 17. Jahrhundert], *Új Zenei Szemle* 2 (1951), No. 1, 25–26.
- Goudimel Claude Goudimel: *Les 150 Psaumes d’après les Éditions de 1564 et 1565*. Transcription de Pierre Pidoux. Oeuvres complètes 9, New York–Bâle 1967.
- Gömöry Gömöry, József: *Az eperjesi ev. kollégium rövid története (1531–1931)* [Kurze Geschichte des lutherischen Kollegiums in Eperies (1531–1931)], Prešov 1931.
- Harsányi Harsányi, József: Eperjesi jogkönyv 1649-ből [Ein Eperieser juristisches Buch von 1649], *Magyar Könyvszemle* 34 (1927), 319–323.
- Hesbert *Corpus Antiphonarium Officii Vol. III. Invitatoria et antiphonae, Vol. IV. Responsoria, Versus, Hymni et Varia*. Editum a Renato-Joanne Hesbert, Roma 1968, 1970.
- Hörk 1885 Hörk, József: *A sáros-zempléni ev. esperesség története* [Geschichte der lutherischen Propstei Scharosch-Semplin] 1. Kassa 1885.
- Hörk 1896 —: *Az eperjesi ev. ker. collegium története* [Geschichte des lutherischen Collegiums in Eperies], Kassa 1896.
- Huszár Gál 1560/61 *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560–1561* [Huszár, Gál: Lobgesänge für die christliche Gemeinde, Kálmáncsehi, Márton: Morgengesänge 1560–1561]. Studie von Gedeon Borsa. Bibliotheca Hungarica Antiqua 12, Budapest 1983.
- Huszár Gál 1574 *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok, Komjáti 1974* [Lobgesänge und Gebete für die christliche Gemeinde, Komjáti 1574], mit einer Studie von Gabriella Hubert. Bibliotheca Hungarica Antiqua 13, Budapest, 1986.
- Iványi *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése* [Aus der Vergangenheit der ungarischen Buchkultur. Beiträge und Materialsammlung von Béla Iványi]. Redigiert von János Herner und István Monok. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11, Szeged 1983.
- Jánossy Jánossy, Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon* [Erneuerung der lutherischen Liturgie auf historischer und prinzipieller Grundlage], Budapest 1932.
- Járosi Járosi, Andor: A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak [Deutsche lutherische liturgische Reformbewegungen], *Theológiai Szemle* 8 (1932), Nr. 2–6, 442–487.
- Klein Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, 1–2, Leipzig–Ofen 1789.

- Kniezsa Kniezsa, István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig* [Geschichte der ungarischen Orthographie bis zur Zeit der Buchdruckerkunst], Budapest 1952.
- Könyvkiállítási emlék *Könyvkiállítási emlék* [Katalog zur Buchausstellung], hrsg. vom Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, Budapest 1882.
- Kuzmík Jozef Kuzmík: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* [Lexikon der slowakischen und mit den Slowaken in Verbindung stehenden Autoren in der Zeit des Humanismus], 1–2, Martin 1976.
- Matúš František Matúš: *Účasť a podiel Spiša a Šariša na hudobnej minulosti Slovenska* [Die Beteiligung der Komitate Zips und Scharosch an der musikalischen Vergangenheit der Slowakei] (Manuskript), Pädagogische Fakultät Eperies, F 4/d 1974.
- MÉL *Magyar Életrajzi Lexikon* [Ungarisches Biographisches Lexikon], Budapest 1967.
- Mészáros Mészáros, István: *XVI. századi városi iskoláink és a „Studia humanitatis”* [Unsere städtischen Schulen im 16. Jahrhundert und die „Studia humanitatis”]. *Humanizmus és reformáció* 11, Budapest 1981.
- MNySz *A magyar nyelv szótára* [Lexikon der ungarischen Sprache]. Vorbereitet von Gergely Czuczor und János Fogarasi, 1–6, (Buda)Pest 1862–1874.
- MNytSz *Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* [Lexicon Language Hungaricae aevi antiquioris]. Redigiert von Gábor Szarvas und Zsigmond Simonyi, I–III, Budapest 1890–1893.
- MNyTESz *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Historisch-etymologisches Lexikon der ungarischen Sprache], 1–4, Budapest 1967–1984.
- Papp 1967 Géza Papp: *La psautier de Genève dans la Hongrie du XVIIe siècle*, *Studia Musicologica* 9 (1967), 281–299.
- Papp 1969 ———: *A kóruséneklés hazai múltjából* [Zur Geschichte des ungarischen Chorsingens], in: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára*, Budapest 1969, 91–101.
- PETL Zoványi, Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* [Lexikon der ungarischen protestantischen Kirchengeschichte]. 3. verbesserte und erweiterte Ausgabe. Redigiert von Sándor Ladányi, Budapest 1977.
- Potemrová Mária Potemrová: *Hudobné pamiatky* [Musikalische Denkmäler], in: *Dejiny Prešova I*, Košice 1965, 260–263.
- Praetorius Michael Praetorius: *Gesamtausgabe der musikalischen Werke*, Wolfenbüttel–Berlin 1928–1959.
- Rajeczky Rajeczky, Benjamin: *Melodiarium Hungariae medii aevi I. Hymni et sequentiae*. Beschreibung der Quellen von Polykarp Radó. [1] Zweite, revidierte Ausgabe, [2] Supplementband, Budapest [1982].
- Repčák Jozef Repčák: *Knihy, knižnice a knižničarstvo v Prešove* [Bücher, Büchereien und Buchdruck in Eperies], in: *Knižnicny zborník*, Martin 1970, 89–146.
- Rezik–Matthaeides Ján Rezik–Samuel Matthaeides: *Gymnaziológia*, Bratislava 1971.
- RMDT I Csomasz Tóth, Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai* [Die ungarischen Melodien des 16. Jahrhunderts]. Régi Magyar Dallamok Tára I, Budapest 1958.
- RMDT II Papp, Géza: *A XVII. század énekelt dallamai* [Gesungene Weisen des 17. Jahrhunderts]. Régi Magyar Dallamok Tára II, Budapest 1970.
- RMK I, II, III Szabó, Károly: *Régi Magyar Könyvtár* [Alte ungarische Bibliothek] I, II, III/1, III/2, Budapest 1879–1898.
- RMKT XVII/6 *Szenci Molnár Albert költői művei* [Poetische Werke von Albert Szenci Molnár]. Redigiert von Béla Stoll. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Budapest 1971.
- RMKT XVII/8 *Bethlen Gábor korának költészete* [Poesie der Epoche von Gábor Bethlen]. Redigiert von Tibor Komlowszki und Béla Stoll. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 8. Budapest 1976.
- RMKT XVII/9 *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)* [Poesie der Epoche der zwei György Rákóczi (1630–1660)]. Redigiert von Imre Varga. Régi Magyar Költők Tára XVII. század 9. Budapest 1977.
- RMNY *Régi Magyarországi Nyomtatványok* [Alte ungarische Druckwerke] 1. 1473–1600. 2. 1601–1635, Budapest 1971, 1983.

- Ružička Vladislav Ružička: *Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu (po 70-te roky 18. storočia)* [Das Schulwesen der Slowakei in der Frühphase des Feudalismus (bis zu den siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts)], Bratislava 1975.
- Rybarič Richard Rybarič: *Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I. Stredovek, renesancia, barok* [Geschichte der Musikkultur in der Slowakei I. Mittelalter, Renaissance, Barock], Bratislava 1984.
- Schein Johann Hermann Schein: *Cantional oder Gesangbuch Augsburgischer Confession 1627/1645*. Teil 1, 2, hrsg. von Adam Adrio, Bärenreiter Verlag 1965, 1967.
- Schulek Tibor Schulek: Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 13 (1968), 130–140.
- Stoll 1963 *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)* [Bibliographie der ungarischen handschriftlichen Gesangbücher und Gedichtsammlungen (1565–1840)]. Zusammengestellt von Béla Stoll, Budapest 1963.
- Stoll 1987 Stoll, Béla: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* [Textkritische Probleme in der ungarischen Literatur], Budapest 1987.
- Szabó T. Attila Szabó T., Attila: *Kézíratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században* [Handschriftliche Gesangbücher und Handschriften mit Gedichten aus dem 16.–19. Jahrhundert], Zilah 1934.
- Szabolcsi Bence Szabolcsi: *Geschichte der ungarischen Musik*, Budapest 1964.
- Szathmári Szathmári, István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* [Unsere alten Grammatiken und die sich vereinheitlichende Literatursprache], Budapest 1968.
- Szendrei Szendrei, Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* [Notierte Quellen des ungarischen Mittelalters]. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1. Budapest 1981.
- Szendrei–Dobszay–Rajeczky Szendrei, Janka–Dobszay, László–Rajeczky, Benjamin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* [Unsere Melodien aus dem 16.–17. Jahrhundert im Gedächtnis des Volkes], Budapest 1979.
- Szinnyei Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái* [Leben und Werke der ungarischen Scriptoren], Band 12, Budapest 1908.
- Vietoris *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*, herausgegeben von Ilona Ferenczi und Marta Hulková. *Musicalia Danubiana* 5, Bratislava 1986.
- Vlastivedný *Vlastivedný Slovník obcí na Slovensku* [Geographisches Lexikon der slowakischen Ortsnamen] I–III, Bratislava 1977–1978.
- Walter Johann Walter: *Deutsche Passionen nach Matthäum und Johannem*. Sämtliche Werke, Viertes Band. Für Otto Schröder auf Grund der Vorarbeiten seines Mitarbeiters Max Schneider besorgt von Werner Braun, Bärenreiter Verlag 1973.
- Zahn Johannes Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, Gütersloh 1888–1893.
- Zoványi Zoványi, Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* [Geschichte des Protestantismus in Ungarn von 1565 bis 1600]. *Humanizmus és reformáció* 6, Budapest 1977.
- Zsilinszky Zsilinszky, Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története* [Geschichte der protestantischen Kirche in Ungarn], Budapest 1907.

Helységnévmutató

List of Place Names

Ortsnamenverzeichnis

magyar elnevezés + vármegye* the Hungarian name + the old county** ungarische Benennung + das alte Komitat***	mai szlovák elnevezés the Slovak name now heutige slowakische Benennung	német elnevezés the German name deutsche Benennung
Bártfa – <i>Sáros</i>	Bardejov	Bartfeld
Berzevice – <i>Sáros</i>	Brezovica nad Torysou	
Betlér – <i>Gömör-Kishont</i>	Betliar	
Breznóbánya – <i>Zólyom</i>	Brezno	Bries
Eperjes – <i>Sáros</i>	Prešov	Eperies
Kassa – <i>Abauj-Torna</i>	Košice	Kaschau
Késmárk – <i>Szepes</i>	Kežmarok	Käsmark
Kisszeben – <i>Sáros</i>	Sabinov	Zeben
Komjáti – <i>Nyitra</i>	Komjatice	
Krasznahorkaváralja – <i>Gömör-Kishont</i>	Krásnohorské Podhradie	
Leibicz – <i>Szepes</i>	L'ubica	Leibitz
Lelesz – <i>Zemplén</i>	Leles	
Lőcse – <i>Szepes</i>	Levoča	Leutschau
Nagysáros – <i>Sáros</i>	Veľký Šariš	Scharosch
Poprád – <i>Szepes</i>	Poprad	Deutschendorf
Pozsony – <i>Pozsony</i>	Bratislava	Pressburg
Turócszentmárton – <i>Trencsén</i>	Martin	Turz Skt. Martin

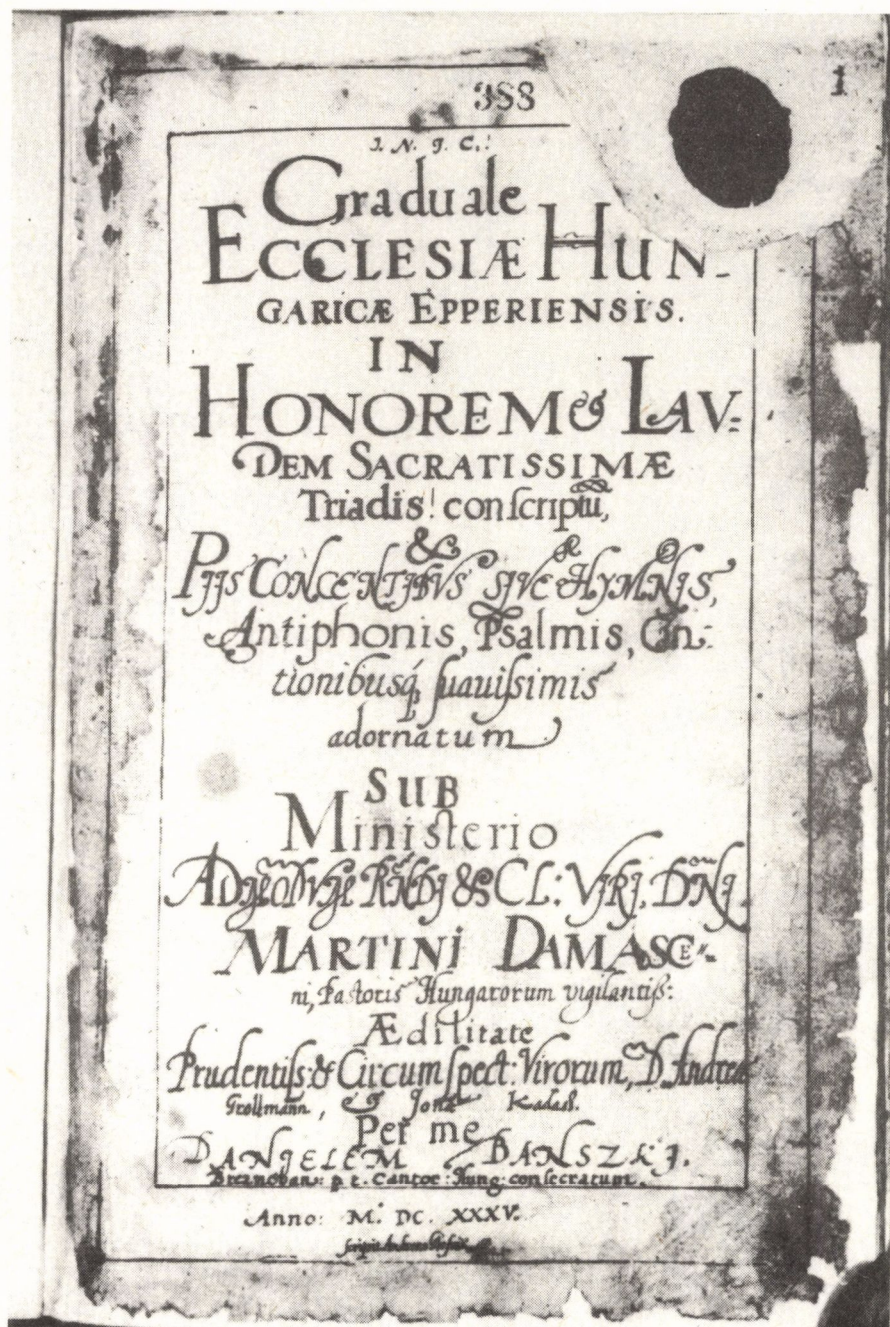
*A helynevek forrása: Vlastivedný.

**Source of place names: Vlastivedný.

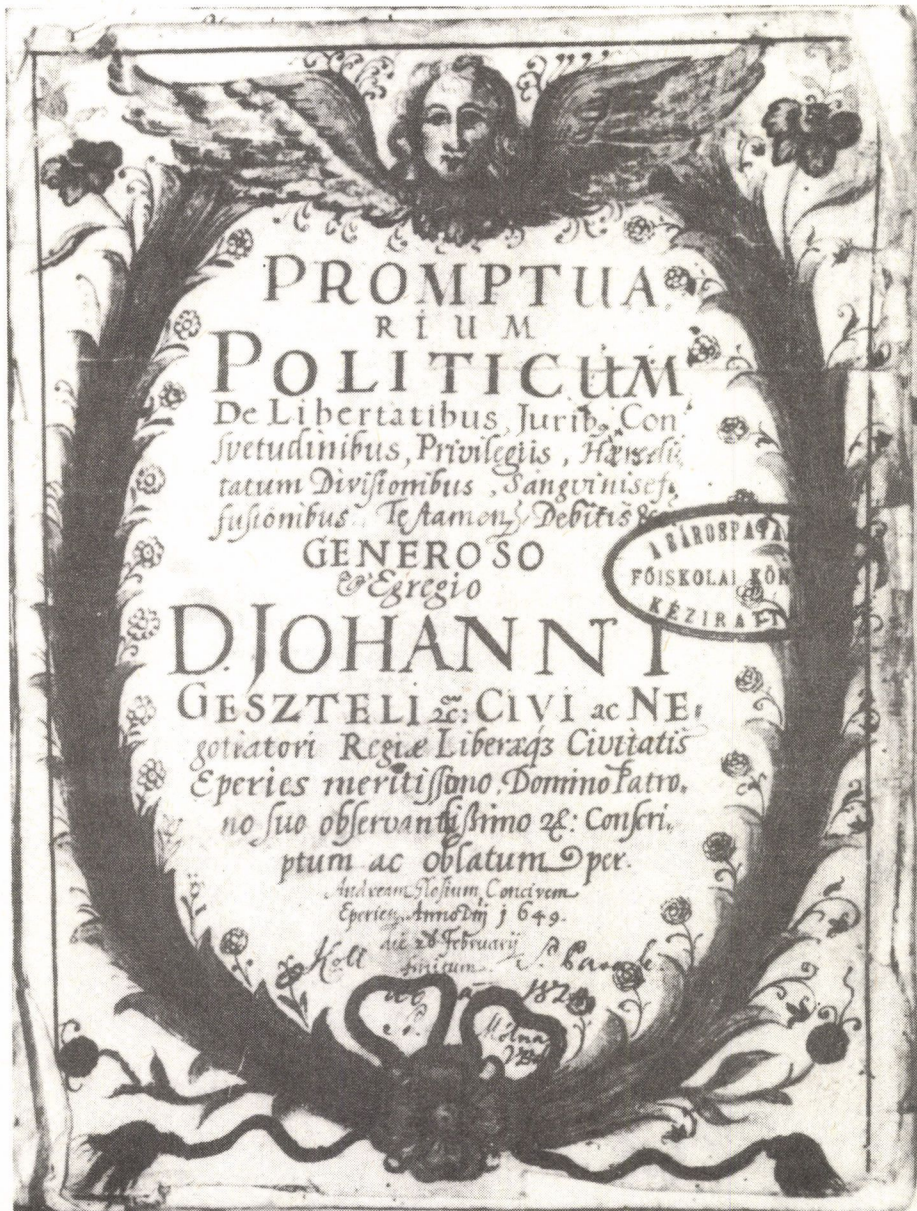
***Quelle der Ortsnamen: Vlastivedný.

Facsimiles

Facsimile 1: Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis, 1635

Facsimile 2: Promptuarium Politicum, 1649

Concentus Vii
DE INCARNATIONE DOMI
NI NOSTRI IESU CHRĪ

49
23

Introitus.

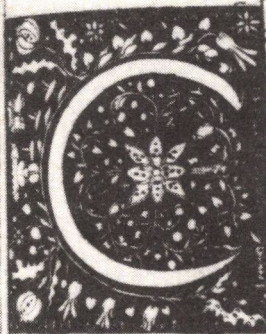
Diget harmatosatok: On nan fe
lyül, és az feleget crepegie. E
az igazat: nyilatkoztek meg, a föld és terem
je az idvösitöt. Mz eget az jsten diczölé
get hirdetik. Es az ő kezei alkotmányat bir
deti az erőlség. Diczölég kényanak és Du-
nak és szent Lélek jstennak. M képpen kes
detben diczöléges vala; mostan es mind örökön
örökké Nagy legyen.

Facsimile 3: Gradual, f 23

Concentus Vrij
DE ASCENSIONE DOMINI
Noſtri Jeſu Chriſti.

193
224

Introitus

CHOR.

ahitai ferfiat: Mit állatok az
égbe nérvén? Al le lu ja. A mint
látjátok őtet az égbe menni

ugy jö el Al le lu ja Al le lu ja Al le lu ja. Minden

napet tapsoljátok kezetekkel. Öröndöztek az Iſtē

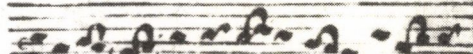
nek vigalágnak ſzavával. Dicsőſég ſzűzének és

fiúnak és ſzent Lélet ſtennek. Miteppen kezdetben

dicsőſéges vala, mostan és mind örökkön örökké.

HYMNUS

Festum nunc celebre:

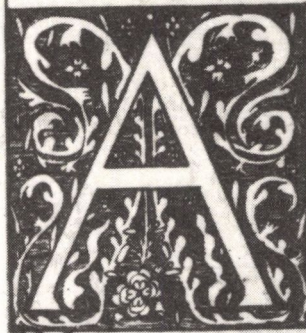

oltani nagy idnep, és ez jeles örömet

lelberjitek lelkünket, dicsőretet monaani,

Hymnus
In Septuagesima
Dies absoluti tpe:

215
88

3 bünök tavul legenek
tülünk, az io élet neve
kegyék bennünk, az Chr

stusbeli hittet, kely keresnünk tista szibül.

Meg engesztetik az Jsten
igaz hittel és igaz vallással
ö mindeneknek kegyelmes
kik biznak az ö irgalmaságában.

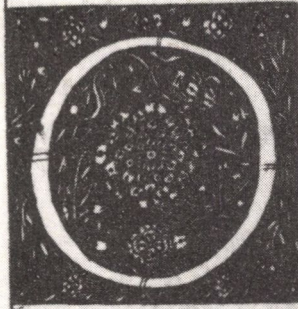
Meg szabadit az mi bűneinkből
meg ment az ördög csalamáságotul
meg adgya az üdvösigt
kibül ki estünk volt bűneinkért.

Hadgyuk el azért az gonolságot
hog uralkodhalsuk az Christussal
és lézen diczölsigünkre
ha lézünk örökösi Jstenek

Leg Christus életünk vezére
mert mindnyáian te juhaid vagunk kikért

sequuntur
HYMNI ANTIPHONALI
QUE PII CONTUS DE
PASSIONE IESU
CHRISTI.

98

kegyelmes Jesus Christus
ki vagy mi egy igalságunk
békeségünk és valtságunk

kérünk téged halgas meg minket

Mi szívünket kegyes Isten
igaz hitben reménységben
kivalt képpen erőlszed
hogy bizbalsunk csak té benned.

Te Isteni jó voltodat
állat szerint esmerbessük
mellyet hozzánk meg mutatál
mikor értünk áldóztatál.

Czak egyedül te viselled
es világának álnokságát
nyerel nekünk iduőségéd
es menyéi bódótságot.

Prosa
Mittic ad virginē:

Küldé az Ur isten, hűséges szol,
Erős követelget, értelm boggy fel,
gását, szűs hős Nazarethben,
venne, terméshetől igyget,
Gabriel Angyalat, hozsant jó kedvében. **N**icsó:
és bizonyosé tenni, szűmet hűléseben. **K**evé
leg kiralya, terméshet hatalmat, birja s felül nulla,
lyetnek uct, rocsa hatalmaval, ördögöknek nyakát,
és bünet követését, vegye ki közülünk, **V**ilag el
tapodgya sarkával, jelentvén hatalmat. **M**ennyel Ma
lenleget, úzre tölünk mellette, és magaval mintet,
riának, é jót meg mondani, az régi iralnak,
tegyen rezséltté, Atya orszagában. **M**ond est:
tilkail jelenté ki, Angyali erődget. **S**zent szűs

Facsimile 7: f 23v

do Marianát, hog' sem mint Sidoknak, hamis
 soklagának. Nyilván hiszük hog' Christus fel tamad
 idvőségünkért. ^{Christus} _{salva} Ge' győzedelmes kiralyunk Cn
 stus irgalmas nekünk

INVITATORIVM

^{Fuere}
 el tamadol kiraly Jesus Christus
 Mi minnyaián kereszttyénet i
 madgyunk. Kertek el örvender

sint Drunkban, és vigadgyunk idvösítő Jstenünk
 ben, menyvén az ő telentetinek eleiben dicsireted
 és vigabagos eneffélséket tmetelgyunk neki.
 Ad bert nagy Dr, az mi Jstenünk és kelleges kint
 mindeneknek felette, és sem veki tulle, az ő népét

Teles elő jstenek sene fia. Irgalmas mi nekünk

ia si: haromlagnak tikkat ki nyilatkoztatod.

ia jstnak és gonoszoknak holtok után való sorlo-
kat meg jelentéd.

ia mennyei boldogságnak közlésére solakat hívogatsz.

ia meg téző bűnösök hozsod fogadot.

ia mintek a mi étyainknak példájával irgalmaslagra
tanítal.

ia az al ortzas hamis igazságot mi előttünk le gyasztad.

ia het kenyerekkel és kevés Salakokkal négy ezer
és embereket jól tartal.

ia az hamis Prophetákat gyömgöcsökről velünk
meg ésmérteted.

ia a gasdaglagnak igaz végét minetünk meg jelentéd

ia Jerusalemben városának romlását meg jövendőlvén
siratad.

ia az magok alito igazaknak hiulagos voltokat meg
mutatad.

ia az abadozva bűnö hibtet meg gyógyítad.

ia a törvényből való meg igazulásnak modcsyat meg
mutatad.

ia az előbbben meg jstobél pötkösöket meg tölhtitad.

ia az hitetlen szorgalmatoskodástól mintek el-tiltad.

ia az, Kainból figyitet balotát feltamaltad.

ia az víz torlógott szombal napon-nag gyógyítad.

ia a gulla ütőknak bűnét meg bocsátván labra
allatad.

ia az haladatlan gaidokat meg vetvén az hívó por-
ganyolatát felgyóvéd.

ia az haladatlan gaidokat meg vetvén az hívó por-
ganyolatát felgyóvéd.

Facsimile 9: f 290

Dominica III Post Epiphania
Antiphona

Unam Sabadics megz mintet el velsünk.

Minemo es mert a szelet es a tenger engednek neki.

Vide Cantop. p. 180. ita te magis
Cantiones
Psal: 101 Dñe exaudi orao: p. 263 Salgat megz. Itya III.
Iesus kristus mi tegyelme: Szant Jan es Hilon
Semit ne bankodogyal krisly: Mincemek megz hal.

Dominica V Post Epiphania
Antiphona

Unam, nem jo magot vetettel e te földedbe

Donnet vagyon tehat konkollya: monda: az ellenleges

ember cselekedte ast. **S**zedgyetek ki elöszar

a bankolt es költeteket ast tevette a búzat pedig

gyucittek az en enyrembe. *Psal: 101*
Dñe exaudi orationem meam: p. 263.

Cantiones
Salá adalsunkban rolad: Hdgynk Salat minya:
Salat adunk te neked or: III Ityané ki vagy:

Dominica VI Post Epiphania
Antiphona.

meg

Facsimile 10: f 48v

Meg nyitom pelda befűdettben a hamis kímő

dom a mi elrejtetés a világ albocafatul fogva.

Plak: 69.

Deus in adiutorium.

Isten segítségemre: Dram
Isten segítségemre.

Szűgyenyűlyenek meg és qyalartas
lanak meg: a kit lelkemet keresik.

Térjenek hátra és pironkodgyanak:
e a kit az mondgyak néhen: e' e' e'.

Orvenderenek és vigadgyanak te benned minnyá
ian a kit teged keresnek és mondgyak mindenkor:
magaslatatát fel az Dr a kit keresik a teha
baditalodat.

En pedig sübölködő és heger vagyok: isten segítségem
meg engem.

En segítségem és szabadítom vagy te: Dram ne
léssel. Dicsőség.

Cantiones

Boldog az olyan ember ez: Dr jsten irgalmas né:
hogu panaszokodit az hat: Sz: david kiraly bünei.

Sequuntur Cantiones de

Tativitate

enyből jövet most hozzatok és

imé nagy jó hírt mondot,

366

I e kincz reant Dr Jsten, nag
 kegyelmegedbul, es halgas
 meg mintet Ugyai voltodbul,
 az magas meny orszagbul.

Sot hűtlégint Dr Jsten, jó lebet vadnat nekünk,
 mellyeket mi mostan meg sem gondolhatunk
 elől sem samlalhatunk.

Mind az által Dr Jsten, mostani hűtlégintet,
 meg ielentyük néked mi kevanlagintat,
 es kerünk mint Ugyantat.

Uagy mi nekünk Dr Jsten, nag szép síros elsötet,
 es gyönyörűleges Egi harmatokat,
 es szép nedveségeket.

Tyisd meg nekünk Dr Jsten, a te kinczes ládádod,
 es ne rekesad be az egsz csatornáját,
 es draga szép sallyalat.

Ne ted ércre Dr Jsten, fejunt felet az eget,
 es nagy kemény vassa alattunk a földet,
 honnet varunk eladelt.

Ne ver mintet Dr Jsten, bertelen nag alsatnyal,
 es retenő ártalmas sok hűlgeckel,
 halfontalan belectel.

Litania Maior.

SOLI   CHORUS

Ur Isten. Irgalmas nekünk.
Christus. kegyelmes nekünk.
Dr Isté: könyörül' raitunk.

Teremtő Menyei Atya Isten   CHORUS
Irgalmas mi nekünk
Megvalto Fiu Dr Isten.
Digaftalo Gyent Lélek Isten.
Légy kegyelmes mi hozzánk   CHORUS
Bocsasd meg nekünk bűneinket.   kegyelmes Dr. Isté
Sajgas meg minket bűnöleket.
Minden veszedelemtül.   CHORUS
Minden téuelgestül   Irgalmas Dr Isté.
Minden gonosztul.

Facsimile 13: f 138

PASSIO DOMINI NOSTRI
IESU CHRISTI SECUN
DOMINUS MATTHEUS

361
156

3 mi Drunk Iesus Christusnak
kénbenvedéset, ecképpen ir
ta meg Szent Mathe Euangelista

3 mi Drunk Iesus Christusnak
kénbenvedéset
ecképpen irta meg Szent Mathe Euangelista

3 mi Drunk Iesus Christusnak
kénbenvedéset
ecképpen irta meg Szent Mathe Euangelista.

3 mi Drunk Iesus Christusnak
kénbenvedéset
ecképpen irta meg Szent Mathe Euangelista

EVAN
3 idöben mikor...

Facsimile 14: f 156

162

Dei dicemus et de kristus, hogy értünk emberre
 Örök Atyának egy Fia, itt fekszik az igazságban, mi testünk
 Kik a világ meg nem foghat, a szűz ölében apoltak, ala
 Et menyeri világosság, a világnak úgy fényes léd, és fényes
 Ki hirt Atyával egy jsten, jövevény volt itt a földön,
 Es földre jött szegényességbe, hogy rajtunk könyörölne,
 Mind ereket töltve velünk, kezelemet jelentvén nekünk

Nértünk es napon születék egy beplötelen szűz
 Kinek a nap, hold és a föld, és minden csilla
 Azért mi földön lakozok, es napon diczérjük az ba
 Szeletvén nagy örömmel, es mulika szoval mondva
 Elaggunk halat mi Urunknak, szűz Maria Fianak An
 Hogy mind el nem hagyottunk, de igen erölyünk men
 O mi töltük diczertelések es fel magasztaltalások örök

Facsimile 15: f 59v

inden ember énekely, bódát fel emel
 Minc' ének esedezünk, és folyambodunk: J. se₃
 Ne büntes Drum minket, reménelégünk: se₃ se₃
 Nöblönes érdemletünk ese' toled Drunk se₃ se₃
 Oh könyörülj mi rajtunk tegedlet' lérünk se₃ se₃

Si pro no

a mi nekünk, léls az jsten ki lesse ellenlegünk
 Na mi nekünk Fiat alla ki baka bitya el colunk

Facsimile 16: f 351v

De Passione. Dni. N. 36.

Ertünk szenvedél, s-ugy idözitel, azért ké-
rünk téged, halgás meg minket. Re. Kénfén,
Vedétedert es te halálotert menes meg az po-
koltal örök haláttul.

Ertünk alsosztatal, mert ugj akarat, szívünkben bi-
ratád hogy meg rontamad. Re. Az kigyónak fe-
iet es minden ereje az mi Veekeinket. Val-
ladra véved.

Mindent meg fiseid, kit nem véteid, szenved-
del faldalmat, kit emberi állat. Re. Az bön-
nel érdemlet, es akaratul teit, menes meg az
(~~at haláttul~~ ~~mit haláttul~~) kishozatal, kishozatal.

Meg pökdöfeteven, el arubizatal, Gupltan,
gyalaszván nagy fan meg halál. Re. Es az
te 3: ruhád Verben asztamad, meg holmi
mi értünk, kit nem érdemletenk.

Tennen sent idövtod, mi reank szalla, es mindn
atkeul minket meg Vateat. Re. Adgy mi-
nekünk eröt, mindcn segefeget, hogy te,
gedet algyunk, es magasztalunk.

Dicsöseg teneked, örök Ur ISTEN ki halale
seneddel (faldalmat) keserü segeben. Re. Adgy
meg hivedet, nyics ránk sent kedvedet, hogy
tegedet (faldalmat) ~~fol magasztalunk~~ men-
lathasunk menyben aldhassunk.

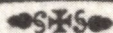
Sőt hogy veant halynak draga bent a dalod
 Istenet legélegget igaz hitet varjuk.
 Am tegyemes belsédet hol az Dr minekünk.
 tizen ötöd részében bent igazságnal nekünk
 ingyen éfelt és italt igér ő azoknak,
 a kik éhen és szomjan ő utanna futnak.
 erelsük Istenünket miglen meg találjuk
 jer hitet legélegget a mi közzel lattyunk
 szerennünk fel bűnünköl meg az uton vagyunk
 hogy minket vigyaszban találjon mi Drunk.
 Boldog fogat úgy leszünk ha így cselekedünk.
 meg igér bodoságnak örökösse leszünk,
 dicsőség Corónát fejünkön viseljük.
 kinek hervasatlan anyékában nyugodunk.
 Dicséret és dicsőség az Útva Istennek
 hatalom és méltóság a Szu Istennek
 ezekkel egyetemben I: Lélek Istennek
 tellyer S: Szaronságnak egy bizony Istennek.

Hymnus De Angelis

ícsirjut az mi tegyemes Atyátot,
 Hogy az hatolmas Annyali karotat,
 Szent Fia által teremteté menyben
 tétra fennségben.

Nagy fennségben ezek ő elöte
 Alvan örvendéket fűncelen melene
 Szent Sinyet látogat ház fanaat halgatyat
 Neki fogalnak.

Nem hívottodna ezek nekia leltet,
 Mert hiúságra őt nem teremtetet.

PROSPHONESIS
EPIGRAMMATICA,

*Ad Virum Admodum Reverendum, & Orthodoxâ
fide vitâq; integritate Clariss:*

DN. MARTINUM MADARASZ,
Ecclesiæ DEI apud Eperien: Hungaricæ
Pastorem vigilantiss: longèq; me-
ritissimum,

Dum partem sacrarum p. m. DN. D. BALTH:
MEISNERI Meditationum Festivalem in
Hungaric: idioma translata
publici juris face-
ret.

Macte animis, macte ingenio, MADARASZ
Venerande!

Virtutis dotes exere, pande, tue!

MEISNERI *svavis svavissima fistula quondam
Teutonibus cecinit disvariante sono;*

MEISNERI INTERPRES cum sis Divinus &
AUCEPS.

Per Te MEISNERI fistula dulce canit.

*Illius Hungaricâ sacra jam Meletemata voce
Pannonibus quoniam, Te modulante, sonant.*

*Orthographi PATRES, quos nocte dieq; revolvis,
Conspirant tibia, vim tribuendo, tue.*

(★★₃)

Hacte-

*Hactenus est multas tua vox diffusa per aures,
 Flexisti hâc Proceres magnanimosq; viros.
 Pluribus hinc increbesces, cupientq; docentem
 Usurpare suis auribus aut oculis.
 Aucupium hoc Madaraszicum sit Numine felix,
 Christe, tuo, innumeras ut Tibi captet aves!
 Maacte vir, ac plures studiorum porrige fructus!
 Pervigiles noctes quos peperere tibi.*

PER JOHAN. SEREDI, Schol. Eper.
 Undecennalem Rector. perfunctum,
 & jam ejusd. Reip. Juratum Ci-
 vem l. mq; exarata.

AD LECTOREM
 Christianum.

S I cupis aeterno sitiens, de fonte liquore
 Tantaleam cordis, corde levare sitim;
 Hoc scatebris resonans MADARASZI lymphalibello
 MEISNERI ex sacris fontibus orta, salit.
 Hinc bibe, felici fervens superabitur haustu,
 Ex scelerum vario naecta furore sitis.

DANIEL BANYAI, Concivis Eper.
 ac Ungarici Chori Cantor.,
 honoris ac observantiae
 ergo apposuit.

ELSÖ

Közreadói megjegyzések

Általános megjegyzések

A kézirat és lejegyzési módja jellemzésére a bevezető tanulmány vonatkozó fejezeteiben (A kézirat leírása, Zenei helyesírás) már sor került, részletesen azonban nem foglalkozhattunk a zenei és szövegjavítások problémájával.

Közreadásunkban minden tételt vagy egységet külön sorszámmal láttunk el (1–609-ig). A számokat szögletes zárójelben adtuk meg a darabok elején: a zenés tételeknél az eredeti incipit alatt, szöveges tételeknél az iniciálé után. Mivel az eredeti paginaszámozás pontatlan és hiányos, ezért csak az újabb fóliószámot tüntettük fel a lapszélén. A kottával ellátott tételek előtt megadtuk az eredeti tétel kezdetét: az eredeti kulcsot (olykor hiányzik) és az első három szótagra eső hangokat.

A zene és a szöveg közreadói kiegészítéseit egyaránt szögletes zárójelbe tettük. A javításoknál, kiegészítéseknél csak kivételes esetben neveztük meg a felhasznált forrást/forrásokat, mivel a középkori liturgikus kéziratokat, valamint a 16–17. századi graduálokat és énekeskönyveket az egyes tételek *egészére* nézve igen ritkán vehettük alapul.

Mivel a különböző műfajú tételeken különböző jellegű változtatásokat kellett végrehajtanunk, ezért az Eperjesi graduál jegyzeteihez új jelrendszert kellett alkalmaznunk. A zenei javításokban többféle szempontot érvényesítettünk. Ha a tétel eredetileg nincs ellátva kulccsal, azt külön megjegyzés és zárójel nélkül pótoltuk. Az eredeti kézirat szerint a sor elején jelölt kulcsot nem minden esetben vonatkoztattuk az azonos sor közepén kulcs nélkül kezdődő új tételre. Nem jegyzeteltük, ha a helytelen kulcsrakás következtében az *egész* tétel félrecsúszott, mert az incipit és az átírás alapján nyilvánvaló az eltérés. Azt sem regisztráltuk, ha *csak* az incipit-hangokon javítottunk, mivel a változtatás a közreadói értelmezésben megmutatkozik. A jegyzetben tehát azt tüntetjük fel, ami az első három szótag után az eredetihez képest megváltozott. (Néhány helyen a tétel elejétől adtuk meg a változtatást, mert az első három szótag leválasztása bonyolultabbá tette volna a jegyzetelés módját.) A megváltoztatott részek eredeti alakját vagy hangnevekké adtuk meg, vagy számmal és nyíllal azt jelöltük, hogy hány hanggal és milyen irányba eltolva jegyezték le a kéziratban. A nyilakkal történő jelölésmód azért is alkalmazható következetesen, mert ha a kulcsot nem a megfelelő vonalra helyezték, vagy eredetileg is hiányzik, abban az esetben könnyebb az eredeti rossz vagy hiányos lejegyzéshez, mint a közreadói értelmezéshez viszonyítani vagy transzponálni. Ha azonban az eredeti alakot hangokkal jelöltük meg, akkor azt minden esetben az eredeti (=transzponált tételknél sem az új) hangmagasságra vonatkoztattuk. Az egyszólamú tételek jegyzeteiben a *zeneileg megváltoztatott szövegrészt* és a *javított hangokat* kurziváltuk. A többszólamú tételknél az ütem- és hangszámot vagy csak a hangszámot adtuk meg és a megváltoztatott hangokat *nem* kurziváltuk.

A többszólamú darabokban kétféle értéket vettünk alapul, ami az incipitből azonosítható. A metrikus tételeket meghagytuk eredetiben, a kanció tételek értékét redukáltuk. A jegyzetekben ez utóbbiaknál is az eredeti értéket tüntetjük fel, ezért a változtatásokat eszerint kell értelmezni, illetve átalakítani.

A módosítójeleket a mai használat szerint adjuk meg (olykor kereszt helyett feloldójel). Ha a módosítójel a vonatkozó hanghoz tartozik, de nem a megfelelő magasságba vagy a hang alá került, az elhelyezést külön jegyzet nélkül kiigazítottuk. A szisztéma *főlé* (talán utólag) beírt módosítójeleket bevezettük a szisztémába, mert ezeknek nincs megkülönböztetett értékük. Közreadásunkban a szisztéma főlé csak közreadói javaslat került, az elengedhetetlenül szükséges módosítójel-pótlás pedig szögletes zárójelben a szisztémába.

Az értelmezés és az előadás megkönnyítése végett néhány liturgikus tételt a közreadásban szövegutalással vagy tagoló vonalakkal egészítettünk ki, ezek használata ugyanis az eredeti kéziratban nem következetes. A szekvenciákban a vershatároknál, az introitusokban, a rezponzóriumban az együttesek (Pueri-Chorus) váltásánál megjegyzés nélkül pótoltuk a tagolóvonalakat. Az introitusok végén zárójelben adtuk meg az introitus szövegkezdését, arra figyelmeztetve, hogy a zsolnár az introitus középső, nem pedig befejező része.

A rezponzóriumban doxológiáját nem mindig az első verzus és a repetenda után közvetlenül jegyezték le, hanem az összes ünnepre megadott verzusok után. A közreadásban az első megfelelő helyre hoztuk előre a doxológiát. A verzikulások a liturgiában *minden* esetben kétsornyi terjedelműek, ezért ha egy-egy ünnepkörhöz több verzikulust adtak meg, ezzel kizárólag a választékot bővítették. A zsolnárokat keretező antifonák végéhez igen gyakran nem írták be a recitálást meghatározó differenciát, így azokat az azonos tónusú antifona differenciája alapján kell pótolnunk. (A tónusok meghatározását l. a műfaji mutatóban.) Az ünnepek jelölése sok esetben olyan zsolnárak elé került, melyekhez az antifonát utólag írták be. A közreadásban ilyenkor a zsolnárt megelőző antifona elé tettük át az ünnepre vonatkozó megjegyzést.

A szöveg közreadása a sok nyelvi hiba, valamint a helyesírás pontatlansága és következetlensége miatt nagy gondot jelentett. Olykor nehéz volt eldönteni, hogy a problematikus hely nyelvi hiba vagy létező alak-e,

esetleg nyelvjárási jellegzetesség. A szöveg értékelését kizárólag nyelvi szakember végezhetné volna el, ezért ebben az elsősorban zenei megközelítésű forráskiadásban csak a minimális szövegjavításra vállalkoztunk.

Ha az eredeti kéziratot következetesen javítjuk vagy módosítjuk, akkor a jegyzetek száma megsokszorozódott volna. Így természetesen megtartottuk a szöveg régies írásmódját (pl. beszédek erőségét, hálá légyen, utánna, czendessen, diczösség). De ugyanakkor változtatás nélkül került kiadásra sok apró helyesírási hiba, a felcserélve használt kettőzött és szimpla mássalhangzók is. A szövegen a következő esetekben javítottunk:

- 1) mássalhangzó torzulás
- 2) értelemzavaró hiba, ékezethiány vagy ékezés miatt félreérthető szó
- 3) a mutatóban is megadott szövegkezdetek felcserélten használt magas és mély magánhangzói, valamint értelemzavaró ékezése

Az ékezés esetlegessége miatt a teljes kézirastra kiterjedő módosításokat nem végeztük el. Az ékezeteket csak a félreérthető szavaknál hagytuk el vagy pótoltuk (Hátra térienek – Hátra térienek, Nr 212; Mint az agyas hazabúl – Mint az ágyas házabúl, Nr 95). Az ékezet olykor nem a vonatkozó betű, hanem az előző betű fölé került (y és s betű fölé – szláv írásmód?). Ezeket az ékezeteket megjegyzés nélkül javítottuk.

Az eredeti kézirat alapján nem lehet különbséget tenni az *ö* és az *ü* betűk rövid és hosszú ékezet használata között, mivel a leíró inkább gyorsabban kivitelezhető vonalkákat húzott, ezért a közreadásban egységesen a rövid alakot alkalmaztuk. (Ellenben *ó* és *ú* betű egyaránt előfordul.)

A lejegyző az eredeti szövegben egy-egy hangot különböző alakú és értékű betűkkel jelölt (l. 12., 15. faksimile). Ezeket a betűváltozatokat többnyire közreadásunkban is megtartottuk. A kéziratban előforduló kétféle *s*-betűből technikai okokból csak a maihoz közel álló alakot használtuk. Hasonló módon a sokféle alakú *j*-betűből is csak egyet tartottunk meg átírásunkban. A kis és a nagy betűk használata nem következetes és a betűk méretéből nem minden esetben állapítható meg a lejegyző szándéka.

A sorok végén a szóelválasztást eredetileg nem jelölték: a szótagok kötőjel nélkül kapcsolódnak egymáshoz. (A kötőjeleket természetesen hallgatólagosan pótoltuk.) A lejegyző kötőjelet csak összetett szavakban, majd a későbbi pótlásokban az igekötőknél és a névutóknál használt. Ezeket közreadásunkban nem tudtuk a többi kötőjeltől megkülönböztetni. Nem egyértelmű minden esetben, hogy az igekötős vagy az összetett szavakat egybe vagy külön írta le a lejegyző. A kötőjeles szavakat helykihagyással és anélkül is kapcsolta.

Az átírásban nehézséget okozott a szótagolás. Ha akad is hasonló helyesírási nyomtatvány, abban igyekeztek elkerülni a problematikus helyeket. A dupla kettős mássalhangzók elválasztására ilyen 17. századi példákat találunk: királ-lyok, csenget-tyü (l. Comenius, 61., 209.). A közreadásban csak a -ggy-t nem választottuk el (csak ha -dgy alakban szerepelt).

A szövegben előforduló rövidítéseket feloldottuk és a kiegészítést zárójelbe tettük. Az *Antiphona* és a *Post Trinitatem* szavak igen gyakran és többféle rövidített alakban fordulnak elő (Antiph., Antipho., Trin., Trini., Trinit., Trinita.), ezért ezeket minden külön megjegyzés és zárójel nélkül kiegészítettük. A tételeket és a rubrikák latin vagy magyar címét kiegészítettük, a rövidítéseket feloldottuk. A prózai zsolnárok címét a Vulgata, a francia zsolnárokat a latin címet is megadó Goudimel összkiadás szerint egészítettük ki. A magyar nyelvű kanciócímek kiegészítéséhez a Várad (1566), az 1574-es Huszár Gál, a Bornemisza és a Lőcsei énekeskönyvet, valamint magát az Eperjesi graduált használtuk fel, ha az ének ez utóbbiban is megtalálható. (Ez esetben a pótlás a graduált helyesírását követi.) A graduáltban is előforduló énekek után megadtuk a fóliószámot, az eredeti paginálásra utaló számot csak abban az esetben, ha azt a lejegyző is beírta. A címek végén a pont használata következtelen és mivel nincs külön jelentése, ezért elhagytuk. A sz: (szent), -kk, (-nak, -nek) rövidítéseket vagy a magánhangzók fölött jelzett *m*, *n*-értékű vonalkákat minden külön megjegyzés nélkül feloldottuk. Néhol nem volt egyértelmű, hogy a rövidítés milyen mássalhangzót jelenthet, pl.: szálatan – lehet szamtalan vagy szantalan; nyelvileg mindkét alak helyes és a kéziratban is megtalálható (f 3, 3v).

A közreadásban a hiányzó iniciálékát pótoltuk, de a kiegészítés a mai ortográfia szerint történt. A pótolni kívánt iniciálékát a többi kiegészítéssel ellentétben nem tettük szöveges zárójelbe, ezért az iniciáléval kiegészített tételeket itt soroljuk fel:

27, 29, 31, 33, 68–77, 99, 125–131, 139–141, 242–251, 264, 267, 326–330, 332–343, 345–350, 353–354, 356–364, 367–374, 376–386, 390–396, 399–425, 453–456, 458–460, 462–486, 488–505, 507–534, 536–544, 547–550, 552–577, 579–581, 585–609.

A lejegyző több tételben a zenei sor ismétlése után vagy a rákövetkező sor előtt (zene nélküli tételeknél is) *R*-betűt írt, melynek kizárólag repetíció jelentése lehet, s nem utalhat refrén jellegű szövegre. Mivel használata félrevezető, ezért elhagytuk. Ha a szavak vagy a szövegszakaszok ismétlését *′*. -jellel látták el, a rövidítést feloldottuk, az ismételt részeket pedig vesszővel választottuk el.

A központozás következetlen volta miatt a mondatok, versek és versszakok végét hallgatólagosan ponttal láttuk el.

A szövegre vonatkozó változtatásokat csak a magyar nyelvű jegyzetben tüntetjük fel, mivel ezek a javítások elsősorban a nyelvet értők érdeklődésére tarthatnak számot. A szövegjegyzeteket a zenei változtatások után adjuk meg Tx (=szöveg)-jelzéssel, és a megváltoztatott betűket kurziváljuk. A zsoltároknál versekre, az énekeknel versszakokra (ritkán sorokra), a rezponzóriumnál verzusokra, a verzikulusoknál sorokra hivatkoztunk.

Rövidítések

A	alt
B	(a sorszám után közvetlenül:) basszus
B	(a hang értékének jelölésére:) brevis (Nr 545 tételben hangmagasság a nagy oktávban)
diff.	differencia
F	fusa
M	minima
MS	manuskriptum
S(1,2)	(a sorszám után közvetlenül:) szoprán _(1, 2)
S	(a hang értékének jelölésére:) semibrevis
Sm	semiminima
T	tenor
Tx	szöveg

Jegyzetek

- 1 Tx *élo*
(Epiphania verzus:) még' jelenél
- 5 Tx *mindet*
rettegésegtül
- 11 Tx 6. sor: *adgyat*
- 12 Tx 1. sor: *könyörgésunk ... hozzád*
8. sor: *irgalmasagot*
- 16 Tx 4. sor: *szeretedbül*
- 19 Tx 4. sor: Kériünk i-betűje a pont kivételével kivakarva
- 20 1b előjegyzés az első sorban
hogy ő Fiat: f
- 21 Tx 10. sor: *egyetetemben*
- 23 Tx 1. sor: *loi*
- 24 Huszár Gál 1560/61 *Benedicamus* szerint javítva (f b2), l. még Huszár Gál 1574 f XXXv.
Jstent, az ő országának 2↑
országának 3↑
diczösségében 2↑
- 27 Tx *irgalmas*
- 31 Tx *hozzád*
- 34 *az itéletre* – vagy hiányzik két szótag, vagy két hanggal több került be az MS-be
- 35 Tx *hirdetik* (először) – beszélük, Káldi fordítás szerint javítva (18. zsoltár 1. vers)
- 36 Tx 12. vers: *adgyő*
- 37 *hog' szüztül 3↑*
- 40 *régenten* → *ada 2↑*
ada szüznek méhében: f-a a c h
- 44 *fogva: c-f*
- 45 *szentei 3↑*

- 46 *alleluja* 2↓
- 47 *Jerusalemet* → 3↓
- 48 Tx *kedved*
- 50 *és: e-f*
- 51 *keresztyének: c c-e h-a a*
mert im → 3↑
- 52 a címben a második héber betű ejtése: *cádé*
Tx 15. vers: *paranczolatir*
16. vers: *igassag bizonyságid* (fordított szórend)
- 56 *Ur: f-a*
- 57 *holdban* 3↑
- 60 *szabadításoddal* → 2↓
- 63 *saruja: g-a pes*
- 64 Tx 4. vers: *hallotakat*
- 65 Tx 1. vsz.: *énekellyunk*
diczérjuk
4. vsz.: *czele czelekedtem*
10. vsz.: *hallotak*
13. vsz.: *s-igas*
- 67 *Ur Jstent Krisztus serege* 2↓
folytában → 2↓
- 68 *gyüzedelmet véssen: f a h a a-g f*
diff.: *c c h c a g* (8. tónus szerint)
- 71 *kegyelmeségét* 2↓
Tx *Varjuk ... egy hazának*
- 73 *idvözítő* 3↓
minket 5↑
- 75 *tészek* 3↑
- 76 1–14. hang 3↓, a továbbiakban 2↓, a kezdetre utaló utolsó két hang 3↓
- 77 1–14. hang 3↓
Tx 3. verzus: *jotél*
- 78 Tx *Jsteninek*
- 79 előjegyzés hiányzik
Urunkban → *Mert: kulcs* 3↓
2. verzus: nagy *Ur* à mi *Urunk* *Jstenünk* – későbbi betoldás hang nélkül
3. verzus: *alázatossággal: g-h a*
4. verzus: *népei* – későbbi betoldás hang nélkül
Tx *Ckristus*
- 80 *mind à földnek* 2↑
Tx *foldnek*
- 82 *országából, è világra* 2↓
Az első vsz. 3. sora 9-szótagos, ezért az 5. hangot aprózza.
Tx 6. vsz.: *hálá-ádas*
- 84 Tx 3. vsz.: *Diczértessél Atya* *szent Haromsag*
- 89 kulcs: *hirdetek nektek* →
- 90 Tx *czudalátos*
- 91 *kit lattatok: f-a a*
lattatok mondgyátok meg 2↓
diczőségét: e-a

- 92 L. Nr 142 két *e*-záróhanggal. Ez az antifona más graduálokban és a középkori forrásokban 7. tónusú. Az első hang és az utolsó két hang szekunddal lejjebb is értelmezhető.
- 93 2. hang a Nr 75 antifona alapján javítva, vége is aszerint pótolva. A *fejdelmet* *f*-hangja a lapalji *cus-tos*, következő fólió kitépve. Nem lehet tudni, mi következhetett a kitépelt fólión, mert a többi graduálból, melyek kevésbé liturgikus összetételűek és inkább műfaji sorozatot adnak ünnepek szerint, erre nem lehet következtetni.
- 94 Káldi-fordításból pótolva.
Tx 8. vers: *pognyákat*
10. vers: *kít*
- 95 Tx *agyas hazabúl*
- 97 Tx 1. vers: *ontött*
4. vers: Káldinál: *leghatalmasb*
6. vers: *elveszed*
9. vers: *Szeretet*
- 98 *malasztya* → 3↓
- 101 *minek*: nagyon lehuzott *f*, majdnem *e*
- 102 diff. 5–6. hangja 2↑
- 103 Tx 10. vers: *orczaid at*
11. vers: *Igazad*
- 104 *földébe* 3↑
à kik keresik vala 3↑
à gyermek 4↑
lelkét 2↑
- 106 Tx 9. vers: *Felségeds*
13. vers: *tapodot*
- 107 Tx 5. vsz.: *magat*
- 110 Tx 3. vers: *habők*
- 111 *embereknel*: *c* és *d* között, inkább *c*
- 113 Tx 1. vers: *útarin*
6. vers: *javaid*
- 115 nem *vagyok méltó* → 3↑
- 117 *engednek* → 3↑
- Nr 117 utáni rubrika Tx 2. sor: *kegyelmez*
- 119 *gyuiczétek*: *f-g/a*
- 120 diff.: *a a g a f e* (8. tónus szerint, de 3↓)
- 122 Tx 1. vsz.: *hozzatok*
10. vsz.: *bölczöczket*
13. vsz.: *feleythesselek fölött halvány ékezet*
- 123 A teljes refrént csak az 1., 2. és 15. vsz.-hoz írták ki teljesen.
Tx 14. vsz.: *bolgogssaggal*
- 124 Tx 9. vsz.: *kérdezi*
17. vsz.: *jelenék* – kétszer
23. vsz.: *zogoganak*
- 126 Tx A 3. vsz.-ban az aprózás a következő helyeken jelölve:
2. sor: *születet királyt imadgyátok* – negyedek
3. sor: *kegyes szóval* – negyedek
5. vsz.: *diczért*

- 128 Tx 2. vsz.: *kir*
12. vsz.: *napot; ragyozo*
14. vsz. utolsó sorában aprózás jelölve: *töredelmesen*
- 129 Tx Irgalmas
- 130 T 28¹ cis¹
B 3¹ fis
Teljes refrén csak a 4–6. vsz.-hoz kiírva.
- 131 Tx 6. vsz.: *napot, ragyozo czillagot*
- 132 Tx 1. vsz.: *Mint*
Egy sor felel meg egy vsz.-nak, félsorok után refrén. A teljes refrén nincs mindegyik vsz.-hoz kiírva.
- 133 S 7¹ pontozott S
Tx 3. vsz.: *bünről*
8. vsz.: *halalnia*
11. vsz.: *nékedis*
- 134 Az utolsó öt ütemet háromszor kell ismételni.
- 135 A 3² kereszt 3¹ előtt
Tx 1. vsz.: *diczerjuk*
- 136 S 2³⁻⁴ kereszt a két hang között és alatt
B 5² g
Tx 5. vsz.: *Angyalok – aprózás*
- 137 T és B szólamban hiányzik a b előjegyzés, mert a kulcs jobb oldali szárát lehúzza, de nem hajlítja vissza.
T 7¹ d¹
- 138 A 22., 35. hang b
23., 24., 36., 37. hang e¹
T 2. hang c¹
34–37. hang g, g, b, c¹ (analóg hely szerint javítva)
Refrén 1–4. sora 1–3. vsz.-hoz írva. Teljes refrén a 4–11. vsz.-nál.
Tx 7. vsz.: *lön*
- 139 Tx 5. (kétszer), 7. vsz.: *kiczindet*
- 140 A f 62v-n beírt *Responsorium* (pirossal írt) betűi néhol – ahol szükséges – kijavítva (feketével) a szlovák *Rospomynam* (= emlékezem) szóra.
Jrgalmaz (másodszor): d
Tx *szsent*
- 141 *téged mind: f a*
- 142 *d-záróhanggal l. Nr 92*
- 143 *alatyából szüle 2↑*
- 144 *földön békeség 2↓*
akarat 3↑
embereknek: f-a
- 145 *használyon 2↓*
az Kristusnak születése 2↑
Kristusnak születése 3↑
- 147 Tx *alotok*
- 149 *mondgya az Ur 2↑*
- 152 Psal: 46
- 153 *mondvan 2↓*
Jesus Davidnak Fia könyörülly 4↓
könyörülly + diff. 3↓

- 154 Tx czufoltakik
- 155 *él az ember* 2↓
Tx igeivel
- 156 ne *kisérczed* → 3↑
- 157 diff. 3↑
- 158 diff.: *a a h g a f* (5. tónus szerint, de 3↓)
- 159, 160 megvonalmazott szisztémák
- 163 *nékem* 3↓
- 164 diff.: *a a g a f e* (8. tónus szerint, de 3↓)
- 165 *valasztottak* 3↑
- 166 *szivel* 2↑
Tx törés
- 167 *minden* 3↓
- 168 Tx megyünk
- 170 *kely* 2↓
Tx 5. vsz.: *magadad*
- 172 Tx 1. vsz.: *Miczériünk*
- 173 Tx 1. vsz.: *Diczériuk*
3. vsz.: *Féllyük azért*
7. vsz.: *tisztességet*
- 174 Tx 3. vsz. 2. sorának utolsó szava (*nekünk*) a 3. sor elején
4. vsz.: *tisztességet*
- 178 Tx 1. vsz.: *igassag' nap*
- 179 Tx 2. vsz. 2. sor: *kerezniek*
4. sor: *keresnoik*
Batthyány graduál p 156 szerint javítva
- 181 *valtsagara: a-g* clivis MS-ben javítva *a-f-re*; mi az első változatot tartottuk meg
- 184 *kiknek czelekedetek* 3↓
- 186 *Nem csak à testi* 3↑
kenierrel áll az ember 3↓
Jstennek igeiuel 2↑
- 187 *Vigyazatok azért* 3↓
mikoron az 2↑
el iövendö 3↑
éyfélkoron: *h-d*
ne talallyon: *d-h*
- 189 Tx 5. vers: *bünetöknek*
- 190 Tx 3. vers: *Istennek*
örössek
4. vers: *banátt yok*
5. vers: *ki és*
8. vers: *hagyot*
- 191 Tx 1. vers: *igasságot*
- 193 *engemet* 2↑
Tx embertul
Az antifonát utólag írták be a zoltár száma és címe mellé.
- 195 *egy: g-e* clivis MS-ben javítva *g-d-re*. Mindkettő elfogadható.
Tx 4. vsz.: *iduóséged*
11. vsz.: *igireted*

- 196 Tx A 6. vsz.-nál először a következő vsz. szövegét (*Téged bódog*) kezdték írni, majd javították. Valószínűleg ezért maradt az edgyetlen írásmód.
- 199 Tx 2. vsz.: *Adamot*
9. vsz.: *Fanak*
11. vsz.: *fizeted*
- 200 A kulcs nélkül írt tételben a g- és a c-kulcsban való gondolkodásmód keveredik. A refrénben g-, a verzusban c-kulcsot vettünk alapul. A dallam 2. sorában a meg' valto d-je e-hangnak is értelmezhető, de a többi graduálforrásban d található.
4. sor: *monda* → 2↑
verzus: *magzattya* 2↓
Tx 5. verzus: *ior*
- 201 *Urunknak* → 3↑; (ezen belül) *monduan*: a-c
- 202 → *áldot a ki jöt az* 3↓
- 203 *Ur*nak: f-a
- 207–
–209, 211 A scandicus neumacsoport a középkori forrásokban mindig d-a-c (vagy d-a-b/h), tehát előbb a kvint, utána a terc (vagy a szekund), ezért eszerint javítottuk.
- 208 *Fiat* 2↑
Nazarethbeli: d-a-f
Jesus: f-a
- 209 *Aszszoniallatok*: d-f-c
Urunkat 2↑
- 210 *raitam*: f-a a
- 211 *idein*: h-a-h-c-a-g
és az erős: d-f-e
- 212 *szég'eniüll'enek*: c-e
Tx *Hatra*
MS-ben az antifona két sora között: „Milleter hoc scribsit”
- 213 *az gonoszoknak* 3↑
- 213, 214 diff.: c c d c h a g (7. tónus szerint, de 2↓)
- 215 *ki mulom*: a f
nyugoszmom: +c
- 217 Tx 2. vers: *hábórotának*
- 218 Zsoltárszámozás javítva (32-ről?) 31-re.
- 219 Ugyancsak javított zsoltárszám.
Tx 2. vers: *erősitetter*
5. vers: *balgatásságom*
9. vers: (másodszor) *előter*
15. vers: pótlás a Káldi fordításból
- 220 Tx 10. vers: *tetemin*
- 221 Tx 3. vers: hamar *hamar*
4. vers: *tememim*
28. vers: *üret*
29. vers: *laknák*
- 222 Valószínűleg a 130-as zsoltárszámot javították – tévesen – 119-re.
Tx 6. vers: *hiu=hiv*
- 223 A zsoltárszám és a latin cím is javított, utóbbiból ez olvasható: Dne ne üdiorationē meam.
Tx 1. vers: *mondásot*
igassagot
5. vers: *alko/tmányiról*
6. vers: *mind*
12. vers: *lelket*

- 224 javított zsoltárszámolás
Tx 5. vers: kiáltótának
7. vers: *meuetének*
- 226 1., 2., 3., 6. vsz.-ban aprózás jelei
Tx 4–5. vsz.: *irgalmas*
6. vsz.: *található*
- 227 a c- és g-kulcsban való írásmód keveredik
Iesus → *lévén* 3↓
lévén → *kénai* 4↓
közben → *szóla* 2↓
kénai – aprózás jelölve
- 228 *artatlan* 3↑
Büeneiket: hangnak csak szára van (helyhiány miatt)
- 229 Tx 8. vsz.: *s-haláladat*
- 230 Alapírástól eltérő, nem szép külsejű kottairás, a kottafejek formája rombusz.
Tx 6. vsz.: köztünk *z-t* közé utólag beszúrva egy *o*-betű.
- 231 Tx 15. vsz.: *boczatat*
- 232 Tx 3. vsz.: *hálhádatlanságot* (javítás miatt)
9. vsz.: *kit*
- 233 Tx *napokik*
- 234 *minden*: *f*
- 237–238 A 2. tónusú *Ez bizony* kezdetű és a 4. tónusú *Őt arpa kenyerekkel* (MS-ben *ő az arpa...*) antifonákat folyamatosan írták le. Az Öreg Graduál (p 459) és a Spáczay graduál (p 77) alapján ezt a két különböző tónusú antifonát közreadásunkban is külön írjuk. Az összevonás valószínűleg azért történt, mert ebben a böjti antifona-sorozatban minden vasárnaphoz csak egy antifonát írtak, de itt nemcsak az első, rövid szövegű antifonát akarták megadni, hanem hozzákapcsolták (?) az ünnephez tartozó másikat is.
- 329 *halált* 3↑
- 240 *neveben* 2↑
- 241 A vsz.-ok sorai között általában nem vessző, hanem elválasztó vonal.
- 242 Tx 4. vsz.: *pögdösék*
10. vsz.: *szenveded* (javítva)
- 243 Tx 2. vsz.: *pögdösték*
- 246 Tx Néhány utólagos javítást figyelembe vettünk, ezek eredetije:
3. vsz. 2. sor: *tanitvanyis ottet elhadgyanak*
4. sor: *Idvözétünket*
8. vsz. 4. sor: (talán) *dologbol*
9. vsz. zárójelbe téve
10. vsz. 3. sor: *tartva*
12. vsz. 1. sor: *kenték*
- 247 Tx 4. vsz. 2–4. sor: sorvégi szavak eredetileg *y*-nal, majd kihúzva.
- 248 Tx Nr 247-hez hasonlóan több sorvégi szóból kihúzták a *gy-t*, illetve az *y-t*. Ezek: 3. vsz. 1–2. sor, 15. vsz. 4. sor.
- 249 *münket*: szárnélküli pontozott *c*
- 250 Tx 3. vsz.: *érdemet*
- 251 Tx 1. vsz.: *tölt*
- 252 későbbi írás; 3., 6. vsz.-ban javítások
- 253 A $g^{3,4}$ M
 11^3 g^1
Tx 16. vsz.: *kedved*

Későbbi javítások, kiegészítések:

- 1. vsz.: küzdét, meg' mentét, szerzét
- 11. vsz. 8. sor: hogy kegyelmet nyerne
- 13. vsz. 4. sor: Atyanal → Attyaval
7. sor: helyén → helyett
- 15. vsz. 8. sor: mind → mi
- 16. vsz. 8. sor: helyettünk – érettünk

254 *Christus: f-d*

9. vers: +a

38. vers: +d

Tx 10–21. vershez írt kórusrefrén: Oltalmas

33. vers: temeségednek

39. vershez (Az mi halalunknak oraian) később másik választ írtak: Légy velünc Ur Isten

51. vers később javítva: kiralyunkat

utolsó vers: uédelmes

A refrén zenéje és szövege nincs kiírva minden vershez.

255 A c- és g-kulcsban való gondolkodásmód keveredik.

Az mi életünknek kezepette 2↓

kit mi keressünk segedelmül 2↓

Uram Jsten 2↑

ki mi büneinkért → reank 2↓

reank meg' haraguttal 3↓

Szent áldot Ur Jsten 2↓

Szent erős Ur Jsten 2↓

Szent iduözítő → büneinkért 2↓

büneinkért → gonoszul 3↓

gonoszul 2↓

vigagtallyon: második a-g későbbi betoldás

Szent erős: először g e f (kimaradt a motívumismétlő első hang), később javították

256 *Amen* 3↓

Tx I/8. vers. meg szegéséről

III/4. vers: tauosztast

Irgalmas (kétszer)

Kyrie Eleison visszatérés fölé beírva: Ur Isten (Kristus) Ur Isten

257 Tx büneinkrul

258 MS-be csak annyi recitáló hang van beírva, amennyi a legelső sor recitálásához szükséges, vagy amennyi kifer.

1. kórusrész:

A 6. hang: 2S/e¹, d¹

3. kórusrész:

A 19. hang: es¹

B 18–20. hang: M/c, S/es, M/d

Tx Engedgy, adgy gy-je kihúzva

14. vers: engedgyünk, később javítva: engedhessünk

15. vers: késérteáben

259 I *tellyes*: a-g-e-g-a-g

II *töretinek*: a-c

büneirt: a-f a-b a-g f-g-a-g-f

III *vala*: a-g f-g-a-g-f

Jstenedhez: a-g-f-g-a-g

IV–V első három sorban b-előjegyzés: fölösleges

Tx IV lãng'al: ékezet és -al későbbi beírás

V tüzet: +e

kö *falait*: f f

Papokat: héthangos melizma

VI az ő templomat: c-h a-c
egyetemben: végén +e
Jstenről: e
mondanak: végén +e

Tx későbbi javítások: idnep–üdnep; séllyesték–széllyeszté, mondanak–mondananak

VII Csak az első három sorhoz van kitéve a b-előjegyzés, itt nem feleslegesen.

valtozot: eredetileg g, majd kivakarva; nincs helyette új hang

kövei: nyolchangos melizma

Aran'nál 2↑

Jstenedhez: hangok és elosztás bizonytalan

VIII előjegyzés hiányzik

inyekhez: egy szótag

nékik: egy szótag

uczakon: egy szótag

Jstenedhez: két szótag

Tx A nyolc lamentáció szövegéhez több ékezet utólag beírva.

260

Az Öreg Graduál p 265 szerint kiegészítve, de a pótoltszövegben nem az Öreg Graduálban használt h-c, hanem az Eperjesi graduálból ismert h-d pes-t vesszük (l. Az vének).

szidalmaságinkat: h-a-g-e-a a, utóbbi később g-re javítva

hazunkban: előtte az mi betoldás (hang nélkül)

meg' homalyosodanak: +a

fogva – későbbi kiegészítés: g-a-h-c h a g d f a

vala: g-a-h-c-h-a-g e a g

haraguttal: h-a-g-e-f g

Jerusalem: c h a g

Tx birodalmat

mint örökké

méirt: eredeti javítás mire-ről

261

Cantus Catholici p 67 szerint változtattunk. 8 vsz.-os ének, eredetileg is végig kikottázva. A strófák zenei lejegyzése néhány helyen eltér, de egyik strófát sem vehettük alapul, mert mindegyik hibás.

1. vsz.: szomoruságnak → kénoknak 2↑

oraia 2↑

Angyalok → hasonlítatot 2↑

7. vsz.: bününk: +h

8. vsz.: f 155 v lapszéli betoldás: Urunk kin szényvedeset mi (hang nélkül), ezért a melizmákat fel kellett bontani

ezeokról gondolkodgyunk: f-e-d

mi sírassuk: e-d-c-h-a

Tx 3. vsz.: mi reggel (= méreggel)

4. vsz.: zokuán

A szövegben előforduló utólagos javítások, betoldások, melyek egy részét a közreadásnál is figyelembe vettük:

1. vsz.: mindentül – mindenektül

2. vsz.: szenvedésnek – szenvedésednek

3. vsz.-ban javítás előtt t-kettőzés nélkül: vitetet, czapdostatot, tartatot

4. vsz.: szényén – színyén

gyöletek – gyülyetek

5. vsz.: tart örösége – tágh üresége

czuzo mazo – csuszo maszo

indulatok – indulyatok

6. vsz.: iobul'atok – iobuljatok

7. vsz.: boczátasék – boczátassék

8. vsz.: hadgyunk – hadgyuk

iobiczuk – iobicsuk

érdemünk – érdemét

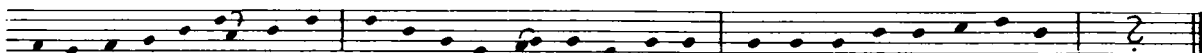
tiszteltesünk – részesülhessünk

tarsaua – tarsáiu

- 262 f 156v, meg' ölnék 2↑
 T f 156v, a kórus két része között M szünet
 S f 157, 8. hang után M szünet
 A a szegéneknek adhatak: 1S, 2M, 5S
 szegéneknek → 3↓
 T 18. hang: g
 aszszony'állat: utolsó f kihúzva, mert csak négy szótagnak veszi
 f 157v, ezüst pénzt 2↑
 f 158v, el árúl engem: g, továbbiakban javítva, de nem értelmezhető
 A 5–6. hang 2↑
 születet, javítva: születettet +f
 f 159, első sor végén vagy +c vagy egy szótaggal kevesebb
 Rabbi: d e-f
 f 159v, hegyére 2↑
 Tx néket
 f 160v, kellyetek, későbbi javítás: a g f
 Tx késértebe
 f 161, monduan: +c
 fogiátok: analógia alapján rekonstruálva, az eredeti nem egyértelmű
 f 161v, fülét 2↑
 De mint → irások 3↑
 Tx Azon órában monda Jesus à seregeknek
 f 162, monda néki: c d-c a a
 f 163, Tx Ez is az Galileabéli...
 A f 163v, 7–8. hang 2↑
 Tx Nem ismérem ezt az embert: később kihúzva
 B f 164, 7. hang: c
 f 164v, é mái napig' 2↓
 f 165, mezeiért 3↓
 ellened: d-e f
 f 165v, vesztenék 2↑
 A f 166, 2. Chorus 4. hang: f¹
 Tx 2. Chorus: Feszetség', Feszéttség', Feszetség, Feszétség'
 S 3. Chorus 6. hang: a¹
 f 166v, 2. sor: +c
 meg' feszéttetnék 3↑
 f 167, Es rea pökdösvén → feiét 3↑
 Tx pög'dösvén
 S f 167v, 1. hang: B
 A 42. hang: e¹
 A f 168, 18., 19., 44. hang: S
 A, T Jsten: javítva Jstennnek + hang
 f 168v, el engemet 3↑
 B 1. Chorus 4–5. hang 4↓
 Tx mondvan
 S Tx 2. Chorus, eredetileg: meg' szabadittyá
- 263 B f 171, irta meg: +c
 f 172v, igyam-é 2↑
 Tx Zidód
 f 173v, hova gyölnék: +f
 Tx Jesus? (először: fölösleges kérdőjel)
 f 174, Ha pedig jól 2↓
 A, T szólamok felcserélve
 f 174v, megennék: +c (szövegjavítás miatt)
 S 7. hang: a¹
 A 19. hang: f¹
 B 7., 8. hang: c

- f 175, Tx Jesust
 f 175v, mondot
 f 176, az én: *g-a-g*
 Tx (Evang.:) Barrabást
- S f 177, Tx Feszidzd
 S f 178, 1–6. hang 2↓
- T, B f 179, 9. hang: S
- A, T, B f 180, 18. hang: S
 Tx à kik
 f 180v, monda à: +c
 f 181v, Ezek: *f-c-f-e-d-c d*
 Jesus (másodsor): *e-d-c-h-c*
- 264 Főírástól eltérő (viszonylag primitív) kottairás, a szövegírás az előzőekkel azonos, de a Nr 266 végén levő beírás szerint későbbi.
 Tx 3. vsz.: szálod
- 265 Tx Későbbi javítások, különösen *t-ről d-re*.
 3. vsz.: ereit – erejét
- 266 Tx Későbbi javítások, ezek közül jelentősebb: 1. vsz.: kit főlem – hogy fülem
 3. vsz.: *mi* kint
- 268 *esmered: e-g*
Lélek 2↑
Jstennek: +a
Mikeppen. e-g
- 269 *Diczéret Ur Jsten 3↓*
Mert az Christus áldozik érettünk 3↓
Feltamadot mint 3↓
Kérünk téged igaz hitből 3↓
fel támadál kegyelmes 2↑
szenedél Christus, azért: d f d c c d
az igaz hitben: g g a f
 Utolsó sorban nincs előjegyzés.
 Tx gyulekezeti
 Diczéred
 későbbi kiegészítés: enged – engedg'
- 270 *Mit latal utadban → varja tanétvanit 3↑; ezen belül Maria: +2↑*
soksagának: e-g
iduőségunkért: c-f
irgalmaz nekünk: e e d-f
 Tx későbbi javítások: háladásal – háladással
 Atyát – Attyát
- 274 Az alapírástól eltérő, nagyrészt értelmezhetetlen kottairás. Mivel más forrásból sem egészíthető ki, ezért elhagytuk. Az utolsó sor: három hang az iniciálé vonalán és egy kriksz-kraksz az alsó vonalról indulva. Dallama eredetileg:

A kiadásunkban közölt dallam az 1652-es Lócsei énekeskönyv p 42-ön található, melynek szövege, szótagszáma a 2. és a 4. sorban az itt közölt szövegtől eltér:

Keresztyéneknek serege,
 Husvét innepét ditsirje,
 esztendönként énekelvén,
 nagy felszóval örvendevén.

- 276 népe 2↑
Kottával csak a himnusz első sora, ami megegyezik az előző himnuszéval, de a továbbiakban arra a dallamra nem húzható rá. Mivel a többi graduálban ez a szöveg nem fordul elő, dallamát sem tudtuk megadni.
- 279 uala 2↓
alleluia, alleluia: a-h a-g f e-g g e e
- 280 Christus 2↓
emberen: a-c
alleluia 2↑
- 281 husvét 2↑
napian → sietséggel 2↓
à szent 3↓
Aszszonyok 2↓
el menyvén 3↓
menyvén 5↓
Christusnak 3↓
Christusnak koporsojához 2↓
koporsojához 2↑
Nr 280, valamint Batthyány, Ráday, Öreg Graduál alapján javítva.
- 282 alleluia 3↑
alleluia 2↑
Tx retenenék
- 283 meg ielenék 2↑
tanituanénak ezt 2↑
ne félletek 2↓
alleluja: a-c
- 284 Christus: +a
igazulásunkért 2↑
meg' hala az mi bűneinkért: értelmezhető 2↑ is
- 285 alleluia 3↓
- 287 adgya az: e e a-e
- 289 → mondgya Egy 3↓
alleluja 2↑
- 290 → senki 3↓
alleluia 2↓
- 292 Seqvuntur Psalmi-cím eredetileg a f 194 tetején, Nr 289 közben.
Tx 3. vers: minden féle
- 294 Tx 19. vers: az Ur Jstenbe meg' emlékezék
Israelnek (másodszor fölösleges)
- 295 diff.: c c h c a g (8. tónus szerint)
- 296 Tx 2. vers: vigasztald
- 298 Tx 2. vers: diczéretet
12. vers: kik
16. vers: lovaknak MS-ben javítva g-re
- 299 irgalmasagod: f e
Tx irgalmasagot
- 300 Tx 8. vers: irgalmaságot
- 301 irgalmasaga 2↓
- 303 minden föld + diff. 3↓
- 304 Tx 1. vers: Orvöndezzetek
10. vers: haborusagogat
- 152

- 329 Tx 2. vsz.: *kegyelmed*
- 330 Tx 1. vsz.: *adatekték*
3. vsz.: *hatalmád*
5. vsz.: *szeretedben*
6. vsz.: *Idlyük = üljük, ünnepeljük*
- 334 *alleluja* 2↓
à fogsagot 2↓
- 335 *Alleluja*: 2. hang 2↑
diff.: a a g a f e (8, tónus szerint, de 3↓)
- 336–337 A középkori forrásokban és a többi protestáns graduálban egy antifona.
- 336 Tx *hozzatok*
- 337 *Alleluja* 3↑
es örvendez 2↑
- 338 *Galilaeabeli* 3↓
férfiak, mit 2↓
néztek: +d-f pes, melyet (d-e-vel) a következő szótagra vettünk, így a következő rész szövege egy szótaggal előbbi hangokra énekelhető, a többletet pedig a *vitettet h*-hang kihagyásával szüntettük meg.
ítéletre: g a-c
- 339 *méne diczöült*: h c d
- 342 Tx 6. vers: *Enekelellyetek*
- 343 *nepek*: a-c
Jstenünk: melizmából négy hangot utólag kitöröltek. A második *Alleluia* hangjait (*b g b g e*) a lapszélre írták hanyag írásmóddal: ebben a formában nem értelmezhető.
- 346 *felölem* 2↑
- 350 A hang rövidülése, vagyis az aprózás a következő helyeken van jelölve.
2. vsz.: *Apostoloknak; Angyalok*
3. vsz.: *czudalkoztok*
6. vsz.: *ellenségünket; szabadulásunkat*
7. vsz.: *mene diczőségbe*
- 351 *napon*: +c
- 354 I. a Nr 132 előadásra vonatkozó jegyzetet
- 355 Tx *Templomodtól*: eredeti javítás
- 357 Tx 1. vsz.: *szeretetedben* (piros tintával a szó fölé írva)
- 358 Tx 7. vsz.: *irgalmasz*
9. vsz.: az *erettetnek* (1632-es imádságos könyv szerint javítva)
- 360 *bennek* 3↑ + c
Tx *szeretednek*
vel: *Diczéret tenéked áldot Jsten* helyett énekelhető.
- 361 *Szolnak* *vala külömb külömb* 2↓
vala külömb 3↓
alleluia (másodszer) 2↑
- 368 A f 262-n található ugyanezen zsoltár (Nr 390) szerint javítva és kiegészítve.
Tx 4. vers: *Emlékezetet szeretet*
6. vers: *nemzetségek erőségét*
- 371 A 2⁴, 3¹ e¹
7² f¹
9¹, 2 Sm, pontozott Sm
T 3² e¹
16³, 4 a
B 3¹ e
7², 13², 14¹ d

- 9^{1, 2} M, S (pontozás nélkül)
 10^{3, 4} 3↓
 Tx Amelyik vsz.-ban nincs 5. sor, abban a 4. sor utolsó öt vagy hat szótagját kell ismételni.
- 372 S₂ 11, 12 f¹, f¹, d¹, d¹
 14² f¹
 Tx 1. vsz.: Könyörög'junk
- 373 Aprózás jelölve:
 3. vsz.: üdvösségünknek gyönyörüsége
 4. vsz.: keresztyéneknek jo segedelme
 6. vsz.: véle együt az Fiu Ur Jsten
- 374 Az első versek pes és clivis hajlításait a második versek nagyobb szótagszáma miatt helyenként fel kellett bontani.
- 375 czelekedet: e-g-a
- 376 büneinkben 2↑
 Tx 3. vsz.: szeretedben
- 378 Tx 3. vsz.: teremted
 Hálugas
- 379 felséges 2↑
 Ur Jsten 3↑
- 380 szükségünkben: g-a
- 381 szivei 2↓
 könyörgéseket 2↓
- Nr 381 utáni rubrikában: aliquod
- 382 à Christusnak → 3↓
- 383 felöl 2↓
 monda 2↓
- 385 Tx 6. vers: Melchisednek
 8. vers: helyek (fölsöleges rövidítés)
- 386 Tx 2. vers: szamolyá
- 387 hog' (clivis első hangja) mi meg' tarczuk a te paranczolatidat 2↑
 meg' 2↓
 paranczolatidat 3↑
 diff.: e e d e c h (8. tónus szerint, de 3↑)
- 388 félelme 2↓, de javítás nyoma látható
 diff.: h h a g a h a (1. tónus szerint, de 2↑)
- 391 nepek → 2↓
 diff.: 3↓
- 393 diff.: a a g f g-a g (1. tónus szerint)
- 395 diff.: h h a g a h a (1. tónus szerint, de 2↑)
- 396 A zoltár száma a Nr 395 antifona elé írva.
 Tx 1. vers: Urát
- 397 magasztaljuk: e-g
- 398 nyelveken ... de: az eredeti szerint 2↓ is értelmezhető
 szolnek, de szeretetem: utólagos javítások, a c- és a g-kulcsban való gondolkodásmód között ingadozik
 pengő czimbalom 2↑
- 400 Tx 11. vers: idvösségünknek – Káldinál: Istenünknek
- 402 Martyromoknak: +a
 Kegjelmez mennyei Szent Atyank 2↑
 à mi Urunkért 2↓

- 403 Tx 4. vsz.: *Te meg' valaztad*
- 409 Tx 11. vsz.: *Lelket*
- 411 Tx 5. vsz.: *gyzőségére* (Batthyány graduál p 130 alapján javítva)
7. vsz.: *ajándékor*
- 412, 415, 419, 420 kotta nélküli bevonalmazott szisztémák
- 414 Tx 7. vsz.: *diczöiczet*
- 417 Tx 1. vsz.: *melegéte*
2. vsz.: *egésséget*
- 420 Tx 1. vsz.: *diczödédunk*
9. vsz.: *Jstennél*
- 421 Tx 1. vsz.: *szeretedben*
- 422 Tx 1. vsz.: *Könyörögjünk*
- 424 Tx 2. vsz.: *késérte**ben*
- 425 Tx 3. vsz.: *tanácza*
- 426 *Jrgalmaz*: f-d c
Tx 3. verzus: *fogadot*
20. verzus: *paranczolatod*
- 428 *azonképpen Lázár* 3↓
- 429 *hazam* 2↓
- 430 *az Jstennek* 2↓
- 432 *paranczolatidra*: *clivis* 2. hangja az eredeti szerint inkább 2↓ értelmezhető
halot 2↑
Tx *Paranczola* (Spáczay és Öreg Graduál szerint javítva)
- 434 *hazokhoz* → 3↓
- 435 *Prophetáktól*: *a-g* között
- 438 *alaztatik*: *a-c-h*
magaztaltatik 2↑
- 439 Tx *töd*
- 440 *é sebesnek* 2↑
- 445 *elmédből* 2↓
- 446 Tx *büneit*
- 448 *alá* 3↑
- 449 *egiz* 2↑
ennékem 2↑
- 450 *mondo*: *a-c*
- 454 Tx 1. vers: *szüg'ség'*
37. vers: *halotaiból*
- 456 diff.: *c c h c a g*
- 457 Tx *bölczeséged*
- 458 Tx 3. vers: *bölczességed*
- 462 diff.: 3. tónus szerint, de 4↓
- 463 utáni rubrika, 3. ének: *Halat adunk neked* – kihúzva
- 467 Tx 2. vers: *szegyenülnek*
8. vers: *Úrban*
23. vers: *Diczesék*
- 468 diff.: *a h a g f e* (7. tónus szerint, de 4↓)
Tx *monda* – rövidítés
- 471 Tx 10. vers: *mondgyad*
- 472 *Menny ki ... vagyok* + diff. 3↑

- tölem ... ember* 2↑
Uram, mert bűnös 4↑
- 474 *oltalmazó* → 3↓
- 475 Tx 3. vers: talalt *magának*
 12. vers: *diczőséged*
- 477 Tx 1. vers: *hazat*
mul/kalkodtak
- 484 *Ur Jsten* 2↑
 A vasárnaphoz tartozó Cantiones-rubrika eredetileg a f 303-n található.
- 488 Tx 12. vers: és oszszatok el az *az* ő hazait
- 489 diff.: a a g a f e (8. tónus szerint, de 3↓)
- 491, 494 üres kottasorok
- 492 Tx 2. vers: *nyugatik*
 12. vers: *keregsége*
 18. vers: Ha lopót *által*
 22. vers: *neragagyon*
- 493 *azt latroknak barlangjává* 2↓
- 494 Tx El jonek
- 497 diff. 6. hangja 2↓
- 498 *czelekedett* 2↓
 diff. 3↑
- 505 *kilencze* → 3↓
- 506 diff.: a a g a f e (8. tónus szerint, de 3↓)
- 507 Tx 5. vers: *melyet*
 14. vers: *szivünkké*
- 509 *mert tudgja* 2↑
- 510 Tx 1. vers: *Urát*
- 515 *akor lészen* 2↓
veled 2↓
veled együtt → 3↑
- 516 Tx 5. vers: *éitéled*
 A 2. rész 1. versének (= 9. vers) közepétől a Káldi fordítás szerint kimaradt vers: *mert törvényedet el nem felejttem. Itéld meg itéletemet, és szabadíts meg engem:*
- 517 *Jesus* → 3↑
- 519 Tx *hozzad*
- 522 diff.: a a g a f e (8. tónus szerint, de 3↓)
- 523 *ebédemet: g-f e e*
- 526 *Monda azért Jesus à te Fiad* 3↓
Jesus 4↓
 diff.: a a g a f e (8. tónus szerint, de 3↓)
 Tx és *hun* ő
- 527 Tx 8. vers: *bizonyságid*
- 528 *kértél engem, azért* 2↑
azért → 3↑
- 531 Szövege a Nr 530 2. vsz.-a, tehát inkább az elé való. Tx *Hozzam*
- 534 *Az Ur hazaba örömmel* 2↑
- 535 Tx 1. vers: *kis kezdőbetű*
 6. vers: *à míg'*
békesé[gé]re – lehetne békéjére is
- 536 *meg gyógyulok* →+ diff. 1–4., 6. hang 2↑
- 537 Tx *gyógyétod*
- 539 Tx 1. vers: *szivembül*

540		Tx nap nyugatik	
545	A	14. hang 16., 17. hang utolsó hang	e^1 2 Sm d^1
	T	6., 51. hang 20. hang 22. hang 29. hang	c^1 f^1 e^1 S
	B	14., 15. hang 25. hang 27. hang 30., 52. hang 31–33. hang 38. hang	S, M f S/g a 3↑ B
546	S_1	3. hang 23. hang	d^2 es^2
	S_2	21. hang	b^1
	A	8. hang 13. hang 23., 24. hang	d^1 g^1 Sm/ f^1 , M/ g^1
	T	4. hang 13. hang 23., 24. hang	e^1 c^1 a, b
547	S_1	4^1 4^2 6^2 7^2	M c^2 M/ g^1 , M/ a^1
	S_2	2^1	S b^1
	A	6^3 9^1 16	d^1 f^1 S
	T	$7^{1, 2}$ 8^1 9^3 14^2 Tx 10. vsz.: szükségemet	S/ c^1 a e^1 c^1
548	S_1	36	S, B, B
	S_2	28^1	h^1
	A	36, 37 $8^1, 20^{1, 2}, 25^2$ $13^2, 37^1$ 24^2 $36^{1, 2}$	S/ c^2 , B/ h^1 , B/ h^1 e^1 d^1 f^1
	T	$3^2, 9^1$ $7^2, 8^1$ 13^2 $25^2, 28^1$ 34^2 36^1	S, B c^1 f^1, a d^1 g^1 a^1
	B	13^2 35 Tx 3. vsz.: igazságot	S d S/f, M/e, S/d
549	S_2	20. hang	b^1
	A	12. hang 17., 18. hang utolsó hang	f^1 g^1 d^1
550	B	utolsó hang Tx 4. vsz.: terhet 15. vsz.: Jstemben 18. vsz.: gyötrednek	Ais

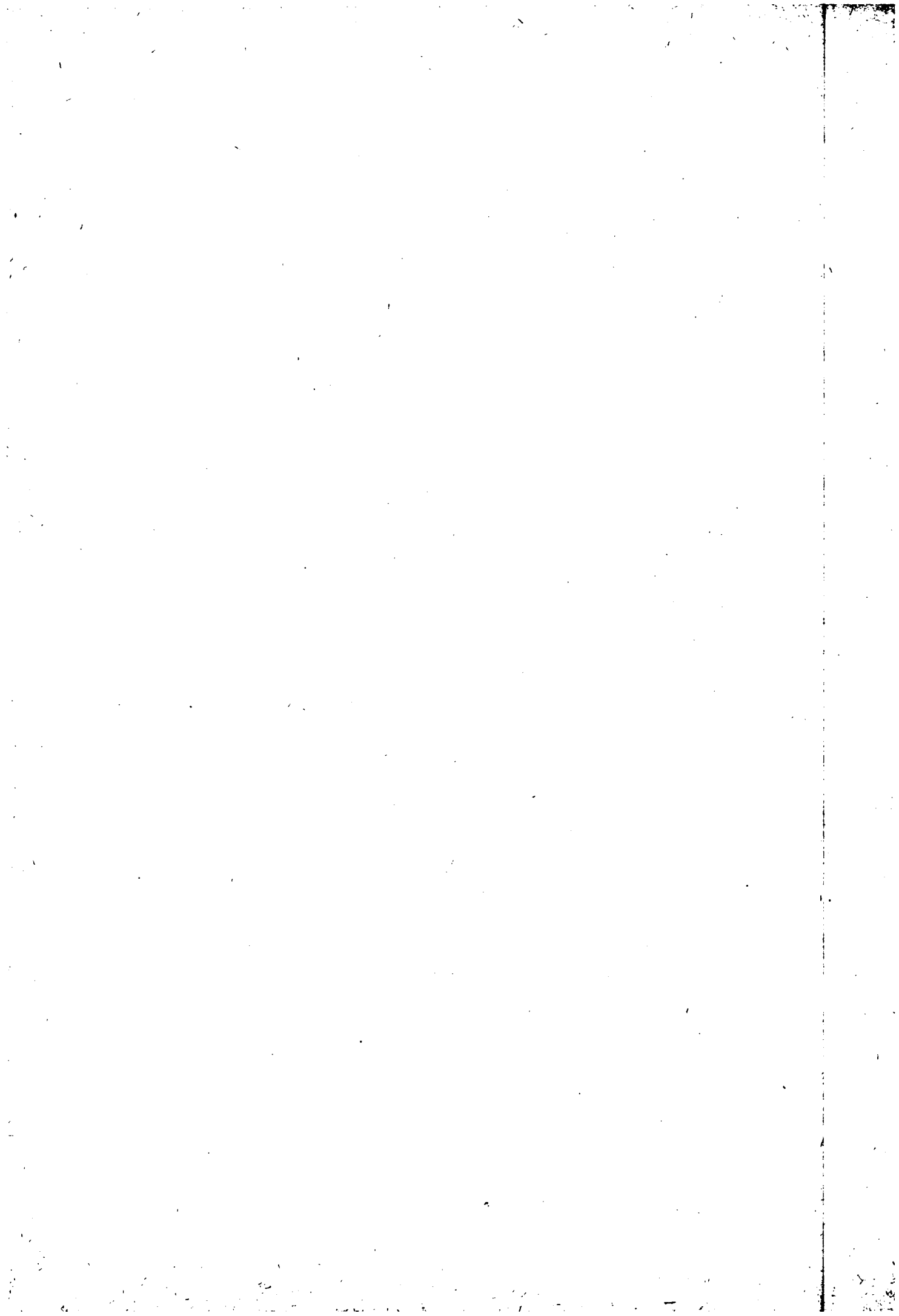
551	S	12–13. hang Tx 6. vsz.: <i>büneimék</i>	2 Sm
552	S	25. hang	eredetileg c^2 , majd a^1 -re javítva, de az utóbbi nem illik az akkordba, ezért megtartottuk az első változatot helyett elválasztó vonal
	T	első három szünetjel Tx 5. vsz.: <i>emlekezeter</i> 8. vsz.: <i>el memennyetek</i>	
553	T	30. hang	a
554	S	18. hang	M
	T	34., 35. hang Tx 5. vsz.: <i>magogban</i>	h, f
555		Tx 3. vsz.: <i>hozzat orczáiad</i>	
556	S	1. hang	a zsoltárdallam kezdőhangja szerint javítva
	A	12. hang	fölött koronajel
		14. hang	előtt kereszt, amit a 15. hang elé helyeztünk
557	A	31. hang Tx 9. vsz.: <i>kotésem</i> 12. vsz.: <i>látot</i> 18. vsz.: <i>Búzat</i>	S
558		Tx 2. vsz.: <i>Kisz</i>	
559	T	4. hang 19. hang Tx 8. vsz.: <i>irgalmaz</i> <i>fiad</i> <i>mivoltomnak</i> az utolsó négy szövegsort a zsoltár második felére lehet énekelni	g, c^1
560	S ₂ , A, T	8 ¹⁻²	ismétlőjel hiányzik
	S ₁	11 ¹	2 Sm
	S ₂	8 ²	b^1
		11 ^{1, 3}	b^1
		21 ¹	c^2, e^2
	A ₁	6 ¹	S
		8 ^{2, 9¹}	M (pontozás nélkül)
		10 ³	a^1, g^1
		12 ³	Sm/ a^1
			b^1
561	S	8 ¹	M
	A	8 ²	d^1
		11 ^{1, 2}	d^1, e^1
		13 ^{2, 3}	e^1
		14 ⁴	b
	T	4 ¹	c^1
		10 ¹⁻⁵	M/g, pontozott M/ c^1 , F/b, F/a, M/b
		11 ^{4-12²}	pontozott M/ e^1 , F/ d^1 , F/ c^1
		13 ^{2, 3}	c^1, b
	B	11 ^{3, 4}	f, a
		13 ²⁻⁴	c, d, e
562		cím: Psal: 90 Dominus regnavit	
	S ₂	3 ²	a^1
	T	3 ²	d^1
		7 ¹	c^1
		14 ²	a
563	S ₂	7. hang	f^1
	A	30. hang	e^1
	T	32. hang Tx 1. vsz.: <i>füleidben</i> 3. vsz.: <i>helheszted</i>	e

564	S	58. hang	M
	A	25. hang	e ¹
		27. hang	c ¹
		53. hang	d ¹
		55., 57. hang	f ¹
	T	55. hang	d ¹
	B	16. hang	d
		57–59. hang	c, d, d; Tabulatura Vietoris Nr 169 alapján javítva
		Tx hívünk	
565	S ₁	15. hang	d ²
		33. hang	c ²
		42. hang	M
	S ₂	25. hang	h ¹
		33. hang	a ¹
		43. hang	M
	A	5. hang	ges ¹
		15. hang	g ¹
	T	10. hang	fes ¹
		25. hang	a
		43. hang	g
566	S ₁	45–46. hang	második ismétlőjel hiányzik
	S ₂	14., 16., 64. hang	2F
		27. hang	g ¹
		69. hang	d ¹
	A	23–30. hang	M
		37. hang	c ¹ , e ¹ , f ¹ , c ¹ , c ¹ , g ¹ , a ¹ , g ¹ (tévedésből a T szólam megfelelő részletét jegyezték le)
		46. hang	d ¹
		60. hang	a
	T	20., 26. hang	b
		31. hang	f
			e
567	S ₁	8, 9	Sm, M
		17	b ¹
	A	14 ³	b ¹
	T	9	M
		12, 13 ¹	c ¹ , d ¹
		14 ²	a
568	S	11. hang	M
		40. hang	d ¹
		51. hang	h ¹
		55–56. hang	2, Sm
	A	9., 11., 43. hang	e ¹
		24., 47. hang	f ¹
		28., 29. hang	a ¹ , g ¹
		36. hang	e ¹ , utána csak ebben a szólamban +6 hang; a 31–36. hangok ismétlése fölösleges, ezért elhagytuk.
		56. hang	d ¹
	T	5., 35. hang	d ¹
		28., 29. hang	e ¹ , d ¹
		43. hang	c ¹
	B	5., 35. hang	d
		28., 29. hang	f, b
	S, A, T		utolsó előtti hang szára két oldalt pontokkal ellátva. Ennek kétféle értelmezése lehet: 1) a hang fölösleges; 2) a jelzésnek ismétlőjel szerepe van.
569	S ₁	42., 43. hang	c ² , h ¹
	S ₂	52. hang	f ¹
	A	16., 17. hang	f ¹ , d ¹
		23., 24. hang	pontozott M, M

	T	16. hang 23., 24. hang 37., 38. hang	f a, b f, g
570		Tx 1., 2. vsz.: <i>kezet</i> 6. vsz.: <i>kik</i>	
571	A	5. hang	d ¹
	T	35., 36. hang Tx 3. vsz.: <i>fegyferkeznek</i>	e, h
572	A	22. hang	g ¹
	B	9. hang 21–23. hang Tx 5. vsz. 1. sor: Ne hadd <i>hejaban</i> (1632-es lőcsei imakönyv alapján javítva)	c a, g, g
573	S ₂	8 ²	g ¹
		10 ¹	h ¹
	A	2 ² , 11 ³	f ¹
		5 ¹	d ¹
	T	4 ² –5 ² 11 ¹	c, d, c b
575	A	7. hang 18. hang Tx 13. vsz.: <i>erősegteket</i> 16. vsz.: <i>Adgünk</i>	pontozott M f ¹
576	S	17–19. hang	d ¹ , e ¹ , f ¹
	A	20. hang	d ¹
	B	17. hang folytatás hiányzik Tx 4. vsz.: <i>mint</i>	A
577		folytatás hiányzik	
578		eleje és a szövege hiányzik	
	B	16. hang	d
579		Tx 6. vsz.: <i>veszter</i> 12. vsz.: <i>áldor</i>	
580		Tx 2. vsz.: <i>varám</i> 12. vsz.: <i>tartat</i> utolsó 2 vsz. a következő tétel alatt	
581	A	23. hang után +S/f ¹	
584		Tx 5. vsz.: <i>rekezd</i> d szára kikaparva, maradt <i>a</i> 13. vsz.: <i>Sirnak</i> – kikaparva	
585		Tx 1. vsz.: <i>Halát</i> 2. vsz.: <i>de</i> 5. vsz.: <i>és</i> 7. vsz.: <i>neszakadgyal</i>	
586		Tx 1. vsz.: <i>el vötter</i> 3. vsz.: <i>késérte</i> dben 5. vsz.: <i>szereted</i> 9. vsz.: eredetileg: <i>engemet maga-nak választottat</i> <i>Paradiczomban</i> <i>végén + Amen</i> – kihúzva	
587		<i>vel:</i> az 5–6. sorra vonatkozik Tx <i>Halát</i>	
588		Tx nótajelzés: <i>Istenünkhez fol:</i>	
589		Tx 2. vsz.: <i>Bársomban</i> 14. vsz.: <i>valasza</i> – <i>sz a közé t'</i> beszúrva <i>Abrahamnak</i> – javítva: <i>Agazdagnak</i> A 11. és 12. vsz. között kimaradt vsz.-ot 1. RMKT XVII/8, Nr 123.	

- 590 5. vsz.: *örökké* – aprózás jele
- 591 aprózás jelölve: 7. vsz.: *szomoruság*
Tx 7. vsz.: *czig' bik = nyeszlett, hitvány*
- 592 Tx 1. vsz.: *magat*
- 593 Tx 2. vsz.: *aláldottak*
- 595 Az első vsz. első sora pirossal aláhúzva, majd a vsz. után pirossal beírva a 2–3. sor másik változata.
A vers így öt versszakos.
- 596 Tx 4. vsz.: *mint*
6. vsz.: *alut te*
- 597 *az magos menyben, hogy meg' 2↑*
- 599 *Istenben* → *varunk 2↑*
aprózás jelölve: 2. vsz.: *örökké*
7. vsz.: *mennyivel*
Tx 5. vsz.: *mint*
- 601 Az ének kezdete Cantus Catholici 1651, p 152 szerint: Vr Isten téged dicsirünk; az MS-ben az első szó nem értelmezhető.
Tx 3. vsz.: *mint*
6. vsz.: *halot*
- 602 Tx 1. vsz.: *keregség'*
A vsz.-ok eredetileg 8+7 szótagos utolsó sora 8+8 szótagra javítva (kivétel a 12. vsz., mely eredetileg is 8+8). Ezek:
1. vsz.: minden féle nemzetség
  2. vsz.: te hozzád fohazkodnak
  3. vsz.: hogy árváknak vagy Atya
  4. vsz.: ruha és jó egészség
  5. vsz.: ki közzülek meg halna
  6. vsz.: szép kedves árnyékában
  7. vsz.: (8+7 szótag váltakozik): ha az hollofiakat és verebeket el tarttya
  8. vsz.: el fogy én batországom
  9. vsz.: hogy ne essem kétségben
  10. vsz.: arva fejem próbálad
  11. vsz.: el le vetem én gyaszom
  13. vsz.: diczéreteket mondok
  14. vsz.: egy igaz Jstenségben
- Az első vsz.-ot 5 sorba, a többi 4 sorba írták.
- 604 Tx 2. vsz.: *kisértedben*
- 605 25. hang eredetileg szár nélküli, de a szöveg miatt aprózni kell.
- 608 megvonalmazott, üres szisztémák
Tx 6. vsz.: *mint nyugatik*
13. vsz.: *mint*
16. vsz.: *szeretedben elkel*
17. vsz.: *részekség*
19. vsz.: *buzat*
27. vsz.: *hérvaratattlan*
- 609 későbbi, az alapírástól eltérő írásmód
Tx 1. vsz.: *Diczirjuk*
7. vsz.: *ór*

Editorial Notes

General Remarks

The manuscript and its way of notation have already been discussed in the respective chapters of the introduction (The Description of the Manuscript, Musical Orthography), in which the question of the musical and textual emendations could not be dealt with in detail.

In the present edition each item or unit is provided with a separate number (running from 1 to 609). The number is given in square brackets in front of the pieces: for musical items under the original incipit, for purely textual items after the initial. Being the original page numbering inaccurate and defective, only the recent folio numbering has been included in the margin of the page. For items with music the beginning of the original item, i. e. the original clef (which is sometimes missing) and the notes falling to the first three syllables are given.

The editorial additions to both the music and the text have been put in square brackets. The source or sources used for emendations and additions are indicated only exceptionally because the liturgical manuscripts of the Middle Ages, the graduals and song books of the 16th and 17th centuries could seldom be taken into consideration for *entire* items.

Since the necessary modifications carried out in the items of different genre vary in nature, a new system of symbols had to be contrived for the notes of the Eperjes Gradual. With musical alterations several aspects have been taken into account. If the item has no clef in the original it has been added without any remark or brackets. In agreement with the original manuscript the clef written at the beginning of the staff has not always been read so as to refer to the new item beginning in the middle of the same staff without a clef. No separate note discusses the case when, due to the inadequate placing of the clef, an *entire* item grew displaced because the incipit and the transcription make the deviation evident. It has not been indicated, either, if *only* the notes of the incipit have been corrected, since the alteration agrees with the editor's reading of the music. A note covers merely the changes taking place after the first three syllables in contrast to the original. (In some instances the alterations are registered starting with the beginning of the item, because detaching the first three syllables would have made the system of notes more complicated.) The original form of the modified sections has either been written out with names of notes or it has been indicated by a figure and an arrow in what direction and by how many notes it became displaced in the notation of the manuscript. Marking with arrows could be done consistently because if the clef was placed on the wrong line or was missing altogether, it is easier to compare or transpose the music on the basis of the original incorrect or defective notation than through the editor's reading. If, however, the original form is indicated by notes, the original pitch (and not the new one in the transposed items, either) is given in each case. In the notes to the one-part items *the text of the musically modified section* and *the notes to be corrected* are italicized. With polyphonic items the bar and note numbers, or only the note numbers, are listed and the modified notes are *not* italicized.

In the polyphonic items we have taken two kinds of values as starting point which can be seen from the incipit. The metrical items have been left unaltered, whereas the value of the cantiones has been reduced. In the notes the original value is given for these items as well, thus the changes must be read or modified accordingly.

Accidentals are given according to present-day usage (sometimes a natural instead of a sharp). If the accidental appertains to the note concerned but was placed incorrectly above or under the note, its position has been corrected without remark. Accidentals written (perhaps at a later date) *above* the staff have been entered into the staff because they have no distinguished value. In the present edition only the editorial suggestions are given above the staff, while the absolutely necessary accidentals have been added in the staff, in square brackets.

To facilitate the reading and interpretation of some liturgical items they have been provided with reference to the text or lines of division since the use of the latter is inconsistent in the original manuscript. The lines of division have been tacitly added to the verse-ends of the sequences and to the change of ensembles (Pueri-Chorus) of the introits and responsories. At the end of the introits the words beginning the introit are given in square brackets to call the attention to the fact that the psalm is the middle and not the final section of the introit.

The doxology of the responsories was not always noted down immediately after the first verse and the repetenda, but following the verses given for all feasts. In the present edition the doxology has been put in the first adequate place. In the liturgy the versicles consisted of two lines *in each case*, thus if more than one versicles were assigned to a feast, it was exclusively for enlarging the assortment. At the end of the antiphons enfaming the psalms the differentia which determines the recitation was frequently omitted, and so they must be added on the basis of the differentia of an antiphon of identical tone. (For the definition of tones see the

Index According to Genres.) The designation of the feasts precedes in many cases the psalms to which the antiphon was later written in. In the present edition the remark concerning the feast has been transferred to the front of the antiphon preceding the psalm.

Due to the abundance of linguistic errors and the inaccuracy and inconsistency of the spelling the text edition met with considerable difficulties. At times it was hard to decide whether a given case is a linguistic error or was an existing form, incidentally a characteristic feature of some dialects. The evaluation of the text could have been performed by a linguist only, for which reason this source edition of primarily musical concern had to be restricted to a minimum of text emendations.

Any really consistent emendation or alteration of the original manuscript would have brought forth an increased number of notes. Therefore the archaic way of writing the text has been retained (e. g. beszédekét erösété, hálá légyen, utánna, czendessen, diczösség). Similarly, many small spelling mistakes and the confusion of geminate and simple consonants have been left unaltered. The text has been emended due to the following reasons only:

1. the distortion of a consonant
2. literal error, lack or superfluous marking of accents, ambiguous words
3. the confounded use of the front and back vowels in the first words of texts given in the index as well as their accentuation if it distorts the sense.

Since the accentuation is accidental to such an extent, no modifications extending over the whole manuscript have been carried out. The accents have been omitted or added only in words which could be misunderstood (Hátra térienek — Hátra térienek, No. 212; Mint az agyas hazabul — Mint az ágyas házabul, No. 95). Sometimes the accent is not put in front of the letter concerned but before the preceding one (above the letters *y* and *s* — perhaps a Slavic custom). These accents have been tacitly corrected.

The original manuscript does not allow to distinguish between the short and long variante *o* and *ü*, and *ö* and *ű*, respectively, as the scribe preferred drawing strokes which were faster to execute. Consequently, the short variant has been uniformly used in the present edition. (On the other hand, the long vowels *ó* and *ú* were applied.)

In the original manuscript the scribe marked certain sounds with letters of various shapes and values (see the facsimiles 12, 15). These variants have mostly been retained in this edition, too. Of the two *s* consonants in the manuscript only the form similar to the present-day letter is used for technical reasons. Similarly, of the variously shaped *j* letters merely one has been retained in the transcription. The small and capital letters were by no means consistently employed, and the size of the letters does not always prove sufficient to find out the copyist's intention.

Hyphenation at the end of the lines was originally missing: the syllables are combined without a hyphen. (The hyphens have naturally been tacitly added.) The scribe made use of hyphens solely in compound words, then in later additions to join the verbal prefixes and postpositions. These cases could not be distinguished in each case if the scribe wrote the words with a prefix, and the compounds in one word or two words. He joined namely the hyphenated words both with and without interspace.

Syllabification caused considerable difficulties during transcription. In printed books of similar spelling (even if there are some) one tried to avoid problematic cases. For dividing double geminates the following 17th-century examples can be found: királ-lyok, csenget-tyü (see Comenius, pp. 61, 209). In the present edition all but -ggy have been divided (the latter only in the form -dgy).

The abbreviations of the text have been written out, and the addition put in square brackets. The words *Antiphona* and *Post Trinitatem* occur very often and in a variety of short forms (such as Antiph., Antipho., Trin., Trini., Trinit., Trinita.); they have therefore been supplemented without comment and brackets. The Latin and Hungarian titles of the items and rubrics have been supplemented and the abbreviations written out in full. The titles of the prose psalms have been added on the basis of the Vulgata, for the French psalms the complete edition of Goudimel's works was used, containing the Latin titles as well. For supplementing the titles of the cantiones in Hungarian the song books of Várad (1566), of Gál Huszár from 1574, of Bornemisza and of Lőcse and the Eperjes Gradual itself have been used, if the song is contained in the latter, too. (In the last case the addition has been made according to the Gradual's spelling.) The folio number is given after the songs extant in the Gradual, but reference to the original pagination in cases only, when the scribe also entered it. The use of full stop after the titles is inconsistent and, since it has no special significance, it has been omitted. The abbreviations sz: (szent), -kk (-nak, -nek) or the fine strokes above the consonants meaning *m* or *n* have been written out without remark. Sometimes it was ambiguous what kind of a consonant the ab-

abbreviation may stand for, e.g. *szātalan* – may be either *szamtalan* or *szantalan*; linguistically both forms are correct and can also be found in the manuscript (ff. 3, 3v).

The missing initials have been added according to present-day spelling. Contrary to the other additions the initials have not been put in square brackets, thus the items with added initials are listed underneath:

27, 29, 31, 33, 68–77, 99, 125–131, 139–141, 242–251, 264, 267, 326–330, 332–343, 345–350, 353–354, 356–364, 367–374, 376–386, 390–396, 399–425, 453–456, 458–460, 462–486, 488–505, 507–534, 536–544, 547–550, 552–577, 579–581, 585–609.

After the repetition of a musical line or before the subsequent line the scribe entered the letter *R* into several items (even into those without music), which can exclusively mean repetition, and cannot refer to a refrain-like text. Since its use is misleading, it has been omitted. If the repetition of the words or textual passages was provided with the sign '., the abbreviation has been written out and the repeated sections have been separated by a stroke.

The punctuation is so inconsistent in the original that a full stop has been tacitly added to the end of sentences, verses and strophes.

Changes affecting the text are listed merely in the Hungarian notes, since these emendations can be of interest to people understanding the language in the first place. The notes to the text are given after the musical changes with the indication Tx and the substituted letters are italicized. Reference is made to verses in the psalms (= vers), to strophes (less frequently to lines) in the songs (= vsz., sor), to versus in responsories (= verzus) and to lines in versicles (= sor).

Abbreviations

A	alto
B	(immediately after the number:) bass (for indicating the value of the note:) breve (in addition the pitch in the great octave of item No. 327)
diff.	differentia
F	fusa
M	minim
MS	manuscript
S _(1, 2)	(immediately after the number:) soprano _(1, 2) (for indicating the value of the note:) semibreve
Sm	semiminim
T	tenor
Tx	text

Notes

20	one b key signature in the first line hogy ő Fiat: f
24	<i>Jstent, az ő országának</i> 2↑ <i>országának</i> 3↑ <i>diczösségében</i> 2↑ corrected according to Huszár Gál 1560/61, <i>Benedicamus</i> , f. b2 and Huszár Gál 1574, f. XXXv
34	<i>az itéltre</i> – either two syllables are missing or there are two extra notes in the MS
37	<i>hog' szüztül</i> 3↑
40	<i>régenten</i> → <i>ada</i> 2↑ <i>ada szüznek méhében</i> : f-a a c b
44	<i>fogva</i> : c-f
45	<i>szentei</i> 3↑
46	<i>alleluja</i> 2↓
47	<i>Jerusalemet</i> → 3↓
50	<i>és</i> : e-f

- 51 *keresztyének: c c-e b-a a*
mert im → 3↑
- 56 *Ur: f-a*
- 57 *holdban* 3↑
- 60 *szabaditasoddal* → 2↓
- 63 *saruja: g-a pes*
- 67 *Ur Jstent Krisztus serege* 2↓
folytában → 2↓
- 68 *gyüzedelmet véssen: f a b a a-g f*
diff.: c c b c a g (according to tone 8)
- 71 *kegyelmeségét* 2↓
- 73 *idvözítő* 3↓
minket 5↑
- 75 *tészek* 3↑
- 76 1st–14th notes 3↓, henceforth 2↓, the last two notes referring to the beginning 3↓
- 77 1st–14th notes 3↓
- 79 the key signature is missing
Urunkban → *Mert: key* 3↓
2nd versus: nagy Ur à mi *Urunk* Jstenünk – later insertion without notes
3rd versus: *alázatossággal: g-b a*
4th versus: *népei* – later insertion without note
- 80 *mind à földnek* 2↑
- 82 *országából, è világra* 2↓
the 3rd line of the first verse consists of nine syllables, therefore the 5th note is shortened
- 89 key: *hirdetek nektek* →
- 91 *kit lattatok: f-a a*
lattatok mondgyátok meg 2↓
diczőségét: e-a
- 92 see No. 142 with two *e* finals
This antiphon occurs in the other graduals and the medieval sources in tone 7. The first note and the last two notes can also be interpreted a second lower.
- 93 The 2nd note is corrected on the basis of a similar antiphon, No. 75, and its end is also added in agreement with it. (The *f*-note of *fejedelmet* is the custos at the bottom of the page, the subsequent folio is torn out.) From the other graduals, which are less liturgical in contents and include mostly series of the various genres grouped according to the feasts, we may not infer what could have been on the torn out folio.
- 94 added from Káldi's translation
- 98 *malasztya* → 3↓
- 101 *minek: f* drawn much too low, appearing almost as *e*
- 102 the 5th–6th notes of the diff. 2↑
- 104 *földébe* 3↑
à kik keresik vala 3↑
à gyermek 4↑
lelkét 2↑
- 111 *embereknel: between c and d, but rather c*
- 115 *nem vagyok méltó* → 3↑
- 117 *engednek* → 3↑
- 119 *gyuiczétek: f-g/a*
- 120 diff.: a a g a f e (according to tone 8 but 3↓)
- 130 T 28¹ c sharp¹
B 3¹ f sharp

- 132 Each line corresponds to one strophe with a refrain after both half lines.
- 133 S 7¹ dotted S
- 134 The last five bars must be repeated three times.
- 135 A 3² there is a sharp in front of 3¹
- 136 S 2³⁻⁴ there is a sharp between and under the two notes
B 5² g
- 137 In the T and B parts the key signature of one b is missing because the right-hand stem of the clef is drawn downwards but not bent back.
T 7¹ d¹
- 138 A 22nd, 35th notes b flat
23rd, 24th, 36th and 37th notes e¹
T 2nd note c¹
34th–37th notes g, g, b flat, c¹ (corrected to agree with the analogous section)
- 140 the letters of *Responsorium* entered on f 62v (in red) are in some places – where necessary – corrected (in black) into the word *Rospomynam* (meaning I remember in Slovak) *Jrgalmaz* (the second time): *d*
- 141 *téged mind: f a*
- 142 with the final *d*, see No. 92
- 143 *alatyaból szüle* 2↑
- 144 *földön békeség* 2↓
akarat 3↑
embereknek: f-a
- 145 *használyn* 2↓
az Krisztusnak születése 2↑
Krisztusnak születése 3↑
- 149 *mondgya az Ur* 2↑
- 152 Psal: 46
- 153 *mondvan* 2↓
Jesus Davidnak Fia könyörülly 4↓
könyörülly + diff. 3↓
- 155 *él az ember* 2↓
- 156 *ne kísérczed* → 3↑
- 157 *diff.* 3↑
- 158 *diff.: a a b g a f* (according to tone 5, but 3↓)
- 159, 160 ruled staves
- 163 *nékem* 3↓
- 164 *diff.: a a g a f e* (according to tone 8 but 3↓)
- 165 *valasztottak* 3↑
- 166 *szivel* 2↑
- 167 *minden* 3↓
- 170 *kely* 2↓
- 181 *valtsagara: a-g clivis* emended to *a-f* in the MS; here the first version has been retained
- 184 *kiknek czelekedetek* 3↓
- 186 *Nem csak à testi* 3↑
kenierrel áll az ember 3↓
Jstennek igeiuel 2↑

- 187 *Vigyazatok azért* 3↓
mikoron az 2↑
el iövendö 3↑
éyfélkoron: b-d
ne talallyon: d-b
- 193 *engemet* 2↑
The antiphon was written subsequently at the side of the number and title of the psalm.
- 195 *egy: g-e* clivis emended to *g-d* in the MS; both are acceptable.
- 200 In this item written without a clef thinking in the G- and the C-clefs intermingles. We have accepted a notation in the G-clef in the refrain and a way of writing in the C-clef in the verse. In the 2nd line of the melody the *d* note of *meg' valto* may also be read as *e* but *d* is prevalent in the other gradual sources.
4th line: *monda* → 2↑
versus: magzatya 2↓
- 201 *Urunknak* → 3↑; (within this) *monduan: a-c*
- 202 → *áldot a ki jöt az* 3↓
- 203 *Urnak: f-a*
- 207–209, 211 The scandicus group of neumes is always *d-a-c* (or *d-a-b/flat b*) in the medieval sources, that is first comes a fifth, then a third or second. For this reason it has been corrected accordingly.
- 208 *Fiat* 2↑
Nazarethbeli: d-a-f
Jesus: f-a
- 209 *Aszszoniallatok: d-f-c*
Urunkat 2↑
- 210 *raitam: f-a a*
- 211 *idein: b-a-b-c-a-g*
és az erös: d-f-e
- 212 *szég'eniüll'enek: c-e*
Between the two lines of the antiphon there is „Milleter hoc scribit” in the MS.
- 213 *az gonoszoknak* 3↑
- 213, 214 diff.: *c c d c b a g* (according to tone 7 but 2↓)
- 215 *ki mulom: a f*
nyugoszom: +c
- 218 The psalm numbering is emended (from 32?) to 31.
- 219 Also an emended psalm number.
- 222 It is most probably psalm 130 whose number was – erroneously – corrected into 119.
- 223 Both the psalm number and the Latin title of the psalm are emended and now reads: *Dne ne üdiorationē meam*.
- 224 Emended psalm numbering.
- 226 In verses 1, 2, 3 and 6 signs of shortening can be found.
- 227 The way of notation in the C- and G-clefs is intermingled.
Jesus → *lévén* 3↓
lévén → *kénai* 4↓
közben → *szóla* 2↓
kénai: the shortening is indicated
- 228 *artatlan* 3↑
Büneinket: the note has only stem (due to lack of space)
- 230 A different kind of notation with a by no means nice layout; the form of the note heads is rhomboidal.
- 170

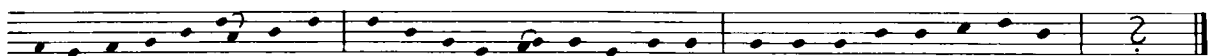
- 234 *minden: f*
- 237–238 The antiphon in tone 2 beginning with the words *Ez bizony* and the one in tone 4, starting with *Őt arpa kenyerekkel* (in the MS *ő az arpa...*) were written down continuously. On the basis of the so-called Öreg Gradual (p. 459) and of the Gradual Spáczay (p. 77) these antiphons of two different tones are given separately here as well. They may have been drawn together because in this series of Lent antiphons only one antiphon was written for each Sunday. In this instance, however, not only the first antiphon with short text was felt to be necessary but the second belonging to the feast was also added (?).
- 239 *halált* 3↑
- 240 *neveben* 2↑
- 241 Between the lines of the verses mostly a dividing line and not a comma is placed.
- 249 *minket* – a dotted *c* note without stem
- 252 a later writing; in verses 3 and 6 emendations can be found
- 253 A $g^{3,4}$ M
 11^3 g¹
- 254 *Christus: f-d*
 Verse 9: +*a*
 Verse 38: +*d*
 The music and the text of the refrain are not written out in each case.
- 255 The notation in C- and G-clefs alternates.
Az mi életünknek kezepette 2↓
kit mi keressünk segedelműl 2↓
Uram Jsten 2↑
ki mi büneinkért → *reank* 2↓
reank meg' haraguttal 3↓
Szent áldot Ur Jsten 2↓
Szent erős Ur Jsten 2↓
Szent iduözítő → *büneinkért* 2↓
büneinkért → *gonoszul* 3↓
gonoszul 2↓
vigaztallyon: the second *a-g* were later added
Szent erős: first *g e f* (with the first tone of motive repetition omitted), later corrected
- 256 *Amen* 3↓
- 258 The MS contains only as many recitation tones as necessary for reciting the first line or fitting into the line.
 1st chorus section:
 A 6th note: 2S/e¹, d¹
 3rd chorus section:
 A 19th note: e flat¹
 B 18th–20th notes: M/c, S/e flat, M/d
- 259 I *tellyes*: a-g-e-g-a-g
 II *töretinek*: a-c
büneirt: a-f a-b flat a-g f-g-a-g-f
 III *vala*: a-g f-g-a-g-f
Jstenedhez: a-g-f-g-a-g
 IV–V the key signature of one b in the first three lines is superfluous
 V *tüzet*: +*e*
kö falait: f f
Papokat: melisma consisting of seven tones
 VI *az ő templomat*: c-b a-c
egyetemben: +*e* at the end
Jstenről: e
mondanak: +*e* at the end

VII – the key signature of one b is written out to the first three lines only, this time not superfluously
valtozot: originally *g*, which was scratched out and not replaced by another note
kövei: an eight-tone melisma
Aran'nál 2↑
Istenedhez: the notes and the distribution are uncertain

VIII no key signature
inyekhez: one syllable
nékik: one syllable
uczakon: one syllable
Istenedhez: two syllables

- 260 supplemented according to p. 265 of the Öreg Gradual but in the added passage not the b-c notes of the Öreg Gradual are used but the pes b-d known from the Eperjes Gradual (see *Az vének*).
szidalmaságinkat: b-a-g-e-a a, the latter corrected into *g* later
hazunkban: *az mi* before this word is a subsequent addition (without notes)
meg' homalyosodanak: +a
fogva – later addition: g-a-b-c b a g d f a
vala: g-a-b-c-b-a-g e a g
haraguttal: b-a-g-e-f g
Jerusalem: c b a g
- 261 Changes suggested according to *Cantus Catholici* 1651, p. 67. Song consisting of eight verses provided with notes all through in the original. Between the musical notation of the various verses some slight deviations can be found; nevertheless, none of the verses could be taken as reference because all contain errors.
 strophe 1: *szomorúságnak* → *kénoknak* 2↑
     oraia 2↑
     Angyalok → *hasonlított* 2↑
 strophe 7: *büniünk*: +b
 strophe 8: addition in the margin of f. 155v: *Urunk kin szényvedeset mi* (without notes); for this reason the melismas had to be broken up
     ezeokról gondolkodgyunk: f-e-d
     mi sirassuk: e-d-c-b-a
- 262 f. 156v, *meg' ölnék* 2↑
 T f. 156v, M rest between the two parts of the chorus
 S f. 157, M rest after the 8th note
 A *a szegéneknek adhatak*: 1S, 2M, 5S
     szegéneknek → 3↓
 T 18th note: *g*
     aszszony'állat: the last *f* is deleted because it is taken for four syllables only
 f. 157v, *ezüst pénzt* 2↑
 f. 158v, *el árul engem*: *g*, henceforth corrected, but not to be clearly read
 A 5th–6th notes 2↑
     születet, emended to: *születtet* + note *f*
 f. 159, at the end of the first line +c or one syllable less
     Rabbi: d e-f
 f. 159v, *hegyére* 2↑
 f. 160v, *kellyetek* later corrected into: *a g f*
 f 161, *monduan*: +c
     fogiatok: reconstructed by analogy since the original cannot be unambiguously read
 f. 161v, *fülét* 2↑
     De mint → *írások* 3↑
 f. 162, *monda néki*: c d-c a a
 A f. 163v, 7th–8th notes 2↑
 B f. 164, 7th note: c
 f. 164v, *é mái napig'* 2↓

- f. 165, *mezeiért* 3↓
ellened: d-e f
- f. 165v, *vesztenék* 2↑
- A f. 166, 2nd Chorus, 4th note: f¹
- S 3rd Chorus, 6th note: a¹
- f. 166v, 2nd line: +c
 meg' feszítettnek 3↑
- f. 167, *Es rea pökdösvén* → *fejét* 3↑
- S f. 167v, 1st note: B
- A 42nd note: e¹
- A f. 168, Chorus, 18th, 19th and 44th notes: S
- A, T end of the Chorus: Jsten – corrected into Jstennek + note
- f. 168v, *el engemet* 3↑
- B 1st Chorus, 4th–5th notes 4↓
- 263 B f. 171, *irta meg*: +c
- f. 172v, *igyam-é* 2↑
- f. 173v, *hova gyölnék*: +f
- f. 174, *Ha pedig jól* 2↓
- A, T written inverted
- f. 174v, *megennek*: +c (because of text emendation)
- S 7th note: a¹
- A 19th note: f¹
- B 7th, 8th notes: c
- f. 176, *az én*: g-a-g
- S f. 178, 1st–6th notes 2↓
- T, B f. 179, 9th note: S
- A, T, B f. 180, 18th note: S
- f. 180v, *monda à*: +c
- f. 181v, *Ezek: f-c-f-e-d-c* d
Jesus (the second time): e-d-c-b-c
- 264 The (relatively primitive) notation differs from the main text; the writing of the text is identical with the preceding ones but, according to the insertion at the end of No. 266, of later origin than those.
- 268 *esmered*: e-g
Lélek 2↑
Jstennek: +a
Mikeppen: e-g
- 269 *Diczéret Ur Jsten* 3↓
Mert az Christus áldozik érettünk 3↓
Feltamadot mint 3↓
Kérünk téged igaz hitbül 3↓
fel támadál kegyelmes 2↑
szenvedél Christus, azért: d f d c c d
az igaz hitben: g g a f
 No key signature in the last line.
- 270 *Mit latal utadban* → *varja tanétvanit* 3↑; (within this) *Maria*: +2↑
sokságának: e-g
iduőségunkért: c-f
irgalmaz nekünk: e e d-f
- 274 Notation deviating from the basic script and for the most part not to be construed. Since it cannot be supplemented from any other source, it has been omitted. The last line consists of three notes in the line of the initials and a scawl starting from the bottom line. Its melody was originally:

The melody published in the present edition occurs on p. 42 of the Hymnal of Lőcse dating from 1652 whose text and number of syllables in the 2nd and 4th lines differ from the text given here:

Keresztyéneknek serege,
Husvét innepét ditsirje,
esztendőként énekelvén,
nagy felszóval örvendezvén.

- 276 *népe* 2↑
Only the first line of the hymn is notated which agrees, in fact, with the preceding hymn but cannot be adapted to that melody further on. Because this text does not occur in the other graduals, its melody cannot be provided.
- 279 *uala* 2↓
alleluia, alleluia: a-b a-g f e-g g e e
- 280 *Christus* 2↓
emberen: a-c
alleluia 2↑
- 281 *husvét* 2↑
napián → *sietséggel* 2↓
à szent 3↓
Aszszonyok 2↓
el menyvén 3↓
menyvén 5↓
Christusnak 3↓
Christusnak koporsojához 2↓
koporsojához 2↑
Corrected on the basis of No. 280 as well as the Batthány, Ráday and Öreg Graduals.
- 282 *alleluia* 3↑
alleluia 2↑
- 283 *meg ielenék* 2↑
tanituanénak ezt 2↑
ne félletek 2↓
alleluja: a-c
- 284 *Christus: +a*
igazulásunkért 2↑
meg' hala az mi bűneinkért: 2↑ may also be read
- 285 *alleluia* 3↓
- 287 *adgya az: e e a-e*
- 289 → *mondgya Egy* 3↓
alleluja 2↑
- 290 → *senki* 3↓
alleluia 2↓
- 292 The title *Seqvuntur Psalmi* was originally on top of f. 194 whereas No. 289 lay in between.
- 295 *diff.: c c b c a g* (according to tone 8)
- 299 *irgalmasagod: f e*
- 301 *irgalmasaga* 2↓
- 303+306 The indication of feast comes originally at the psalm, the antiphon was written in later.
- 303 *minden föld* + *diff.* 3↓
- 313 In the first verse there are three melismatic sections while in the other verses hardly any. The place of the melismas is indicated by notes connected with a beam are of identical value with the separate notes provided with stem only.

- 315 diff.: g g a-g-f-e-d
- 316 diff.: c c b c a g
- 320 szombatnak 2↓
- 321 de az Jstennek 2↑
- 322 pasztor az ő 2↓
ő juhaért alleluia 2↓
- 324 igazagról 3↑
és az étéletről →3↓
- 325 kértetek: f-a
kértetek →3↑
semmit: between c and d
- 326 S₂ 5¹⁻⁴ 2M, 2S
12¹ g¹
13^{1, 2} 3↓
23^{2, 3} a¹, b¹
24² g¹
A 4¹ c¹
7¹ f¹
10^{1, 2} e¹, c¹
17² f¹
22^{1, 2} -
B 23^{1, 2} S, M
24² M, S
the sharp written in subsequently cannot be taken into consideration because in that case g and g sharp would sound together
- 327 A 3¹ g¹
13 followed by a superfluous dotted B
T 6³ d¹
12³ c¹
B 3^{1, 2} A, B
- 328 A 5², 9² g¹
11 S/d¹, M/d¹
13¹ d¹
T 3² d¹
5^{1, 2} b flat, c¹
9² c¹
B 15¹ e
S, A, T, B 4, 12 S
- 334 alleluja 2↓
à fogsagot 2↓
- 335 Alleluja: 2nd note 2↑
diff.: a a g a f e (according to tone 8 but 3↓)
- 336–337 In the medieval sources and the Protestant graduals it was originally *one antiphon*.
- 337 Alleluja 3↑
es örvendez 2↑
- 338 Galilaeabeli 3↓
férfiak, mit 2↓
néztek: +d-f pes which we have taken over (with d-e) to the next syllable, thus the text of the next section can be sung to notes lying a syllable ahead and the surplus has been eliminated by omitting the tone b in *vitet* tet.
itéletre: g a-c
- 339 méne diczöült: b c d

- 343 *nepek: a-c*
Jstenünk: of the melisma four notes were later erased. The notes of the second Alleluia (b flat g b flat g e) were entered in the margin in a sloppy manner of handwriting and cannot thus be construed.
- 346 *felölem 2↑*
- 350 The shortening of the tone is marked in the following places:
 strophe 2: *Apostoloknak; Angyalok*
 strophe 3: *czudalkoztok*
 strophe 6: *ellenségünket; szabadulásunkat*
 strophe 7: *mene dicsőségbe*
- 351 *napon: +c*
- 354 See the remark concerning the performance of No. 132.
- 360 *bennek 3↑+c*
 vel: can be sung instead of *Diczéret tenéked áldot Jsten*
- 361 *Szolnak vala külömb külömb 2↓*
vala külömb 3↓
alleluia (the second time) 2↑
- 368 Emended and supplemented on the basis of the same psalm (No. 390) written on f. 262.
371	A	2 ⁴ , 3 ¹	e ¹
		7 ²	f ¹
		9 ¹ , 2	Sm, dotted Sm
	T	3 ²	e ¹
	T	16 ³ , 4	a
	B	3 ¹	e
		7 ² , 13 ² , 14 ¹	d
		9 ¹ , 2	M, S (without dots)
		10 ³ , 4	3↓
372	S ₂	11, 12	f ¹ , f ¹ , d ¹ , d ¹
		14 ²	f ¹
- 373 The shortening is marked in:
 strophe 3: *üdvösségünknek gyönyörüsége*
 strophe 4: *keresztyéneknek jo segedelme*
 strophe 6: *véle együt az Fiu Ur Jsten*
- 374 The pes and clivis bendings of the first verses have to be divided up in some places because of the higher number of syllables of the second verses.
- 375 *czelekedet: e-g-a*
- 376 *büneinkben 2↑*
- 379 *felséges 2↑*
Ur Jsten 3↑
- 380 *szükségünkben: g-a*
- 381 *szivei 2↓*
könyörgéseket 2↓
- After No. 381 in a rubric: *aliquod*
- 382 *a Christusnak →3↓*
- 383 *felöl 2↓*
monda 2↓
- 387 *hog' (the first tone of the clivis) mi meg' tarczuk a te paranczolatidat 2↑*
meg' 2↓
paranczolatidat 3↑
 diff.: *e e d e c b* (according to tone 8 but 3↑)

- 388 *félelme* 2↓, but traces of some kind of emendation can be seen
diff.: *b b a g a b a* (according to tone 1 but 2↑)
- 391 *nepek* → 2↓
diff.: 3↓
- 393 diff.: *a a g f g-a g* (according to tone 1)
- 395 diff.: *b b a g a b a* (according to tone 1 but 2↑)
- 396 the number of the psalm is written in front of antiphon No. 395
- 397 *magasztallyuk*: *e-g*
- 398 *nyelveken ... de*: according to the original 2↓ may also be read
szolnek, de szeretetem: later emendations, hesitating between notations to be read in C-clef and G-clef
pengő czimbalom 2↑
- 402 *Martyromoknak*: +*a*
Kegjelméz mennyei Szent Atyánk 2↑
à mi Urunkért 2↓
- 412, 415, 419, 420 ruled staves without notes being entered upon them
- 426 *Jrgalmaz*: *f-d c*
- 428 *azonképpen Lázár* 3↓
- 429 *hazam* 2↓
- 430 *az Jstennek* 2↓
- 432 *paranczolatidra*: the second tone of the clavis may rather be read as 2↓, according to the original
halot 2↑
- 434 *hazokhoz* → 3↓
- 435 *Prophetáktól*: between *a* and *g*
- 438 *alaztatik*: *a-c-b*
magasztaltatik 2↑
- 440 *é sebesnek* 2↑
- 445 *elmédből* 2↓
- 448 *alá* 3↑
- 449 *egiz* 2↑
ennékem 2↑
- 450 *mondo*: *a-c*
- 456 diff.: *c c b c a g*
- 462 diff.: according to tone 3 but 4↓
- rubric after 463, 3rd song: *Halat adunk neked* is erased
- 468 diff.: *a b a g f e* (according to tone 7 but 4↓)
- 472 *Menny ki ... vagyok* + diff. 3↑
tőlem ... ember 2↑
Uram, mert bünös 4↑
- 474 *oltalmazo* → 3↓
- 484 *Ur Jsten* 2↑
The Cantiones rubric belonging to Sunday was originally on f. 303.
- 489 diff.: *a a g a f e* (according to tone 8 but 3↓)
- 491, 494 blank staves
- 493 *azt latroknak barlangjává* 2↓

497		the 6th note of the diff. 2↓	
498		<i>czelekedett</i> 2↓ diff. 3↑	
505		<i>kilencze</i> →3↓	
506		diff.: a a g a f e (according to tone 8 but 3↓)	
509		<i>mert tudja</i> 2↑	
515		<i>akor léssen</i> 2↓ <i>veled</i> 2↓ <i>veled együtt</i> →3↑	
517		<i>Jesus</i> →3↑	
522		diff.: a a g a f e (according to tone 8 but 3↓)	
523		<i>ebédemet: g-f e e</i>	
526		<i>Monda azért Jesus à te Fiad</i> 3↓ <i>Jesus</i> 4↓ diff.: a a g a f e (according to tone 8 but 3↓)	
528		<i>kértél engem, azért</i> 2↑ <i>azért</i> → 3↑	
531		Its text agrees with the second verse of No. 530, thus it should rather precede the latter.	
534		<i>Az Ur hazaba örömmel</i> 2↑	
536		<i>meg gyogyulok</i> →+1–4th and 6th notes of diff. 2↑	
545	A	14th note	e ¹
		16th–17th notes	2 Sm
		last note	d ¹
	T	6th, 51st notes	c ¹
		20th note	f ¹
		22nd note	e ¹
		29th note	S
	B	14th, 15th notes	S, M
		25th note	f
		27th note	S/g
		30th, 52nd notes	a
		31st–33th notes	3↑
		38 note	B flat
546	S ₁	3rd note	d ²
		23rd note	e flat ²
	S ₂	21st note	b flat ¹
	A	8th note	d ¹
		13th note	g ¹
		23rd, 24th notes	Sm/f ¹ , M/g ¹
	T	4th note	e ¹
		13th note	c ¹
		23rd, 24th notes	a, b flat
547	S ₁	4 ¹	M
		4 ²	c ²
		6 ²	M/g ¹ , M/a ¹
		7 ²	S
	S ₂	2 ¹	b flat ¹
	A	6 ³	d ¹
		9 ¹	f ¹
		16	S
	T	7 ¹ , 2	S/c ¹

		8 ¹	a
		9 ³	e ¹
		14 ²	c ¹
548	S ₁	36	S, B, B
	S ₂	28 ¹	b ¹
		36, 37	S/c ² , B/b ¹ , B/b ¹
	A	8 ¹ , 20 ^{1, 2} , 25 ²	e ¹
		13 ² , 37 ¹	d ¹
		24 ²	f ¹
		36 ^{1, 2}	S, B
	T	3 ² , 9 ¹	c ¹
		7 ² , 8 ¹	f ¹ , a
		13 ²	d ¹
		25 ² , 28 ¹	g ¹
		34 ²	a ¹
		36 ¹	S
	B	13 ²	d
		35	S/f, M/e, S/d
549	S ₂	20th note	b flat ¹
	A	12th note	f ¹
		17th, 18th notes	g ¹
		last note	d ¹
550	B	last note	A sharp
551	S	12th–13th notes	2 Sm
552	S	25th notes	originally c ² , then corrected into a ¹ ; since the latter does not fit in with the chord, the first version has been retained
	T	a dividing line instead of the first three rest signs	
553	T	30th note	a
554	S	18th note	M
	T	34th, 35th notes	b, f
556	S	1st note	corrected to agree with the initial note of the psalm melody
	A	12th note	a fermata above it
		14th note	in front of it there is a sharp which has been placed before the 15th note
557	A	31st note	S
559	T	4th note	g
		19th note	c ¹
560		the repeat sign is missing in the S ₂ , A and T parts	
	S ₁	8 ¹⁻²	2 Sm
		11 ¹	b flat ¹
	S ₂	8 ²	b flat ¹
		11 ^{1, 3}	c ² , e ²
		21 ¹	S
	A ₁	6 ¹	M (without dotting)
		8 ² , 9 ¹	a ¹ , g ¹
		10 ³	Sm/a ¹
		12 ³	b flat ¹
561	S	8 ¹	M
	A	8 ²	d ¹
		11 ^{1, 2}	d ¹ , e ¹

	13 ^{2, 3}	e ¹
	14 ⁴	b flat
T	4 ¹	c ¹
	10 ¹⁻⁵	M/g, dotted M/c ¹ , F/b flat, F/a, M/b flat
	11 ⁴ -12 ²	dotted M/e ¹ , F/d ¹ , F/c ¹
	13 ^{2, 3}	c ¹ , b flat
B	11 ^{3, 4}	f, a
	13 ²⁻⁴	c, d, e
562	title: Psal: 90 Dominus regnavit	
S ₂	3 ²	a ¹
T	3 ²	d ¹
	7 ¹	c ¹
	14 ²	a
563	S ₂ 7th note	f ¹
	A 30th note	e ¹
	T 32nd note	e
564	S 58th note	M
	A 25th note	e ¹
	27th note	c ¹
	53th note	d ¹
	55th, 57th notes	f ¹
	T 55th note	d ¹
	B 16th note	d
	57th-59th notes	c, d, d; corrected on the basis of No. 169 of Tabulatura Vietoris
565	S ₁ 15th note	d ²
	33rd note	c ²
	42nd note	M
S ₂	25th note	b ¹
	33rd note	a ¹
	43rd note	M
A	5th note	g flat ¹
	15th note	g ¹
T	10th note	f flat ¹
	25th note	a
	43rd note	g
566	S ₁	the second repeat sign is missing
	45th-46th notes	2 F
S ₂	14th, 16th and 64th notes	g ¹
	27th note	d ¹
	69th note	M
A	23rd-30th notes	c ¹ , e ¹ , f ¹ , c ¹ , c ¹ , g ¹ , a ¹ , g ¹ (by mistake the corresponding section of the T part was notated)
	37th note	d ¹
	46th note	a
	60th note	b flat
T	20th and 26th notes	f
	31st note	e
567	S ₁ 8, 9	Sm, M
	17	b flat ¹
A	14 ³	b flat ¹
T	9	M
	12, 13 ¹	c ¹ , d ¹
	14 ²	a

- 568 S 11th note M
40th note d¹
51st note b¹
55th–56th notes 2 Sm
A 9th, 11th and 43rd notes e¹
24th, and 47th notes f¹
28th, 29th notes a¹, g¹
36th notes e¹ followed by six notes in this part only; being the repetition of the 31st–36th notes superfluous, they have been omitted
56th note d¹
T 5th and 35th notes d¹
28th, 29th notes e¹, d¹
43rd note c¹
B 5th and 35th notes d
28th, 29th notes f and b flat
The stem of the penultimate note of parts S, A and T is surrounded with dots on both sides. This may have two meanings:
1) the note is superfluous;
2) the marking functions as a repeat sign.
- 569 S₁ 42nd, 43rd notes c², b¹
S₂ 52nd note f¹
A 16th, 17th notes f¹, d¹
23rd, 24th notes dotted M, M
T 16th note f
23rd, 24th notes a, b flat
37th, 38th notes f, g
- 571 A 5th note d¹
T 35th, 36th notes e, b
- 572 A 22nd note g¹
B 9th note c
21st–23rd notes a, g, g
- 573 S₂ 8² g¹
10¹ b¹
A 2², 11³ f¹
5¹ d¹
T 4²–5² c, d, c
11¹ b flat
- 575 A 7th note dotted M
18th note f¹
- 576 S 17th–19th notes d¹, e¹, f¹
A 20th note d¹
B 17th note A
the continuation is missing
- 577 the continuation is missing
- 578 the beginning and the text are missing
B 16th note d
- 581 A after the 23rd note +S/f¹
- 587 *vel:* refers to the 5th–6th lines
- 595 The first line of the first verse is underlined in red then, after the end of the verse, the second variant of the 2nd and 3rd lines are entered in red. Thus the poem has five verses.
- 597 *az magos menyben, hogy meg'* 2↑

- 599 *Istenben* → *varunk* 2↑
- 601 The song begins according to Cantus Catholici 1651, p. 152: Vr Isten téged dicsirünk; the first word of the MS is undecipherable.
- 602 The last line of the verses which consisted of 8+7 syllables originally is corrected into 8+8 syllables (with the exception of verse 12 which had originally 8+8 syllables).
- 605 the 25th note had originally no stem but it has to be shortened because of the text
- 608 ruled, blank staves
- 609 a later notation differing from the preceding ones

Kritischer Bericht

Allgemeine Bemerkungen

Die Besprechung der Handschrift und der Schreibweise wurde bereits in den betreffenden Abschnitten (Die Beschreibung der Handschrift, Musikalische Rechtschreibung) der Einleitungsstudie vorgenommen, die detaillierte Behandlung des Problems der musikalischen und Textverbesserungen steht jedoch noch aus.

In unserer Ausgabe ist jeder Satz oder Einheit mit einer laufenden Nummer versehen (1–609). Die Zahlen stehen in eckigen Klammern am Anfang der Stücke: bei den musikalischen Sätzen unter dem originalen Incipit, bei den Textstücken nach der Initiale. Da die Originalpaginierung ungenau und lückenhaft ist, befindet sich am Blattrand nur die spätere Folio-Zahl. Vor den mit Noten versehenen Sätzen ist der Beginn des ursprünglichen Satzes angegeben: der originale Schlüssel (welcher manchmal fehlt) und die Noten für die ersten drei Silben.

Die redaktionellen Ergänzungen zu Musik und Text stehen in eckigen Klammern. Bei den Verbesserungen und Ergänzungen nennen wir die verwendete(n) Quelle(n) nur ausnahmsweise, da die mittelalterlichen liturgischen Handschriften sowie die Graduale und Gesangbücher des 16.–17. Jahrhunderts nur höchst selten für das *Ganze* eines Satzes zugrunde gelegt werden konnten.

Da die Sätze der verschiedenen Gattungen ganz unterschiedliche Veränderungen erforderten, musste für die Anmerkungen des Eperieser Graduals ein neues Zeichensystem verwendet werden. Bei den musikalischen Verbesserungen wurden mehrere Gesichtspunkte verwirklicht. Wenn der Satz ursprünglich nicht mit Schlüssel versehen war, wurde dieser ohne zusätzliche Bemerkung und Klammer ergänzt. Den entsprechend der Originalhandschrift am Zeilenanfang stehenden Schlüssel bezogen wir nicht in jedem Fall auf den ohne Schlüssel in der Zeilenmitte beginnenden neuen Satz. Keine Bemerkung steht, wenn infolge eines falsch gesetzten Schlüssels sich der *gesamte* Satz verschob, weil die Abweichung durch das Incipit und die Umschrift sichtbar wird. Auch wenn *nur* die Incipit-Noten verbessert wurden, ist dies nicht registriert, da sich die Änderung in der redaktionellen Interpretation zeigt. In der Bemerkung erscheint also, was nach den ersten drei Silben gegenüber dem Original geändert wurde. (An einigen Stellen wird die Änderung vom Anfang des Satzes an gegeben, weil die Auslassung der ersten drei Silben die Bemerkung kompliziert hätte.) Die ursprüngliche Form der geänderten Teile wird entweder mittels Notenbuchstaben angegeben, oder es wird mit Zahl und Pfeil gekennzeichnet, mit wie vielen Tönen und in welcher Richtung verschoben sie in die Handschrift eingetragen waren. Die Bezeichnungsweise mittels Pfeilen läßt sich auch deshalb konsequent anwenden, weil man sich, wenn der Schlüssel nicht auf der entsprechenden Linie stand oder schon ursprünglich fehlte, leichter nach der ursprünglichen schlechten oder mangelhaften Schreibweise richten oder transponieren kann als nach der redaktionellen Interpretation. Sind jedoch die originalen Formen mit Tönen bezeichnet, dann bezieht sich dies in jedem Fall auf die ursprüngliche (auch bei transponierten Sätzen nicht auf die neue) Tonhöhe. In den Bemerkungen zu den einstimmigen Sätzen sind die *musikalisch geänderten Textteile* und die *verbesserten Töne* kursiviert. Bei den mehrstimmigen Sätzen ist die Zahl der Takte und der Töne oder nur der Töne angegeben und die geänderten Töne *nicht* kursiviert.

In den mehrstimmigen Stücken wurden zwei Werte zugrundegelegt, was sich aus dem Incipit identifizieren läßt. Die metrischen Sätze wurden im Original belassen, der Wert der Cantiones wurde reduziert. In den Anmerkungen wird auch bei letzteren der ursprüngliche Wert angegeben, und die Änderungen sind dementsprechend zu interpretieren bzw. umzugestalten.

Die Akzidenzien stehen entsprechend ihrem heutigen Gebrauch (manchmal statt des Kreuzes das Auflösungszeichen). Wenn die Akzidenzien zum darauf bezogenen Ton gehören, aber nicht in der erforderlichen Höhe oder unter dem Ton standen, wurde ihre Stellung ohne Bemerkung berichtigt. Die *über* das System (vielleicht nachträglich) geschriebenen Akzidenzien wurden in das System aufgenommen, da sie sich nicht von denen im System unterscheiden. In unserer Ausgabe stehen über dem System nur redaktionelle Vorschläge, die unerlässlich notwendigen Vorzeichenergänzungen dagegen in eckigen Klammern im System.

Zur Erleichterung von Deutung und Vortrag wurden einige liturgische Sätze mit Textverweisen oder Aufgliederungsstrichen ergänzt, ihre Verwendung ist nämlich in der Originalhandschrift nicht konsequent. In den Sequenzen an den Versgrenzen, in den Introiten und Responsorien beim Wechsel der Ensembles (Pueri-Chor) wurden die Aufgliederungsstriche ohne Bemerkung ersetzt. Am Ende der Introiten steht in Klammern der Anfang des Introitustextes, um aufmerksam zu machen, dass der Psalm der Mittelteil des Introitus und nicht sein Schlussteil ist.

Die Doxologie der Responsorien wurde nicht immer unmittelbar nach dem ersten Versus und der Repetenda kopiert, sondern erst nach den für sämtliche Feste angegebenen Versi. In unserer Ausgabe wird die Doxologie auf die erste entsprechende Stelle gebracht. Die Versikel in der Liturgie sind in *jedem* Fall zweizeilig; wo also zu einem Festkreis mehrere Versikel angegeben wurden, erweiterte man damit ausschließlich die Auswahl. Am Ende der den Psalm einrahmenden Antiphone fehlte sehr häufig die Rezitierung bestimm-

mende Differenz, die folglich aufgrund der Differenz einer Antiphone identischen Tons ergänzt werden muss. (Zur Bestimmung des Tons s. den Index nach Gattungen.) Die Festbezeichnung steht in vielen Fällen vor Psalmen, denen die Antiphone nachträglich hinzugefügt wurde. In solchen Fällen wurde die das Fest betreffende Bemerkung vor die dem Psalm vorangehende Antiphone gestellt.

Der Text in unserer Ausgabe bereitete wegen der vielen sprachlichen Fehler sowie der ungenauen und inkonsequenten Rechtschreibung ein grosses Problem. Häufig war schwer zu entscheiden, ob es sich an der problematischen Stelle um einen sprachlichen Fehler oder eine existente Form handele, eventuell um eine mundartliche Eigenart. Die Textinterpretation hatte ausschließlich ein Sprachexperte vornehmen können, weshalb in dieser in erster Linie musikalischen Quellenausgabe nur minimale Textverbesserungen durchgeführt wurden.

Bei konsequenten Verbesserungen oder Modifizierungen der Originalhandschrift hätte sich die Zahl der Anmerkungen vervielfacht. Deshalb wurde natürlich die altertümliche Schreibweise des Textes beibehalten (z. B. beszédekét erösété, hálá légyen, utánna, czendessen, diczösség). Aber ebenso blieben viele winzige Rechtschreibfehler unverändert, auch die vertauschten Doppel- und Einzelkonsonanten. Am Text wurde in folgenden Fällen korrigiert:

- 1) Konsonantenverzerrung
- 2) sinnstörende Fehler, Akzentmangel, durch Akzentsetzung missverständliche Wörter
- 3) verwechselt gebrauchte velare und palatale Vokale und ungenaue Akzentsetzung der auch im Register angegebenen Textanfänge.

Aufgrund der Zufälligkeit der Akzentsetzung wurde nicht die gesamte Handschrift korrigiert. Die Akzente wurden nur bei missverständlichen Wörtern fortgelassen oder nachgetragen (Hatra térienek – Hátra térienek, Nr. 212; Mint az agyas hazabúl – Mint az ágyas házabúl, Nr. 95). Die Akzente standen manchmal nicht über dem betreffenden, sondern dem ihm vorangehenden Buchstaben (über *y* und *s* – slawische Schreibweise?) – diese wurden ohne Bemerkung korrigiert.

Aufgrund der Originalhandschrift gibt es keine Unterschiede zwischen *ö* und *õ* sowie *ü* und *ű*, da der Scriptor eher schneller zu ziehende Striche machte; deshalb werden in unserer Ausgabe einheitlich die Punkte verwendet. (Demgegenüber kommen *ó* und *ú* vor.)

Der Scriptor bezeichnete im ursprünglichen Text je einen Laut mit Buchstaben unterschiedlicher Form und Wert (s. Faksimile 12, 15). Diese Buchstabenvarianten sind zumeist auch in unserer Ausgabe beibehalten. Von den beiden *s*-Formen der Handschrift konnte aus technischen Gründen nur die der heutigen ähnliche Form benutzt werden. Ähnlicherweise konnte auch nur eine von den vielen *j*-Formen in der Wiedergabe erhalten bleiben. Die Verwendung der Gross- und Kleinbuchstaben ist nicht folgerichtig, und aus den Buchstabenmaßen läßt sich die Absicht des Scriptors nicht immer erkennen.

Am Zeilenende wurde die Worttrennung ursprünglich nicht angegeben: Die Silben fügen sich ohne Bindestrich aneinander. (Die Bindestriche wurden selbstverständlich stillschweigend eingesetzt.) Der Scriptor benutzte Bindestriche nur in zusammengesetzten Wörtern und in den späteren Ergänzungen bei den Verbalpräfixen und Postpositionen. Diese werden in unserer Ausgabe nicht von den übrigen unterschieden. Nicht immer war es eindeutig, ob die Verben mit Verbalpräfixen oder die zusammengesetzten Wörter zusammen oder getrennt geschrieben waren. Die Wörter mit Bindestrich konnten mit und ohne Wortzwischenraum verbunden sein.

Schwierigkeiten bei der Wiedergabe machte das Syllabieren. Wenn es auch Drucke mit ähnlicher Rechtschreibung gab, wurde in ihnen versucht, die problematischen Stellen zu umgehen. Für die Trennung der verdoppelten Doppelkonsonanten fand sich ein Beispiel aus dem 17. Jahrhundert: királ-lyok, csenget-tyü (s. Comenius, 61, 209). In unserer Ausgabe wurde nur -ggy nicht getrennt (ausser wenn es in der Form -dgy vorkam).

Die Abkürzungen im Text wurden aufgelöst und die Ergänzungen im Klammern gesetzt. Die Wörter *Antiphona* und *Post Trinitatem* kamen sehr oft und mit unterschiedlichen Abkürzungen vor (Antiph., Antipho., Trin., Trini., Trinit., Trinita.), weshalb sie ohne Bemerkung und Klammer ergänzt wurden. Die lateinischen oder ungarischen Titel der Sätze und Rubriken wurden ergänzt und die Abkürzungen aufgelöst; bei den Titeln der Prosapsalmen legten wir die Vulgata und bei den französischen Psalmen die auch die lateinischen Titel angegebende Gesamtausgabe von Goudimel zugrunde. Zur Ergänzung der ungarischen Cantiotitel benutzen wir das Wardeiner (1566), Gál Huszárs Gesangbuch von 1574, das von Bornemisza und das Leutschauer Gesangbuch sowie das Eperieser Gradual selbst, wenn sich das Lied auch in ihm befand (in diesem Fall folgt die Ergänzung der Rechtschreibung des Graduals). Nach auch im Gradual enthaltenen Liedern wird die Folienzahl

gegeben, die Originalpaginierung jedoch nur, wenn sie auch der Scriptor eingetragen hatte. Da nach den Titeln nicht konsequent ein Punkt gesetzt ist und dieser keine besondere Bedeutung hat, wurde er weggelassen. Die Abkürzungen sz: (szent), -kk (-nak, -nek) oder die über Konsonanten stehenden Striche mit der Bedeutung *m*, *n* wurden ohne Bemerkung aufgelöst. Manchmal war nicht eindeutig, welcher Buchstabe mit dem Strich bezeichnet werden sollte, z. B. kann *szātalan szamtalan* oder *szantalan* heißen; beide Formen sind sprachlich richtig und kommen auch in der Handschrift vor (f 3, 3v).

Die fehlenden Initialen wurden ersetzt, aber gemäß der heutigen Orthographie. Die eingetragenen Initialen stehen anders als die sonstigen Ergänzungen nicht in eckigen Klammern, weshalb die betreffenden Sätze hier aufgeführt sind:

27, 29, 31, 33, 68–77, 99, 125–131, 139–141, 242–251, 264, 267, 326–330, 332–343, 345–350, 353–354, 356–364, 367–374, 376–386, 390–396, 399–425, 453–456, 458–460, 462–486, 488–505, 507–534, 536–544, 547–550, 552–577, 579–581, 585–609.

Der Scriptor hat bei mehreren Sätzen nach der Wiederholung der Musikzeile oder vor der folgenden Zeilen (auch bei Sätzen ohne Noten) ein *R* geschrieben, das ausschließlich Repetition bedeuten und nicht auf einen refrainartigen Text verweisen kann. Da es zu Irrtümern führen kann, wurde es weggelassen. Wenn die Wiederholung von Wörtern oder Textabschnitten mittels $\prime$ angegeben war, lösten wir die Abkürzung auf und trennten die wiederholten Teile durch Komma.

Wegen der inkonsequenten Satzpunktsetzung wurden Sätze, Verse und Strophen einheitlich stillschweigend mit Punkten versehen.

Den Text betreffende Änderungen kennzeichneten wir nur in den ungarischen Bemerkungen, da diese Verbesserungen in erster Linie den interessieren, der die Sprache beherrscht. Die Textanmerkungen folgen den musikalischen Änderungen, durch Tx (= Text) gekennzeichnet, die geänderten Buchstaben sind kursiviert. Bei den Psalmen wird sich auf Vers (*vers*), bei den Cationes auf Strophe, seltener auf Zeile (*vsz* bzw. *sor*), bei den Responsorien auf Versus (*versus*) und bei den Versikeln auf Zeile (*sor*) berufen.

Abkürzungen

A	Alt
B	(unmittelbar nach der laufenden Nummer:) Baß
B	(zur Tonwertbezeichnung:) Brevis (ferner: Tonhöhe in der großen Oktave in Nr. 545)
Diff.	Differenz
F	Fusa
M	Minima
MS	Manuskript
S _(1, 2)	(unmittelbar nach der laufenden Nummer:) Sopran _(1, 2)
S	(zur Tonwertbezeichnung:) Semibrevis
Sm	Semiminima
T	Tenor
Tx	Text

Einzelbemerkungen

- 20 1b Vorzeichen in der ersten Reihe
hogy ő Fiat: *f*
- 24 *Jstent, az ő orszagának* 2↑
orszagának 3↑
diczösségében 2↑
verbessert nach dem Benedicamus von Huszár Gál 1560/61, f b2, ferner Huszár Gál 1574, f XXXv
- 34 *az itéletre* – entweder fehlen zwei Silben, oder es sind zwei Töne mehr in die Handschrift gelangt
- 37 *hog' szüztül* 3↑
- 40 *régenten* → *ada* 2↑
ada szüznek méhében: f-a a c h
- 44 *fogva: c-f*

- 45 szentei 3↑
- 46 alleluja 2↓
- 47 Jerusalemet → 3↓
- 50 és: e-f
- 51 keresztyének: c c-e h-a a
mert im → 3↑
- 56 Ur: f-a
- 57 holdban 3↑
- 60 szabaditasoddal → 2↓
- 63 saruja: g-a Pes
- 67 Ur Jstent Krisztus serege 2↓
folytában → 2↓
- 68 gyüzedelmet vészen: f a h a a-g f
Diff.: c c h c a g (entsprechend 8. Ton)
- 71 kegyelmeségét 2↓
- 73 idvözítő 3↓
minket 5↑
- 75 tészek 3↑
- 76 1.–14. Ton 3↓, im weiteren 2↓, die auf den Anfang hinweisenden letzten zwei Töne 3↓
- 77 1.–14. Ton 3↓
- 79 Vorzeichen fehlt
Urunkban → Mert: Schlüssel 3↓
2. Versus: nagy Ur à mi Urunk Jstenünk – spätere Einschubung ohne Ton
3. Versus: alázatossággal: g-h a
4. Versus: népei – spätere Einschubung ohne Ton
- 80 mind à földnek 2↑
- 82 országából, è világra 2↓
die dritte Reihe der ersten Strophe hat neun Silben, deswegen wird der 5. Ton geteilt
- 89 Schlüssel: hirdetek nektek →
- 91 kit lattatok: f-a a
lattatok mondgyátok meg 2↓
diczőségét: e-a
- 92 S. Nr. 142 mit zwei e-Finalis. Diese Antiphone steht in anderen Gradualen und den mittelalterlichen Quellen im 7. Ton. Der erste Ton und die letzten zwei Töne sind auch eine Sekunde tiefer zu interpretieren.
- 93 Der zweite Ton nach der ähnlichen Antiphone Nr. 75 verbessert, auch das Ende ist danach ergänzt. (Der f-Ton von fejedelmet ist der Kustos, die folgende Folie ist herausgerissen.) Was auf der herausgerissenen Folie gefolgt sein mag, ist auch aus den anderen Gradualen nicht zu erfahren, weil sie weniger liturgisch zusammengesetzt sind und meist den Festen gemäß Gattungsreihen angeben.
- 94 nach der Káldi-Übersetzung ergänzt
- 98 malasztya → 3↓
- 101 minek: sehr heruntergezogenes f, fast e
- 102 5.–6. Ton der Diff. 2↑
- 104 földébe 3↑
à kik keresik vala 3↑
à gyermek 4↑
lelkét 2↑

- 111 *embereknek*: zwischen *c* und *d*, eher *c*
- 115 *nem vagyok méltó* → 3↑
- 117 *engednek* – 3↑
- 119 *gyuiczétek*: *f-g/a*
- 120 Diff.: *a a g a f e* (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)
- 130 T 28¹ cis¹
B 3¹ fis
- 132 Alle Zeilen entsprechen einer Strophe und haben einen Refrain nach beiden Halbzeilen.
- 133 S 7¹ punktierte S
- 134 Die letzten fünf Takte müssen dreimal wiederholt werden.
- 135 A 3² Kreuz vor 3¹
- 136 S 2³⁻⁴ Kreuz zwischen und unter den zwei Tönen
B 5² g
- 137 In den Stimmen T und B fehlt das *b*-Vorzeichen, weil der rechtsseitige Stiel des Schlüssels heruntergezogen, aber nicht zurückgebogen wird.
T 7¹ d¹
- 138 A 22., 35. Ton b
23., 24., 36., 37. e¹
T 2. Ton c¹
34.–37. Ton g, g, b, c¹ (nach dem analogen Teil verbessert)
- 140 *f* 62v: die roten Buchstaben des *Responsorium* hie und da (wo nötig) schwarz ausgebessert zum Wort *Rospomy nam* (slowakisch=ich erinnere mich)
Jrgalmaz (das zweite Mal): *d*
- 141 *téged mind*: *f a*
- 142 mit *d*-Finalis s. Nr. 92
- 143 *alatyaból szüle* 2↑
- 144 *földön békeség* 2↓
akarat 3↑
embereknek: *f-a*
- 145 *használyn* 2↓
az Kristusnak születése 2↑
Kristusnak születése 3↑
- 149 *mondgya az Ur* 2↑
- 152 Psal: 46
- 153 *mondvan* 2↓
Jesus Davidnak Fia könyörülly 4↓
könyörülly + Diff. 3↓
- 155 *él az ember* 2↓
- 156 *ne kísérczed* → 3↑
- 157 Diff. 3↑
- 158 Diff.: *a a h g a f* (entsprechend 5. Ton, aber 3↓)
- 159, 160 Liniensysteme ohne Noten
- 163 *nékem* 3↓
- 164 Diff.: *a a g a f e* (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)
- 165 *valasztottak* 3↑
- 166 *szivel* 2↑
- 167 *minden* 3↓

- 170 *kely* 2↓
- 181 *valtsagara: a-g* Clivis im MS verbessert in *a-f*; wir haben die erste Version beibehalten
- 184 *kiknek czelekedetek* 3↓
- 186 *Nem csak à testi* 3↑
kenierrel éll az ember 3↓
Jstennek igeiuel 2↑
- 187 *Vigyazatok azért* 3↓
mikoron az 2↑
el iövendő 3↑
éyfélkoron: h-d
ne talallyon: d-h
- 193 *engemet* 2↑
 Die Antiphone wurde nachträglich neben Nummer und Titel des Psalms geschrieben.
- 195 *egy: g-e* Clivis im MS verbessert in *g-d*. Beides annehmbar.
- 200 In dem Satz ohne Schlüssel mischt sich die Denkweise im G- und C-Schlüssel. Als Grundlage haben wir im Refrain die G-, im Versus die C-Schlüssel-Schreibweise genommen. In der zweiten Zeile der Melodie ist der Ton *d* von *meg' valto* auch als *e* interpretierbar, aber in den weiteren Gradualquellen ist es *d*.
 4. Reihe: *monda* → 2↑
 Versus: *magzattya* 2↓
- 201 *Urunknak* → 3↑; (innerhalb dieses) *mondan: a-c*
- 202 → *áldot a ki jöt az* 3↓
- 203 *Urnak: f-a*
- 207–
- 209, 211 Die Scandicus-Neumengruppe ist in den mittelalterlichen Quellen immer *d-a-c* (oder *d-a-b/h*), also zuerst Quinte, dann Terz oder Sekunde, deswegen haben wir danach verbessert.
- 208 *Fiat* 2↑
Nazarethbeli: d-a-f
Jesus: f-a
- 209 *Aszszoniallatok: d-f-c*
Urunkat 2↑
- 210 *raitam: f-a a*
- 211 *idein: h-a-h-c-a-g*
és az erös: d-f-e
- 212 *szég'enüll'enek: c-e*
 Im MS zwischen zwei Zeilen der Antiphone: „Milleter hoc scribsit”
- 213 *az gonoszoknak* 3↑
- 213, 214 Diff.: *c c d c h a g* (entsprechend 7. Ton, aber 2↓)
- 215 *ki mulom: a f*
nyugoszom: +c
- 218 Psalmnumerierung verbessert (von 32?) auf 31
- 219 ebenfalls verbesserte Psalmnummer
- 222 Wahrscheinlich wurde die Nummer des Psalms 130 irrtümlich in 119 verändert.
- 223 die Psalmnummer und der lateinische Psalmtitel verbessert, wovon lesbar: *Dne ne üdiorationē meam*
- 224 verbesserte Psalmnumerierung
- 226 in der 1., 2., 3., 6. Strophe Zeichen der Textaufgliederung
- 227 C- und G-Schlüssel-Schreibweise gemischt
Jesus → *lévén* 3↓
- 190

- lévén* → *kénai* 4↓
közben → *szóla* 2↓
kénai – Textaufgliederung bezeichnet
- 228 *artatlan* 3↑
Büeneiket: Ton hat nur Stiel (wegen Platzmangel)
- 230 andere Notenschrift, rhombusförmige Notenköpfe (nicht so schöne Schreibweise)
- 234 *münden*: *f*
- 237–238 Die mit *Ez bizonny* beginnende Antiphone im 2. Ton und die im 4. Ton *Öt arpa kenyerekkel* (MS: *ö az arpa...*) wurden fortlaufend niedergeschrieben. Nach dem Öreg Gradual (p. 77) und dem Spáczay-Gradual schreiben wir die beiden Antiphonen in unterschiedlichem Ton hier auch gesondert. Diese Zusammenziehung geschah wahrscheinlich deshalb, weil in dieser Antiphonenreihe für die Fastenzeit zu jedem Sonntag nur eine Antiphone geschrieben wurde, man aber hier nicht nur die erste Antiphone mit kurzem Text angeben wollte, sondern die andere zum Fest gehörige mit dieser verband.
- 239 *halált* 3↑
- 240 *neveben* 2↑
- 241 zwischen den Zeilen der Strophen im allgemeinen keine Kommas, sondern Abteilungsstriche
- 249 *minket* – punktierter Ton *c* ohne Stiel
- 252 spätere Schrift; Verbesserungen in der 3. und 6. Strophe
- 253 A $g^{3,4}$ M
 11³ g¹
- 254 *Christus*: *f-d*
 9. Vers: *+a*
 38. Vers: *+d*
 Musik und Text des Refrains nicht in jedem Fall ausgeschrieben
- 255 C- und G-Schlüssel-Schreibweise gemischt
Az mi életünknek kezepette 2↓
kit mi keressünk segedelmül 2↓
Uram Jsten 2↑
ki mi büneinkért → *reank* 2↓
reank meg' haraguttal 3↓
Szent áldot Ur Jsten 2↓
Szent erös Ur Jsten 2↓
Szent iduözitö → *büneinkért* 2↓
büneinkért → *gonoszul* 3↓
gonoszul 2↓
vigztallyon: das zweite *a-g* spätere Einschlebung
Szent erös: zuerst *g e f* (der erste, motivwiederholende Ton fehlte), später verbessert
- 256 *Amen* 3↓
- 258 Ins MS sind nur so viele Rezitationstöne geschrieben, wie zur Rezitation der allerersten Zeile nötig, oder wie viele Platz haben.
 1. Chorteil:
 A 6. Ton: 2S/e¹, d¹
 3. Chorteil:
 A 19. Ton: es¹
 B 18.–20. Ton: M/c, S/es, M/d
- 259 I *tellyes*: *a-g-e-g-a-g*
 II *töretinek*: *a-c*
büneirt: *a-f a-b a-g f-g-a-g-f*
 III *vala*: *a-g f-g-a-g-f*
Jstenedhez: *a-g-f-g-a-g*

IV–V in den ersten drei Zeilen b-Vorzeichen: überflüssig

V *tüzet*: +e

kö falait: f f

Papokat: siebentöniges Melisma

VI *az ö templomat*: c-h a-c

egyetemben: am Ende +e ' .

Jstenröl: e

mondanak: am Ende +e

VII – nur für die ersten drei Zeilen ist die b-Vorzeichen angegeben, hier nicht überflüssig

valtozot: ursprünglich g, später herausgekratzt, ohne neuen Ton anzusetzen

kövei: achttöniges Melisma

Aran'nál 2↑

Jstenedhez: Töne und Einteilung unsicher

VIII keine Vorzeichnung

inyekhez: eine Silbe

nékik: eine Silbe

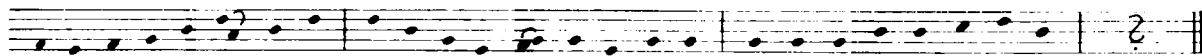
uczakon: eine Silbe

Jstenedhez: zwei Silben

- 260 ergänzt nach p 265 des Öreg Graduals, aber in dem nachgetragenen Teil nehmen wir nicht das vom Öreg Gradual gebrauchte h-c, sondern das vom Eperieser Gradual bekannte h-d Pes (s. Az vének); *szidalmaságinkat*: h-a-g-e-a a, letzteres später in g verbessert .
hazunkban: das davor stehende *az mi* ist nachträgliche Einschlebung (ohne Ton)
meg' homalyosodanak: +a
fogva – spätere Ergänzung: g-a-h-c h a g d f a
vala: g-a-h-c-h-a-g e a g
haraguttal: h-a-g-e-f g
Jerusalem: c h a g
- 261 Wir schlugen die Änderungen nach Cantus Catholici 1651, p. 67 vor. 8-strophiger Gesang, ursprünglich auch bis zum Ende ausnotiert. In der Musiknotation gibt es zwischen den einzelnen Strophen einige kleine Abweichungen, aber wir können keine Strophe als Grundlage nehmen, weil jede fehlerhaft ist.
1. Strophe: *szomoruságnak* → *kénoknak* 2↑
oraia 2↑
Angyalok → *hasonlított* 2↑
7. Strophe: *bününk*: +h
8. Strophe: f 155v marginale Einschlebung: *Urunk kin szényvedeset mi* (ohne Ton), deswegen mußten die Melismen aufgelöst werden
ezeokról gondolkodgyunk: f-e-d
mi sirassuk: e-d-c-h-a
- 262 f 156v, *meg' ölnék* 2↑
- T f 156v, zwischen den beiden Chorteilten M Pause
- S f 157, nach dem 8. Ton M Pause
- A *a szegéneknek adhatak*: 1S, 2M, 5S
szegéneknek → 3↓
- T 18. Ton: g
aszszony'állat: das letzte f durchgestrichen, weil nur vier Silben ist gemeint
- f 157v, *ezüst pénzt* 2↑
- f 158v, *el árul engem*: g, im weiteren verbessert, aber nicht genau zu entziffern
- A 5.–6. Ton 2↑
születet, verbessert: születettet + Ton f
- f 159, am Ende der ersten Zeile +c, oder eine Silbe weniger
Rabbi: d e-f
- f 159v, *hegyére* 2↑
- f 160v, *kellyetek* später verbessert: a g f
- f 161, *monduan*: +c
fogiátok: der Analogie entsprechend rekonstruiert, das Ursprüngliche nicht eindeutig lesbar

- f 161v, *fület* 2↑
De mint → *íráások* 3↑
- f 162, *monda neki: c d-c a a*
- A f 163v, 7.–8. Ton 2↑
- B f 164, 7. Ton: c
f 164v, *é mái napig'* 2↓
f 165, *mezeiért* 3↓
ellened: d-e f
f 165v, *vesztenék* 2↑
- A f 166, 4. Ton des 2. Chores: f¹
S 6. Ton des 3. Chores: a¹
f 166v, 2. Zeile: +c
meg' feszértetnék 3↑
- f 167, *Es rea pökdösvén* → *feiet* 3↑
- S f 167v, 1. Ton: B
A 42. Ton: e¹
- A f 168, 18., 19., 44. Ton des Chores: S
A, T Ende des Chores: Jsten – verbessert Jstennék + Ton
- f 168v, *el engemet* 3↑
4.–5. Ton des 1. Chores 4↓
- 263 B f 171, *irta meg: +c*
f 172v, *igyam-é* 2↑
f 173v, *hova gyölnek: +f*
f 174, *Ha pedig jól* 2↓
A, T vertauscht geschrieben
f 174v, *megennék: +c* (wegen Textverbesserung)
S 7. Ton: a¹
A 19. Ton: f¹
B 7., 8. Ton: c
f 176, *az én: g-a-g*
S f 178, 1.–6. Ton 2↓
T, B f 179, 9. Ton: S
A, T, B f 180, 18. Ton: S
f 180v, *monda à: +c*
f 181v, *Ezek: f-c-f-e-d-c d*
Jesus (zweites Mal): *e-d-c-h-c*
- 264 Von der Hauptschrift abweichende (relativ primitive) Notenschrift, die Textschrift gleich der vorhergehenden, aber nach der Eintragung am Ende von Nr. 266 später.
- 268 *esmered: e-g*
Lélek 2↑
Jstennék: +a
Mikeppen: e-g
- 269 *Diczéret Ur Jsten* 3↓
Mert az Christus áldozik érettünk 3↓
Feltamadot mint 3↓
Kérünk téged igaz hitbül 3↓
fel támadál kegyelmes 2↑
szenedél Christus, azért: d f d c c d
az igaz hitben: g g a f
in der letzten Zeile keine Vorzeichen
- 270 *Mit latal utadban* → *varja tanétvanit* 3↑; (innerhalb des Teiles:) *Maria: +2↑*
sokságának: e-g
iduőségunkért: c-f
irgalmaz nekünk: e e d-f

- 274 Von der Grundschrift abweichende, größtenteils nicht interpretierbare Notenschrift. Weil nach anderen Quellen nicht zu ergänzen, weggelassen. Die letzte Zeile: drei Töne auf der Linie der Initiale und eine Kritzelei, die von der unteren Linie ausgeht. Seine Melodie ursprünglich:

- Die in unserer Ausgabe mitgeteilte Melodie ist im Leutschauer Gesangbuch von 1652 auf p. 42 zu finden, der Text, Silbenzahl in der 2. und 4. Zeile, vom hier mitgeteilten Text abweicht.
- 276 *népe* 2↑
Mit Noten nur die erste Zeile der Hymne, die mit der der vorangehenden Hymne identisch ist, aber für diese Melodie im weiteren nicht verwendbar. Da in den anderen Gradualen dieser Text nicht vorkommt, können wir seine Melodie nicht angeben.
- 279 *uala* 2↓
alleluia, alleluia: a-h a-g f e-g g e e
- 280 *Christus* 2↓
emberen: a-c
alleluia 2↑
- 281 *husvét* 2↑
napian → *sietséggel* 2↓
à szent 3↓
Aszszonyok 2↓
el menyvén 3↓
Christusnak 3↓
Christusnak koporsojahoz 2↓
koporsojahoz 2↑
Aufgrund von Nr. 280 sowie dem Batthyány-, Ráday und Öreg Gradual verbessert.
- 282 *alleluia* 3↑
alleluia 2↑
- 283 *meg ielenék* 2↑
tanituanének ezt 2↑
ne félletek 2↓
alleluja: a-c
- 284 *Christus: +a*
igazulásunkért 2↑
meg' hala az mi büneinkért: auch 2↑ interpretierbar
- 285 *alleluia* 3↓
- 287 *adgya az: e e a-e*
- 289 → *mondgya Egy* 3↓
alleluja 2↑
- 290 → *senki* 3↓
alleluia 2↓
- 292 Der Titel *Seqvuntur Psalmi* ursprünglich oben auf f 194, dazu Nr. 289.
- 295 Diff.: *c c h c a g* (entsprechend 8. Ton)
- 299 *irgalmasagod: f e*
- 301 *irgalmasaga* 2↓
- 303+306 Festbezeichnung steht ursprünglich beim Psalm, die Antiphone wurde später eingeschrieben.
- 303 *minden föld* + Diff. 3↓
- 313 In der ersten Strophe drei melismatische Stellen, in den anderen kaum. Die Stellen der Melismen sind durch mit Balken verbundene Töne bezeichnet, die die gleichen Werte haben wie alleinstehende und nur mit Stiel versehene Noten.
- 194

- 315 Diff.: g g a-g-f-e-d
- 316 Diff.: c c h c a g
- 320 szombatnak 2↓
- 321 de az Jstennek 2↑
- 322 pasztor az ő 2↓
ő juhaért alleluia 2↓
- 324 igaságról 3↑
és az étéletről → 3↓
- 325 kértetek: f-a
kértetek → 3↑
semmit: zwischen c und d
- 326 S₂ 5¹. 4
12¹
13¹. 2
23². 3
24²
A 4¹
7¹
10¹. 2
17²
22¹. 2
B 23¹. 2
24²
- 2 M, 2 S
g¹
3↓
a¹, h¹
g¹
c¹
f¹
e¹, c¹
f¹
S, M
M, S
Das nachträglich eingeschriebene Kreuz braucht nicht beachtet zu werden, weil in diesem Fall g und gis zusammenklingen würden.
- 327 A 3¹
13
T 6³
12³
B 3¹. 2
- g¹
danach überflüssig punktierte B
d¹
c¹
A, H
- 328 A 5², 9²
11
13¹
T 3²
5¹. 2
9²
B 15¹
S, A, T, B 4, 12
- g¹
S/d¹, M/d¹
d¹
d¹
b, c¹
c¹
e
S
- 334 alleluja 2↓
à fogsagot 2↓
- 335 Alleluja: 2. Ton 2↑
Diff.: a a g a f e (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)
- 336–337 In den mittelalterlichen Quellen und anderen Gradualen war es ursprünglich *eine Antiphone*.
- 337 Alleluja 3↑
es örvendez 2↑
- 338 Galilaeabeli 3↓
férfiak, mit 2↓
néztek: + d-f pes, den wir (mit d-e) auf die folgende Silbe genommen haben, so daß der Text des folgenden Teils mit einer Silbe auf die vorherigen Töne zu singen ist, den Überschuß haben wir unter Auslassung des Tones h bei vitetet weggelassen.
itéleltre: g a-c

- 339 *méne diczöült: h c d*
- 343 *nepek: a-c*
Jstenünk: vom Melisma wurden nachträglich vier Töne ausgelöscht. Die Töne (*b g b g e*) des zweiten Alleluia wurden liederlich auf den Rand geschrieben: nicht zu interpretieren.
- 346 *felölem 2↑*
- 350 Die Verkürzung bzw. Textaufgliederung des Tones ist an den folgenden Stellen gekennzeichnet:
2. Strophe: *Apostoloknak; Angyalok*
3. Strophe: *czudalkoztok*
6. Strophe: *ellenségünket; szabadulásunkat*
7. Strophe: *mene diczöségbe*
- 351 *napon: +c*
- 354 s. die sich auf den Vortrag von Nr. 132 beziehenden Anmerkungen
- 360 *bennek 3↑ +c*
vel: Anstatt *Diczéret tenéked áldot Jsten* ist zu singen
- 361 *Szolnak vala külömb külömb 2↓*
vala külömb 3↓
alleluia (zweites Mal) 2↑
- 368 nach dem gleichen Psalm (Nr. 390) auf f. 262 verbessert und ergänzt
371	A	2 ⁴ , 3 ¹	e ¹
		7 ²	f ¹
		9 ¹ , 2	Sm, punktierte Sm
	T	3 ²	e ¹
	T	16 ³ , 4	a
	B	3 ¹	e
		7 ² , 13 ² , 14 ¹	d
		9 ¹ , 2	M, S (ohne Punktierung)
		10 ³ , 4	3↓
372	S ₂	11, 12	f ¹ , f ¹ , d ¹ , d ¹
		14 ²	f ¹
- 373 Textaufgliederung gekennzeichnet:
3. Strophe: *üdvösségünknek gyönyörúsége*
4. Strophe: *keresztényeknek jo segedelme*
6. Strophe: *véle együt az Fiu* Ur Jsten
- 374 Die Biegungen von Pes und Clivis der ersten Verse mußten wegen der größeren Silbenzahl der zweiten Verse stellenweise aufgelöst werden.
- 375 *czelekedet: e-g-a*
- 376 *büneinkben 2↑*
- 379 *felséges 2↑*
Ur Jsten 3↑
- 380 *szükségünkben: g-a*
- 381 *szivei 2↓*
könyörgéseket 2↓
- Nach Nr. 381 in Rubrik: *aliquod*
- 382 *à Christusnak → 3↓*
- 383 *felöl 2↓*
monda 2↓
- 387 *hog' (Clivis, erster Ton) mi meg' tarczuk a te paranczolatidat 2↑*
meg' 2↓
paranczolatidat 3↑
Diff.: *e e d e c h* (entsprechend 8. Ton, aber 3↑)

- 388 *félelme*: 2↓, aber irgendeine Ausbesserungsspur sichtbar
Diff.: *h h a g a h a* (entsprechend 1. Ton, aber 2↑)
- 391 *nepek* → 2↓
Diff. 3↓
- 393 Diff.: *a a g f g-a g* (entsprechend 1. Ton)
- 395 Diff.: *h h a g a h a* (entsprechend 1. Ton, aber 2↑)
- 396 Psalmnummer vor die Antiphone Nr. 395 geschrieben
- 397 *magasztallyuk*: e-g
- 398 *nyelveken ... de*: nach dem Original auch 2↓ interpretierbar
szolnek, de szeretetem: nachträgliche Verbesserungen, schwankt zwischen Schreibweisen, die im C- und G-Schlüssel interpretierbar sind
pengő cimbalom 2↑
- 402 *Martyromoknak*: +a
Kegjelmez mennyei Szent Atyánk 2↑
à mi Urunkért 2↓
- 412, 415, 419, 420 Liniensysteme ohne Noten
- 426 *Jrgalmaz*: f-d c
- 428 *azonképpen Lázár* 3↓
- 429 *hazam* 2↓
- 430 *az Jstennek* 2↓
- 432 *paranczolatidra*: 2. Ton des Clavis nach dem Original eher als 2↓ interpretierbar
halot 2↑
- 434 *hazokhoz* → 3↓
- 435 *Prophetáktól*: zwischen *a* und *g*
- 438 *alaztatik*: a-c-h
magasztaltatik 2↑
- 440 *é sebesnek* 2↑
- 445 *elmédből* 2↓
- 448 *alá* 3↑
- 449 *egiz* 2↑
ennékem 2↑
- 450 *mondo*: a-c
- 456 Diff.: c c h c a g
- 462 Diff.: entsprechend 3. Ton, aber 4↓
- 463 Rubrik danach, 3. Gesang: *Halat adunk neked* – ausgestrichen
- 468 Diff.: *a h a g f e* (entsprechend 7. Ton, aber 4↓)
- 472 *Menny ki ... vagyok* + Diff. 3↑
tőlem ... ember 2↑
Uram, mert bűnös 4↑
- 474 *oltalmazo* → 3↓
- 484 *Ur Jsten* 2↑
Rubrik der zum Sonntag gehörigen Cantiones urspr. auf f 303.
- 489 Diff.: *a a g a f e* (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)
- 491, 494 leere Liniensysteme
- 493 *azt latroknak barlangjává* 2↓
- 497 Diff.: 6. Ton 2↓

498		czelekedett 2↓ Diff. 3↑	
505		kilencze →3↓	
506		Diff.: a a g a f e (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)	
509		mert tudja 2↑	
515		akor léssen 2↓ veled 2↓ veled együtt →3↑	
517		Jesus →3↑	
522		Diff.: a a g a f e (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)	
523		ebédemet: g-f e e	
526		Monda azért Jesus à te Fiad 3↓ Jesus 4↓ Diff.: a a g a f e (entsprechend 8. Ton, aber 3↓)	
528		kértél engem, azért 2↑ azért →3↑	
531		Text der 2. Strophe von Nr. 530, sollte deshalb vor Nr. 530 stehen	
534		Az Ur hazaba örömmel 2↑	
536		meg gyógyulok →+1–4. und 6. Ton der Diff. 2↑	
545	A	14. Ton 16.–17. Ton letzter Ton	e ¹ 2 Sm d ¹
	T	6., 51. Ton 20. Ton 22. Ton 29. Ton	c ¹ f ¹ e ¹ S
	B	14., 15. Ton 25. Ton 27. Ton 30., 52. Ton 31.–33. Ton 38. Ton	S, M f S/g a 3↑ B
546	S ₁	3. Ton 23. Ton	d ² es ²
	S ₂	21. Ton	b ¹
	A	8. Ton 13. Ton 23., 24. Ton	d ¹ g ¹ Sm/f ¹ , M/g ¹
	T	4. Ton 13. Ton 23., 24. Ton	e ¹ c ¹ a, b
547	S ₁	4 ¹ 4 ² 6 ² 7 ²	M c ² M/g ¹ , M/a ¹ S
	S ₂	2 ¹	b ¹
	A	6 ³ 9 ¹	d ¹ f ¹
	T	16 7 ^{1, 2} 8 ¹	S S/c ¹ a

		9 ³	e ¹
		14 ²	c ¹
548	S ₁	36	S, B, B
	S ₂	28 ¹	h ¹
		36, 37	S/c ² , B/h ¹ , B/h ¹
	A	8 ¹ , 20 ^{1, 2} , 25 ²	e ¹
		13 ² , 37 ¹	d ¹
		24 ²	f ¹
		36 ^{1, 2}	S, B
	T	3 ² , 9 ¹	c ¹
		7 ² , 8 ¹	f ¹ , a
		13 ²	d ¹
		25 ² , 28 ¹	g ¹
		34 ²	a ¹
		36 ¹	S
	B	13 ²	d
		35	S/f, M/e, S/d
549	S ₂	20. Ton	b ¹
	A	12. Ton	f ¹
		17., 18. Ton	g ¹
		letzter Ton	d ¹
550	B	letzter Ton	Ais
551	S	12.–13. Ton	2 Sm
552	S	25. Ton	Ursprünglich c ² , später in a ¹ verbessert, was aber nicht in den Akkord paßt, weshalb wir bei der ersten Version blieben.
	T	anstelle der ersten drei Pausenzeichen Aufteilungslinie	
553	T	30. Ton	a
554	S	18. Ton	M
	T	34., 35. Ton	h, f
556	S	1. Ton	entsprechend dem Anfangston der Psalmmelodie verbessert
	A	12. Ton	Fermata über dem Ton
		14. Ton	davor Kreuz, das wir vor den 15. Ton setzten
557	A	31. Ton	S
559	T	4. Ton	g
		19. Ton	c ¹
560	S ₂ , A, T fehlt Wiederholungszeichen		
	S ₁	8 ¹⁻²	2 Sm
		11 ¹	b ¹
	S ₂	8 ²	b ¹
		11 ^{1, 3}	c ² , e ²
		21 ¹	S
	A ₁	6 ¹	M (ohne Punktierung)
		8 ² , 9 ¹	a ¹ , g ¹
		10 ³	Sm/a ¹
		12 ³	b ¹
561	S	8 ¹	M
	A	8 ²	d ¹
		11 ^{1, 2}	d ¹ , e ¹
		13 ^{2, 3}	e ¹
		14 ⁴	b

	T	4 ¹ 10 ¹⁻⁵ 11 ⁴ -12 ² 13 ^{2,3}	c ¹ M/g, punktierte M/c ¹ , F/b, F/a, M/b punktierte M/e ¹ , F/d ¹ , F/c ¹ c ¹ , b
	B	11 ^{3,4} 13 ²⁻⁴	f, a c, d, e
562		Titel: Psal: 90 Dominus regnavit	
	S ₂	3 ²	a ¹
	T	3 ² 7 ¹ 14 ²	d ¹ c ¹ a
563	S ₂	7. Ton	f ¹
	A	30. Ton	e ¹
	T	32. Ton	e
564	S	58. Ton	M
	A	25. Ton 27. Ton 53. Ton 55., 57. Ton	e ¹ c ¹ d ¹ f ¹
	T	55. Ton	d ¹
	B	16. Ton 57.-59. Ton	d c, d, d; aufgrund Victoris Nr. 169 verbessert
565	S ₁	15. Ton 33. Ton 42. Ton	d ² c ² M
	S ₂	25. Ton 33. Ton 43. Ton	h ¹ a ¹ M
	A	5. Ton 15. Ton	ges ¹ g ¹
	T	10. Ton 25. Ton 43. Ton	fes ¹ a g
566	S ₁	45.-46. Ton	das zweite Wiederholungszeichen fehlt
	S	14., 16., 64. Ton	2 F g ¹
	S ₂	27. Ton 69. Ton	d ¹ M
	A	23.-30. Ton 37. Ton 46. Ton 60. Ton	c ¹ , e ¹ , f ¹ , c ¹ , c ¹ , g ¹ , a ¹ , g ¹ (irrtümlich wurde die der T-Stimme entsprechender Teil notiert) d ¹ a b
	T	20., 26. Ton 31. Ton	f e
567	S ₁	8, 9 17 A 14 ³ T 9 12, 13 ¹ 14 ²	Sm, M b ¹ b ¹ M c ¹ , d ¹ a
568	S	11. Ton 40. Ton 51. Ton	M d ¹ h ¹

	55.–56. Ton	2 Sm
A	9., 11., 43. Ton	e ¹
	24., 47. Ton	f ¹
	28., 29. Ton	a ¹ , g ¹
	36. Ton	e ¹ , danach nur in dieser Stimme + 6 Töne, Wiederholung der Töne 31–36 überflüssig, weswegen wir sie wegließen
	56. Ton	d ¹
T	5., 35. Ton	d ¹
	28., 29. Ton	e ¹ , d ¹
	43. Ton	c ¹
B	5., 35. Ton	d
	28., 29. Ton	f, b
S, A, T	Stiel des vorletzten Tones zweiseitig mit Punkten versehen. Dies hat zweierlei Bedeutung: 1. der Ton ist überflüssig; 2. dient als Wiederholungszeichen	
569	S ₁ 42., 43. Ton	c ² , h ¹
	S ₂ 52. Ton	f ¹
	A 16., 17. Ton	f ¹ , d ¹
	23., 24. Ton	punktierte M, M
	T 16. Ton	f
	23., 24. Ton	a, b
	37., 38. Ton	f, g
571	A 5. Ton	d ¹
	T 35., 36. Ton	e, h
572	A 22. Ton	g ¹
	B 9. Ton	c
	21.–23. Ton	a, g, g
573	S ₂ 8 ²	g ¹
	10 ¹	h ¹
	A 2 ² , 11 ³	f ¹
	5 ¹	d ¹
	T 4 ² –5 ²	c, d, c
	11 ¹	b
575	A 7. Ton	punktierte M
	18. Ton	f ¹
576	S 17.–19. Ton	d ¹ , e ¹ , f ¹
	A 20. Ton	d ¹
	B 17. Ton	A
	Fortsetzung fehlt	
577	Fortsetzung fehlt	
578	Anfang und Text fehlen	
	B 16. Ton	d
581	A nach dem 23. Ton + S/f ¹	
587	<i>vel</i> : bezieht sich auf die 5.–6. Zeile	
595	Die erste Zeile der ersten Strophe rot unterstrichen, später nach der Strophe rot eingetragen die andere Version der 2.–3. Zeile. Der Vers wird so fünfstrophig.	
597	<i>az magos menyben, hogy meg'</i> 2↑	
599	<i>Istenben</i> → <i>varunk</i> 2↑	
601	Anfang des Liedes nach Cantus Catholici 1651, S. 152: <i>Vr Isten téged dicsirünk</i> ; im MS das erste Wort nicht interpretierbar.	

- 602** Die Strophen ursprünglich 8+7-silbig, die letzte Zeile verbessert in 8+8 Silben (ausgenommen die 12. Strophe, die auch original 8+8).
- 605** 25. Ton ursprünglich ohne Stiel, aber wegen des Textes muß aufgliedert werden.
- 608** leere Liniensysteme
- 609** spätere, von den vorhergehenden verschiedene Schreibweise

Betűrendes mutató

Az eredeti írásmód megtartása megnehezítette a mutató készítését. A magyar betűrendet nem lehetett teljesen következetesen alkalmazni és végigvezetni, mert ebben az esetben az azonos hangértékű, de különbözőképpen jelölt, vagy az ékezés nélküli és az azonos értékű ékezett betűk egymástól távol kerültek volna. A kezdőbetű-változatokat a betűrend megfelelő helyén külön feltüntettük (Á, É, J, K, Ö, Zs). A betűrend kialakítását a mai ortográfia is befolyásolta.

Alphabetic Index

Having retained the original spelling has thrown difficulties in the way of compiling an index. The Hungarian alphabetical order could not be employed and carried through with consistency because in that case the differently written letters of identical sound value or the unaccented and the accented letters of identical value would have been placed wide apart. The initial letter variants have been separately indicated in the appropriate places of the alphabetical order (Á, É, J, K, Ö, Zs). Establishing the alphabetical order has also been influenced by present-day orthography.

Alphabetischer Index

Die Beibehaltung der originalen Schreibweise erschwerte die Gestaltung des Index. Das ungarische Alphabet konnte nicht völlig konsequent angewendet werden, weil in diesem Falle die lautvergleichen, aber unterschiedlich bezeichneten oder die akzentlosen und die mit gleichwertigem Akzent versehenen Buchstaben voneinander abgerückt wären. Die Anfangsbuchstaben-Änderungen werden an der betreffenden Stelle des Alphabets gesondert angegeben (Á, É, J, K, Ö, Zs). Die Gestaltung des Alphabets wurde auch durch die heutige Orthographie beeinflusst.

A bölcsesség' kezdeti az Ur félelme – A	388
Adgyatok-meg tehát à mi a Czászári – A	533
A gyermek nevededik és erőssödik valla – A	98
A harnis embertül szabadícz meg' – A	193
A jó pasztor az ő életét adgya – A	322
Aki à felséges segítségében lakik – Ps	106
Aki Jstentől vagyon Jstennek igejt halgattya – A	164
Akinek fülei vadnak à hallásra – A	149
Aki utánam jövendő előttem lött – A	63
Amely mag jo földben essék – A	166
Amely mértékel ti mirendetek – A	431
A mi estveli könyörgésünk: iusson te hozzád – V	12
A mint à villámás ki mégyen – A	540
A mi Urunk jesus Kristusnak kin szenvedését – Passio	263
A nyaiasság el terjedett à te ajakidban – A	96
A Samaritanus masod napon ki vöt ket garasokat – A	440
A szombatnak estvein mikor Husvét napiara – A	320
A te magzatodbül tészek à te birodalmadra – A	93
Atya Jstennek egy Fia – H	411
Atya Jstennek ígéje – H	88
Atyam Abraham, könyöröly én rajtam – A	456
Az Angyalok széne előtt éneklek – A	538
Az Angyaltul valo félteken meg' retenének – A	282
Az Apostoloknak látásokra – A	352
Az Aszszoniallatok ülvén à koporso mellyet – A	209
Az Atya Ur Jsten monda az én Uramnak – Ps	385
Az Atyának országabül, è világra Jsten jöve – H	82
Az Bábylon folyo vizei mellet ültünk – Ps	495
Az bünök tavul legenek tülünk – H	170
Az egek az Jsten diczőségét beszéllik – Ps	367
Az egek beszéllik, és nyilván hirdetik – Ps	551
Az egek Jsten diczőségét beszéllik – A	366
Az ember Fia à poganyok kezébe adatik – A	154
Az Euangeliomnak hirdetésével – A	182
Az egh és à föld el múlnak – A	55
Az éytzakaj setétség, melly è földet el borittya – H	412
Az én eletemnek minden ideiben – C	593
Az én házam imadságnak háza – A	493
Az én szám bölcseséget szóll – A	457
Az én szivem jó beszédett öntött ki – Ps	97
Az idvözitöt régenten, mint meg ígére – H	40
Az Jstene az Ur szólla – Ps	492
Az Jstenhez az én szomat, éneklem kialtasomat – Ps	596
Az Jstennek Angyala monda az Marianak – A	278
Az Jstennek Angyala, szala le à menybül – A	279
Az Jstennek nepe ki jöve à pogany nép kezöl – A	318
Az Jstennek szent Fia, midön ez vilagra jöt – C	251
Az jo Pásztor az ő életét adgya – A	287
Az kegyelmes Jesus Christus, könyörüle emberen – A	280
Az Kristus menybe fel méne Hálá leg'en – C	354
Az Christus menyben fel méne, minden égeknek – C	348
Az Christusnak diadalma és az ő szent gyözedelme – H	198
Az Christusnak szenyvedesse mindeneknél nyiluan – H	196
Az mennyei nap immár fel jöt – C	128
Az mi büneinknek mélségébül – Ps	122
Az mi életünknek, kezepette – A	255
Az mi nagy szükségünkben keserüségünkben – C	571

Az mi Urunk Jesus Christus, meg' hala – A	284
Az mi Urunk Jesus Christusnak kén szenvedését – Passio	262
Azok azért az emberek mikor látak volna – A	162
Az Persiabeli Bölczek aiándikozzak – V	4
A Sido seregek ruhajokat terengélék az utra – A	260
Az szent Lélek Jstennek malasztya – C	373
Az szent Leleknek aiandekat – V	9
Az szent léleknek keg'elme, Apostoloknak sziveket – C	371
Az széles földnek nag' bölcz teremtője – H	405
Az te hivednek szerelme: emélzte – V	6
Az te hivednek szerelme Ur Jsten – A	210
Az te magodból tészek à te birodalmadra – A	75
Az teremtő Atya Jsten és meg'valto Fiu Jsten – B	25
Az Ur az én világoztásom: és szabadulásom – Ps	347
Az Ur az ő népének erőssége – A	480
Az Uré à föld minden ő tellyes voltával – Ps	293
Az Ur énnékem őriző Pásztorom – Ps	582
Az Ur hazaba, örömmel megyünk – A	534
Az Ur Jsten nékem édes táplalom – Ps	583
Az Ur Jsten Uralkodik őruöndezzen az föld – Ps	292
Az Ur jö ki mint Orias – A	68
Az Ur legeltet engemet: es semmi fogyatkozásom – Ps	300
Az Úrnak szent Lelke: Be töltötte – Intr.	355
Az Úrnak szent Lelke be töltötte – A	364
Az Ur országlott ékességbe öltözött – Ps	100
Az Ur országol, és regnal nagy jol – Ps	562
Az utolsok lésznek elsökké – A	165
Az világnak fényessége, Christus Jesus és reménye – H	273
Á; A=Á	
Ajtatossággal ércz meg' bünes ember – C	231
Aldgyuk az Atyát és az Fiut – V	10
Aldgyuk és fel magasztallyuk az Christus által – B	24
Aldgyuk mindnyaian à Jesust – B	17
Áldgyuk minnyaian az Ur Jstent – R	29
Áldom az Urat minden időben – Ps	500
Áldott az Ur Jsraélnek Jstene – Canticum	400
Aldot Israelnek Ura – C	43
Aldot légyen: A szent Haromság' – Intr.	375
Áldot légy Ur Jsten az magos menyben – C	597
Aldot Ur Jsten segély meg' minket – A	204
Áldot Urunk Jesus Christus mi közinkbe jöven – A	74
Állatoknak meg tartója – H	418
Ally boszut erettem Úram – Ps	194
Álnok szolga, minden adosságod – A	528
Barátom, menny fellyebb – A	515
Baratom, üly fellyeb – A	444
Be megyünk az ő hajlékába – A	102
Be télének minnyajan szent Lélekkal – A	363
Bírad Ur Jsten à mi sziveinket – H	425
Bizodalmunk Kristus által Jstenben vagyom – C	599
Bizony bizony mondom tenéktek – A	239
Bizony mondom néked: ki nem jöz onnét – A	479
Bizonyosok minden paranczolati – A	389
Bizal leányom à te hited – A	451
Bizzál leanyom à te hited – A	537
Boczasd el Ur Jsten: a te hatalmatat – V	2

Bodog' akinek az ő hamisság'a meg' boczattatot – Ps	218
Boldog az olyan ember az Jstenben – Ps	576
Boldog' ember ki nem iar az Istentül szakataknak – Ps	188
Boldogok à kik az jsten igéit halgattyak – A	160
Boldogok à kik halgattyak az Jstennek beszédét – A	236
Boldogok à szemek mellyek láttyák – A	502
Boldogok azok kik Jstent félék – Ps	570
Bóldogok minnyaian à kik az Urat félék – Ps	113
Bölczek látuaán à czillagot – A	108
Czillagoknak teremtoje – H	39
Czudalatosok à te bizonyságid – Ps	52
Davidnak ő városában, születék Bethlehembben – C	137
Diczird az Urat, diczird az Urat – Ps	545
Diczérd Jerusalem az Urat – Ps	396
Diczerem az Ur Jstent az én életemben – A	311
Diczéretet mondgyunk Atya Jstennek – C	226
Diczéret légyen te néked szent Haromság – A	453
Diczérjed az Ur Jstent Kristus serege – C	67
Diczérjed algyad én lelkem – Ps	548
Diczéried én lelkem az Ur Jstent – Ps	312
Diczériétek az Urat mert igen jo – Ps	575
Diczerjétek az Urat, mert illik ötet – Ps	546
Diczérjétek az Urat minden pogányok – Ps	394
Diczérjétek ötet minden népek – A	393
Diczérjétek szolgák az Urat – Ps	392
Diczirjük az mi kegyelmes Attyankot – H	609
Diczériük mindnyaian ... 2.: Áldot légy – H	172
Diczériük mindniaian ... 2.: Mind á törvén – H	173
Diczérlek Uram téged, hogy ez elmult eyjel – C	574
Diczőség Davidnak Fianak – A	202
Diczőség' és diczéret te néked – H	200
Diczőség magoságban Jstennek – A	144
Eddig' nem kértetek semmit az én nevemben – A	315
Egek harmatozatok: Onnan felyül – Intr.	35
Egy hatalmu legy én velem – A	384
Egy vak ül vala az út-félen – A	153
E kediglen nem kértetek semmit – A	325
Ekképpen jö el miképpen lattyatok – A	335
El foga pedig minnyajokat à félelem – A	512
El-fogyatkozott à te szabaditasodért à lelkem – Ps	527
El jönnek te read a napok – A	494
El iöttenek nekünk Poenitentianak napiai – A	181
El megyek és hozzátok jövek – A	337
Elő allanak az földi kirallyok – A	214
Emberi nemnek teremto Jstene – H	408
Emlkezzeél meg' Uram Davidról – Ps	103
Erőségbe öltözött az Ur – A	99
E világnak fiai az ő nemzetségekben – A	436
Ez az szomoruságnak napia – Lam.	261
Ez bizony amaz Propheta – A	237
Ez mai napon: környül metélkedék – V	14
Ez nap mi mind örüllyünk – C	313
Ez napnak ő kezdetiben – H	424
Ez vigasságos időben, énekellyünk örömünkbe – C	127

É; E=É

Ébredgyél fel világ' büneidbül – C	592
Ekeseg'tekre vag'on az ö diczéreti – A	297
En à pusztában kialtonak szava vagyok – A	62
Enekell'etek az Úrnak uy éneket – A	306
Enekellyetek az Úrnak uy éneket: az ö diczérete – Ps	308
Enekellyetek az Úrnak uy éneket mert czuda – Ps	307
Énekellyünk keresztyének à Christusnak kiraly – A	382
En Jstenem én Jstenem tekincz ream – Ps	224
Én szabadulásomnak Ura Jstene – Ps	504
En vagyok à Kristus és az én tanaczomat – A	321
En vagyok amaz io Pasztor – A	288
Fs mikor menének hogy meg mutatnak – A	441
És morgolódnak vala à Farizeusok – A	465
Es erőlni fog' à ti szivetek – A	290
Fel emelvén szavát egy aszszonyállat – A	159
Fel-kele pedig és haza méne – A	522
Fel magasztaltatot minden nepek fölött – A	391
Fel magasztalunk Ur Jsten mi kiralyunk – Ps	310
Fel megyek az én Atyamhoz – A	340
Fel mene à Christus meny országban – V	8
Fel menvén Christus men'égben – A	334
Felseges Atya Ur Jsten – H	421
Felseges Jsten mennek földnek Ura 2.: Az mi kedvünkért – H	409
Felseges Jsten mennek földnek Ura 2.: Hogy meg' mutatnad – H	403
Fel támad az Christus halotaibul – A	285
Fel tamad az mi Urunk Jesus Christus – A	286
Fel támad Christus halotaibul – V	7
Fel támadot kiraly Jesus Christust – Invit.	271
Fel tamattam. Es veletek vagyok – Intr.	268
Fel támat Christusnak háladással – Sequentia	270
Fel támadván az Christus meg ielenék – A	283
Fel tekintvén Jesus menybe – A	499
Fénlik az nap fényességgel – H	272
Fiam, jusson eszedbe hog' el vötted javaidat – A	455
Fiam jusson eszedben, hogy éltedbe elvöted – A	428
Galilaeabeli férfiak, mit néztek az ég' felé – A	338
Galilaeai férfiak: Mit állatok – Intr.	331
Gonosz kegyetlen Herodes – H	107
Gyermek Jesus nevededik vala bölczösegeben – A	111
Gyermek Kristus Urunk minekünk születették – Intr.	78
Gyermek születék Betlehembem – C	138
Gyermek születék: és Fiu adatak – V	3
Gyogyicz meg minket Ur Jsten – R	27
Gyötrődik az én lelkem, nag' sok büneimért – C	549
Ha az Ur nem építi á házat – Ps	477
Ha csak à ruhazáttját illetem-is – A	536
Ha embereknek és Ang'loknak nyelveken szolnék – A	398
Ha inkább nem büvölködendek – A	433
Hajcz hozzam Uram füledet – Ps	559
Halgas meg' engemet én iduözítő Jstenem – Ps	189
Halgas meg' minket Ur Jsten – H	174
Halgas meg Uram kérésemet – C	563
Halgassuk figyelmetessen mire Pal Apostol inczen – H	171
Hallyatok ezeket minden pogányok – Ps	458

Hallyatok menyégből nagy örömet – C	131
Hallottátok hogy mondatott à régieknek – A	478
Ha mi velünk, léssz az Jsten – C	566
Haragodnak nag' voltában meg' indulvan – Ps	550
Harmatozatok az egek felől – V	13
Ha te meg' nem tartasz Uram Jsten – A	476
Hálát adgyatok az Urnak mert jó ... 2.: Hálát adgyatok – Ps	302
Hálát adgyátok az Urnak mert jó ... 2.: Ki beszelli. – Ps	61
Hálát adgyunk minnyáian – Sequentia	125
Hálát adok néked Uram, hog' meg' öríztél engem – C	585
Hálát adok néked Uram tellyes szivemből: az igazak – Ps	368
Hálát adok néked Uram tellyes szivemből: az igazak – Ps	390
Hálát adok néked Uram tellyes szivemből: ki hirdetem – Ps	542
Hálát adok néked Uram tellyes szivemből: mert meg halgatad – Ps	539
Hálát adunk kénaidért, Ur Jesus szent halalodért – C	250
Hálát adunk néked menybeli Jsten – C	587
Hálát adunk Ur Jsten tenéked – C	603
Hátra térienek és meg' szég'enüll'enek – A	212
Hiszünk mi egy Jstenben – C	245
Hivattaték az ő neve Jesusnak – A	101
Holval reggel husvét napian – A	281
Hosanna à David Fianak – A	53
Hozzád emeltem az én szememet – Ps	161
Hozzád kiáltok Uram én Jstenem – Ps	481
Hozzám az Ur hajtotta az fülét – A	531
Husvét napian hajnalban indulván – A	277
Igaz biro nag' Ur Jsten – H	417
Igaz hitből kérünk téged – A	380
Igen meg vigasztalál, édes Atyam fia – C	266
Im az magos menyből jövek – C	133
Imátkozzatok hogy ne légyen à ti futastok – A	541
Imé à te kirallyod jó tenéked – A	54
Imé az Ur Angyala monda: Nag' örömet – A	89
Ime az Ur el- jö és minden ő szentei – A	45
Ime az Ur el jö felhöben – A	56
Ime az Ur el jö nagy hatalommal – A	46
Ime az Urnak neve meszsze földre jöve – A	72
Imé el-jö à mi idvözítő Jstennünk – A	73
Ime el jö az Atya Jstennek Fia – A	70
Ime el jö nagy Propheta és ő meg' uýttya – A	47
Imé én az én Angyalomot küldöm – A	59
Ime kiről az Prophetak szólnak vala – A	146
Ime Magusok jövének Nap-keletről – A	109
Immár mostan oh szent Lélek – H	416
Immáron az nap föl-jövén – H	415
Irgalmaz nekünk Ur Jsten – R	225
Isten add à királynak à te ítéletedet – Ps	110
Isten à pogányok à te örökségedbe jöttek – Ps	471
Isten à te nevedben szabadicz meg' engem – A	491
Isten Fia Iesus Kristus mi valtságunkra – C	249
Isten figyelmez segítségemre – Ps	121
Istennek aldot népe diczériünk az Ur Jstent – B	20
Istennek szent igeiből, mi kereztiének – H	175
Istennek választot népe, siessen gyölekezetre – H	276
Istentül választot népek gyüllyetek egyben – H	85
Izraelnek Aegyptombul valo ki jövéseben – Ps	294

J; I=J

Jaj aldod méhemnek, édes draga gyümölcsze – C	267
Iariunk mi most keresztyének – B	22
Ielek léznek à napban és à holdban – A	57
Ier diczerjük az Ur Kristust – C	135
Ier diczerjük keresztyének, az Ur Jstent – H	83
Jer elmélkedgyünk, mi hü keresztyének – C	246
Ieremias Prophetának Jmátsága. Emlkezzél meg' – Orat.	260
Jer hirdessük mindnyajan, Kristusnak szent halálat – C	242
Ier hirdessük mi Urunknak, nagy dicző bay vivasat – H	199
Jertek hozzám Christus mondgya – C	591
Jesus à kereszt fán fügven – C	244
Iesus az kereszt fán fügven – C	227
Iesus iduösségnek feie ki mi érettünk – H	180
Jesus idvözitönknek, keserves sok kénnyat – C	253
Iesus Christus élő Jstennek szent Fia – R	1
Jesus Christus élő Jstennek szent Fia – R	77
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	129
Jesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	140
Jesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	169
Jesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	233
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	319
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	351
Jesus Kristus élő Jstennek szent Fia – R	426
Jesus Christus Feltámda – C	327
Iesus Christus ki ez napon à bölczeknek – B	18
Iesus Christus ki ez napon à szép szüznek – B	16
Iesus Christus ki ez napon az halalbul – B	21
Iesus Christus ki ez napon keserves kint – B	19
Iesus Christus kit az Atya – B	15
Jesus Christus mi meg' váltónk, halaltul – C	329
Jesus Kristus mi meg' váltonk szeretetünk – H	353
Jesus Kristus szép fényes hajnal – C	595
Jo az Urat diczerni: és éneket mondani – Ps	510
Iobbiczatok meg életeteket keresztyének – A	51
Jó keresztyének kik vagyunk – H	84
Iol töt mindeneket – A	439
Iöj el Ur Jsten minket meg' segéteni – A	50
Jöj el Ur Jsten minket meg' segiteni – A	69
Jöjtek-el én Atyámnak aldotai – A	543
Jöietek mert már mindenek el készítetttek – A	461
Iöj mi hozzánk vigasztalo – B	23
Iövel népnek meg valtoia, mutasd meg – H	37
Iövel nepnek meg valtoja Szüznek – H	86
Jövel szent lélek Ur Jsten, banatunkban – H	359
Jövel szent Lélek Ur Isten, boczasd – Sequentia	374
Jövel szent lélek Ur Jsten, ki Atyával – H	358
Jövel szent Lélek Ur Jsten, latogasd meg' à te – A	360
Jövel szent Lélek Ur Jsten, latogasd meg' hiveidnek – H	356
Jövel szent lélek Ur Jsten, szentely meg' minket – H	357
Jövel szent Lélek Ur Jsten, tölcz be sziveinket – C	369

K; Ch=K

Kegyelmes teremtő Jsten – H	177
Kelly fel, és vedd à gyermeket – A	104
Keressétek előszer az Jsten országot – A	508
Keresztyéneknek serege diczerik Husvétnek idnepét – H	274

Keserőlem é sokasagot – A	434
Kisz ugyan à menyeközö – A	447
Kiáltásom hald meg Jsten – Ps	556
Kiáltak à Felséges Jstenhez – A	151
Kiáltottam tellyes szivembül – Ps	516
Ki értünk szenvedél, s-ugy idvözitél – C	252
Ki jöttem az Atyátúl, és é vilagra jöttem – A	316
Ki láttatik néked hog' felebarátta volt – A	501
Könyörgünk Ur Jsten tenéked – A	145
Könyörögjünk az Jstennek – H	422
Könyörögjünk keresztyének az Jstennek – C	372
Könyörülly raitam én Jstennem – Ps	220
Könyörülly rajtam Jsten könyörülly rajtam – Ps	152
Könyörül' rajtam Uram mert beteg' vag'ok – A	216
Könyöröl raitunk Ur Jsten és halgas meg' – A	185
Könyörül' Ur Jsten mi rajtunk – V	30
Követ engemet à te irgalmasagod – A	299
Christus artatlan bárány, az kereszt fán – C	228
Kristus halál fogságaba – C	330
Christus ki vag' vilagossagh – H	176
Christus menyben ma fel méne – C	350
Christus mi idvözitönk – C	229
Christusnak igasága: körnékez minket paisul – V	5
Christus születik nekünk – Inv.	79
Christus Urunk Jesus è maj napon – A	339
Küldé az Ur Jsten, hüséges szolgálait – Sequentia	36
Kyrie Eleison – Lit.	256
Lator szolgál mind az egiz adosagot – A	449
Latod Jsten sziveinket – H	419
Latogas meg' minket à te szabaditasoddal – A	60
Leg' előszer keresétek az Jstennek országát – A	442
Legyetek azért irgalmasok – A	468
Légy békével hozzám, és mindeneket – A	529
Légy jo reménségben Fiam – A	446
Légy nékem oltalmazó Jstenem – A	513
Magasztallya: az én életem az Urat – Canticum	399
Magasztallyak én téged Jsten – C	586
Ma Christus gyözedelmes lött – C	326
Meg' áldotta à Fiaidat te benned – A	395
Meg' áldottad Uram à te földedet – Ps	345
Meg' emlekezél Ur Jsten à te hiveidnek töt – Ps	296
Meg' feszétuén Atya Istennek szent Fiat – A	208
Meg' foghatatlan kegyes Jstenség – C	602
Meg' jelente az Ur Jsten Az idvözítő – R	76
Meg nyitom példa beszédekben à szamot – A	120
Meg osztak ö köztök, az en ruhaimot – A	205
Meg váltot köldé az Ur Jsten – A	142
Meg' váltot küldé az Ur Jsten – A	92
Mely szerelmesek a te hajlékid öröknek Ura – Ps	475
Menny el Satan: ne kisércez – A	156
Mennyen széned eleibe az én imadságom – A	503
Mennyetek el békességgel Ur Jstennek aldotai – B	26
Meny ki hamar à városnak utzaira – A	429
Menny ki tölem Uram, mert bünös ember vagyok – A	472
Menybül az ige le-jöve – H	87
Menybül jövek most hozzátok – C	122

Menyei Atyánk Ur Jsten, neked hálát adunk – C	588
Mennyei kiraly születek – C	123
Mennek és földnek nemes teremtoje – H	404
Mencz meg' minket Ur Jsten – A	184
Mennyegző lön Galilaeai Kánában – A	112
Mert nem szol ö magatul – A	291
Mert örökke az ö irgalmasaga – A	301
Mester, egész étzaka munkálkodvan – A	473
Mester Jesus könyörüly mi rajtunk – A	506
Mester, mellyik à nag' paranczolat – A	517
Mester tudgyuk hogy igaz mondo vagy – A	450
Mester tudgyuk hogy igaz vagy – A	532
Mi Atyánk Atya Jsten, vezérünk – C	66
Mi Atyánk oh kegyes Jsten, ki vagy – C	604
Miczoda à mit minekünk mond – A	323
Miczoda ez, hog' azt mondgya Egy kevéssé? – A	289
Miért agyarkodtak a' Pogányok – Ps	94
Mi hiszünk az egy Jstenbe – Symb. Ap.	34
Mi Jstenünk szabadicz meg' minket – A	213
Mi keresztyének tenéked – H	423
Mikor Ádam üzeték à Paradiczomból – C	264
Mikor Kristus Bethlehemben – C	124
Mikor Kristus születék, szent Angyalok örülék – C	130
Mikoron be töltenek volna az ötven napok – A	362
Mikoron el jövend à vigasztalo – A	324
Mikor pedig' el jö az vigasztalo – A	346
Minden à ki fel magasztallya magát – A	438
Minden à ki magát fel magasztallya – A	497
Mindeneket jól czelekedett – A	498
Mindeneknek szemei te benned biznak – A	484
Mindeneknek teremtoje ... 2.: Halgasd-meg – H	42
Mindeneknek teremtoje ... 2.: Ki az emberi nemzetnek – H	38
Minden ember énekely – C	565
Minden ember meg hallya Jstennek intését – C	608
Mindenkor téged Ur Jsten – H	420
Minden mi szenvedésünknek idei mar el jötteknek – H	179
Minden népek örülvén tapsoll'anak – Ps	349
Minden népek tapsollyatok kezetekkel – Ps	342
Mind ez világ örvendezzen Kristus születésén – C	134
Minek utana Sidóság' Babylloniának, fogságában – Lam.	259
Minemö ez, mert à szelek és à tenger – A	117
Mint à szép hives patakra – Ps	555
Mint az ágyas házábül az Ur – A	95
Mire bánkodol oh te én szívem – C	547
Mi segítségünk vagy te Ur Jsten – V	28
Mit álotok az egéz nap hivolkodva? – A	147
Mit bizik é világ ö álnokságában – C	607
Mit mivellyek, hog' im az Uram – A	490
Monda azért Jesus: à te Fiad él – A	526
Monda az Ur á Sáfárnak – A	489
Monda az Úr az én Uramnak – Ps	386
Monda Jesus à seregnek: ki fedd-meg engem – A	163
Monda Jesus az ina-szokatnak – A	521
Monda Jesus az ö tanitvanyének – A	168
Monda Christus az ö tanétvanyének – A	336
Mondgyatok meg' à hivatalosoknak – A	523
Mondom néktek: öröm lészen – A	464
Mondom pedig' néktek, hog' senki – A	460

Mondom ténéktek öröm lészen – A	430
Most à hoz megyek a ki engem küldöt – A	314
Mostan az idök el jöttek, mikoron nekünk – H	178
Mostani ékes idnep nap – H	333
Mostani nag' idnep, és ez jeles örömök – H	332
Most boczátod el Uram à te szolgadat – Canticum	401
Mutasd meg' Uram nekünk irgalmasagodat – A	344
Nag' az Ur és igen diczéretes – A	487
Nagy az Ur és igen diczéretes – Ps	488
Nag' az Ur Jsten, és igen diczéretes – A	309
Nag' bekességgel ki mulom ez uilagbul – A	215
Nagy bölcseséggel önteték Jstennek ajandéka – A	141
Nagy Prophéta támadott közöttünk – A	511
Nagy Propheta támadot mi közöttünk – A	443
Nag' sok hamis tanuk ream tamadanak – A	206
Nap tamadastúl fogvan – H	80
Ne emlekezzél meg' Ur Isten – A	257
Ne fegy meg engem, kegyes Jstennem – C	567
Ne fély Maria, mert kedvet találtál – A	48
Ne itéllyetek, es nem itéltettök – A	469
Nekünk ez napon születék – C	136
Ne legyetek azért szorgalmatosok – A	509
Nem csak à testi kenierrel éll az ember – A	186
Nem csak kenyérel él az ember de – A	167
Nem csak kenyérel él az ember de – A	234
Nem csak kenyérel él az ember hanem – A	155
Nem de tízen tisztúltak-é meg? – A	505
Nem hagynak követ köven te benned – A	437
Nem küldettem, ha nem csak az Jsrael – A	157
Nem teremhet à jo fa gonosz gyümölczöket – A	485
Ne vess el engemet és az szent Lélek Ur Jstent – A	365
Néktek adatott tudni – A	150
No földnek minden népei – C	232
Noszsza Jstenfélő szent hivek – Ps	554
O áldot Atya Ur Jsten, ki Uralkodol – H	377
Oh aszszony nagy à te hited – A	158
Oh boldog' szent Háromság – R	33
Oh czudálatos egyesülés – A	90
Oh erős boszszu állo Jsten – Ps	581
Oh Felséges Atya Jsten, ki Uralkodol – C	594
Oh Felséges áldot kiraly te szentidnek diczösége – H	413
Oh Felséges Ur mi kegyes Jstenünk – Ps	553
Oh kegyelmes Jesus Christus – H	195
Oh ki kiált oly igen, szomorodot szível – C	265
Oh magas menyek szentséges Jstene – H	406
Oh mennyei Atya Jstennek Fia – C	248
Oh Menyei Atyank Tekincz keg'esen mi reank – Lit.	258
Oh mennyei mi szent Atyank tekincz menybül – H	414
Oh mennyei nagy boldogsag – C	577
Oh Menyei szent Atya, hadaknak rontója – C	569
Oh mi Szent Atyank, kegyes és kegyelmes – H	378
Oh nag' hatalmu Fölséges Ur Jsten – H	407
Oh szent Atyám tekincz ream – C	241
Oh teremtő Atya Jsten, ki Uralkodol – H	376
Oh Ur Jesus Kristus mi édes megvaltonk – C	243
Ójátok magatokat à hamis Prophétáktúl – A	486

Ojatos meg' magatokat az hamis – A	435
O mely igen rövid volt lám éz világ' – C	590
<i>Ö; Eo=Ö; E=Ö</i>	
Eoriz meg' engemet én Jstenem – Ps	190
Öröllyetek igazak az Ur Jstenben – A	317
Eröllyetek igazak az Ur Jstenben – Ps	298
Eorüly és örvendez kereztyéneknek gyülekezeti – A	269
Oervendezetek, az erős Jstennek, énekellyetek – Ps	557
Örvendezetek az Jstennek – A	341
Örvöndezetek az Jstennek minden föld – A	303
Eorvöndezetek az Jstennek minden föld – Ps	305
Örvöndezetek föld az Jstennek – Ps	304
Eöruöndezzönk kereztyének mert országol – H	197
Öt arpa kenyerekkel – A	238
Paranczolá az Augustus Czászár – C	139
Paranczolo Jesus, mind az éyczaka faradozvan – A	432
Pasztorok kit lattatok – A	91
Publikánus távúl álván – A	496
Regi időben meg' irta – C	230
Régi napoktól fogva, hallottuk – A	44
Régi Pünköstnek idein, jöve Sionból a törvény – C	370
Segécz meg minket mindenható Atya – A	427
Sokan vadnak az hivatalosok – A	148
Sok nyavallyankban Atyánkhoz kialczunk – H	410
Szabadícz meg' engem Uram – Ps	463
Szabadécz meg' engem Ur Jsten – Ps	558
Szanom à sereget mert imé mar harmad napia – A	483
Szedgyétek ki előszer à konkolt – A	119
Szenteknek te vag', Christus ékessége – H	275
Szeresed à te Uradat Jstenedet – A	445
Szeressed fele barátodat – A	518
Szerettem, mert meg-halgattya az Ur – Ps	530
Szolnak vala kölömb kölömb nyelveken – A	361
Szozat hallatott Ramaban – A	105
Szükség' mi nekünk oh kereztyének – C	589
Szükség' nekünk erről gyakran emlekeznünk – C	598
Szüz Mariannak diczéréttel – A	397
Tamadgy fel Ur Jsten mellettünk – C	568
Tamagy fel Ur Jesus Christus – V	11
Te benned bizom én Jstenem – Ps	580
Te benned bizom én Uram Jstenem – Ps	191
Te benned bizom Uram Jsten – Ps	605
Te benned biztam Uram soha meg ne szégyenüllyek – Ps	514
Te hozzad emeltem-fel Uram à lelkemet – Ps	467
Te hozzád tellyes szibül, kiáltok szüntelen – Ps	573
Tekincz mi oltalmazó Jstenünk – A	474
Tekincz ream és könyörül' rajtam – A	466
Tekincz ream Ur Jsten, nag' kegyelmesegdbül – C	584
Tellyes è széles világban – H	81
Tellyes è széles vilagon Diczéretes – C	132
Tellyes szivel te hozzád kialtunk – R	31
Té néked Uram hálát adok – C	606
Te paranczold Ur Jsten – A	387
Te Uram meg' tartasz minket örökké – A	462
Te Ur Jsten, te Ur Jsten szány meg minket – C	564

Te vagy é, à ki el jövendő – A	58
Téged az Atya Jsten Ur Jesus Kristus – A	143
Téged egynek álatban es haromnak szemelben – A	379
Téged Ur Jsten diczérünk – Te Deum	402
Tévelygünk mint à juhok – C	561
Tudgyatok hogy közzel vagyon az Ur Jsten – A	49
Uy világosság jelenék – H	41
Uralkodo szent Haromság' kirallyoknak kirallya – A	381
Uram à te nagy haragodban – Ps	552
Uram az te haragodban ne feg' meg' engemet – Ps	217
Uram Davidnak Fia könyörüly én rajtam – A	235
Uram ha akarod meg tisztithacz engem – A	114
Uram halgasd meg' az en imadsagomat – Ps	221
Uram halgasd meg imadságomat – Ps	64
Uram halg'asd meg' imadságomat – Ps	223
Uram, jöj alá minek-elötte meg hallyon – A	525
Uram jöi alá minek előtte meg halna – A	448
Uram légy kegyelmes à mi büneinknek – A	470
Uram míg' felejtesz el engem – Ps	459
Uram ne fedg' meg' engemet – Ps	219
Uram, nem jó magot vetettél – A	118
Uram nem vagyok melto hogy hajlékomba joi – A	115
Uram óltalmunk löttél nekünk – Ps	507
Uram szabadicz meg' minket elveszünk – A	116
Uram te hozzád kiáltottam – A	519
Uram te hozzád kiáltottam halgas meg – Ps	520
Ur Jsten à mi bününk szerént – V	32
Ur Jsten a mi könyörgésünket – A	183
Ur Jsten a te nevedért segicz meg' engemet – Ps	192
Ur Jsten az én imadságom, kérlek – Ps	579
Ur Jsten álgy meg jo voltodból – Ps	560
Ur Jsten. Jrgalmaz nekünk – Lit.	254
Ur Jsten menyei kiralyunk – A	343
Ur Jsten: öriztük a te beszédedet – A	295
Ur Isten téged diczérünk – C	601
Urnak szolgálai mindnyaian – Ps	600
Urunk Feltámadassán Örvöndezünk – C	328
Urunk Jesus halalanak idein – A	211
Üly ennékem jób kézem felöl – A	383
Valahol lejend à dög – A	452
Valaki idvözülni akar – Symb. Ath.	454
Valanak pedig' à kik öttek vala – A	482
Várjuk a mi idvözítő Kristusunkat – A	71
Vedd el Ur Jsten rolunk haragodat – C	572
Vessétek ötet à külső setétségre – A	524
Véghetetlen mennyek földnek Ura – C	247
Vigadtam azokban à mellyek nékem mondattak – Ps	535
Vigan énekellyünk, Atya Jstent diczérjük – C	65
Vigyazatok azért mert nem tudgyatok – A	544
Vigyazatok keresztyének mert nem tudgyatok – A	187
Zengien nagy diczéréttel – C	126
<i>(Zs) S=Zs</i>	
Sidoknak Júdás illyen ieg'ét adá – A	207
Sidoknak seregi ruhaiokat teritik uala – A	203
Sidoknak seregi vinek olai fa agakat – A	201
--- C	578

Műfajok szerinti mutató

A mutatóban az antifonák tónusát és a szövegek ismert latin nyelvű megfelelőjét adjuk meg. A latin szövegeket a következő forrásokból vettük:

- 1) Hesbert antifona-kiadása (l. Hesbert; a mutatóban H+sorszám, a legelső antifonánál H R+sorszám: szövege a rezponzórium-kötetből);
- 2) csak magyarországi forrás (Hung.);
- 3) Vulgata: csak a Szentírásból ismert, középkori minta nélküli versek (külön jelzés nélkül).

Index According to Genres

In the index the tone of the antiphons and the known Latin equivalent of the texts are listed. The Latin texts are taken from the following sources:

- 1) Hesbert's edition of antiphon texts (see Hesbert; in the index H+number, at the first antiphon H R+number: the text taken from the volume of responsories);
- 2) Hungarian source only (Hung.);
- 3) Vulgata: verses without medieval antecedents known from the Scriptures only (without marking).

Index nach Gattungen

Im Index werden der Ton der Antiphonen und die Texte mit ihrer bekannten lateinischen Entsprechung angegeben. Die lateinischen Texte wurden folgenden Quellen entnommen:

- 1) Antiphonen-Textausgabe von Hesbert (s. Hesbert; im Register H+laufende Nummer, bei der ersten Antiphone H R+laufende Nummer: Text aus dem Responsorienband);
- 2) nur ungarische Quelle (Hung.);
- 3) Vulgata: Verse ohne mittelalterliches Muster, nur aus der Bibel bekannt (ohne besondere Kennzeichnung).

Antiphona

A bölcsesség' kezdeti az Ur félelme (8)	388
<i>Initium sapientiae timor Domini (H R 6967)</i>	
Adgyatok-meg tehát à mi a Czászári (1)	533
<i>Reddite ergo quae sunt Caesaris (H 4584)</i>	
A gyermek nevekedik és erössödik valla (4)	98
<i>Puer Jesus proficiebat (H 4410)</i>	
A hamis embertül szabadicz meg' (8)	193
<i>A viro iniquo libera me (H 1197)</i>	
A jó pasztor az ö életét adgya (7)	322
<i>Pastor bonus animam suam ponit (H 4223)</i>	
Aki Jstentöl vagyon Jstennek igejt halgattya (1)	164
<i>Qui est ex Deo verba Dei audit (H 4470)</i>	
Akinek fülei vadnak à hallasra (1)	149
<i>(Jesus, haec dicens ...) Qui habet aures (H 3490)</i>	
Aki utánam jövendö elöttem lött (4)	63
<i>Qui post me venit, ante me factus est (H 4493)</i>	
Amely mag jo földben essék (7)	166
<i>Quod autem cecidit in terram bonam (H 4557)</i>	
Amely mértékel ti mirendetek (4)	431
<i>(Nolite iudicare ...) in quo enim iudicio (H 3894)</i>	
A mint à villámás ki mégyen (1)	540
<i>Sicut fulgur exit (H 4935)</i>	
A nyaiasság el terjedett à te ajakidban (1)	96
<i>Diffusa est gratia in labiis tuis (H 2216)</i>	
A Samaritanus masod napon ki vöt ket garasokat (5)	440
A szombatnak estvein mikor Husvét napiara (8)	320
<i>Vespere autem sabbati (H 5371)</i>	
A te magzatodbül tészek à te birodalmadra (8)	93
<i>De fructu ventris tui (H 2106)</i>	
Atyam Abraham, könyörüly én rajtam (3)	456
<i>Pater Abraham, miserere mei (H 4231)</i>	
Az Angyalok széne előtt éneklek (5)	538
<i>In conspectu angelorum (H 3215)</i>	
Az Angyaltul valo féltekben meg' retenének (7)	282
<i>Prae timore autem ejus (H 4350)</i>	
Az Apostoloknak látásokra (8)	352
<i>Videntibus illis elevatus est (H 5392)</i>	
Az Aszszoniatok ülven à koporso mellyet (1)	209
<i>Mulieres sedentes ad monumentum (H 3826)</i>	
Az egek Jsten diczöségét beszéllek (1)	366
<i>Coeli enarrant gloriam Dei (Hung.)</i>	
Az ember Fia à poganyok kezébe adatik (1)	154
<i>Tradetur enim gentibus (H 5165)</i>	
Az Euangeliomnak hirdetésével (8)	182
<i>(...) Advenerunt nobis (H 1294)</i>	
Az egh és à föld el múlnak (7)	55
<i>Coelum et terra transibunt</i>	
Az én házam imadságnak háza (1)	493
<i>Domus mea, domus orationis vocabitur (H 2428)</i>	
Az én szám bölcseséget szóll (8)	457
<i>Os meum loquetur sapientiam</i>	
Az Jstennek Angyala monda az Marianak (8)	278
<i>Respondens autem angelus, dixit mulieribus (H 4630)</i>	
Az Jstennek Angyala, szala le à menybül (8)	279
<i>Angelus autem Domini descendit (H 1408)</i>	

Az Jstennek nepe ki jöve à pogany nép kezöl (8)	318
<i>Domus Jacob de populo barbaro (H 2427)</i>	
Az jó Pásztor az ő életét adgya (4)	287
V.: A jó pasztor	
Az kegyelmes Jesus Christus, könyörüle emberen (7)	280
Az mi életünknek, kezepette (3)	255
<i>Media vita in morte sumus (H 3732)</i>	
Az mi Urunk Jesus Christus, meg' hala az mi büneinkért (1)	284
Azok azért az emberek mikor látak volna (1)	162
<i>Illi homines, cum vidissent (H 3177)</i>	
A Sido seregek ruhajokat terengélék az utra (1)	240
<i>Pueri Hebraeorum vestimenta (H 4416)</i>	
Az te hiveidnek szerelme Ur Jsten (8)	210
<i>Zelus domus tuae (H 5516)</i>	
Az te magodból tészek à te birodalmodra (8)	75
V.: A te magzatodból	
Az Ur az ő népének erőssége (1)	480
<i>Dominus fortitudo plebis suae</i>	
Az Ur hazaba, örömmel megyünk (1)	534
<i>In domum Domini laetantes ibimus (H 3229)</i>	
Az Ur jö ki mint Orias (3)	68
<i>Egredietur Dominus sicut Gigas</i>	
Az Urnak szent Lelke be töltette (4)	364
<i>Spiritus Domini replevit (H 4998)</i>	
Az utolsok lesznek elsőkké (2)	165
<i>Sic erunt novissimi primi (H 4921)</i>	
Aldot Ur Jsten segély meg' minket (8)	204
Áldot Urunk Jesus Christus mi közinkbe jövéen (1)	74
<i>Ecce nomen Domini venit de longinquo (H 2527)</i>	
Álnok szolgál, minden adosságod (5)	528
<i>Serve nequam, omne debitum (H 4873)</i>	
Barátom, menny fellyebb (8)	515
<i>(Cum vocatus fueris ...) Amice, ascende superius (H 2055)</i>	
Baratom, uly fellyeb (1)	444
V.: Barátom, menny fellyebb	
Be megyünk az ő hajlékába (4)	102
<i>Introibo in domum tuam (H 3389)</i>	
Be télének minnyajan szent Lélekkal (8)	363
<i>Repleti sunt omnes (H 4613)</i>	
Bizony bizony mondom tenéktek (5)	239
<i>Amen amen dico vobis (H 1377)</i>	
Bizony mondom néked: ki nem jöz onnét (1)	479
<i>Amen dico tibi non exies inde</i>	
Bizonyosok minden paranczolati (4)	389
<i>Fidelia omnia mandata ejus (H 2865)</i>	
Bizal leányom à te hited (8)	451
<i>Confide, filia, quia fides tua (H 1870)</i>	
Bizzál leányom à te hited (8)	537
V.: Bizal leányom	
Boldogok à kik az jsten igéit halgattyak (–)	160
<i>(Extollens quaedam mulier ...) Quinimmo beati (H 2827)</i>	
Boldogok à kik halgattyak (8)	236
V.: Boldogok à kik az jsten igéit	
Boldogok à szemek mellyek láttyák (8)	502
<i>Beati oculi qui vident (H 1586)</i>	
Bölczek látúan à czillagot (1)	108
<i>Magi viderunt stellam (H 3655)</i>	

Diczerem az Ur Jstent az én életemben (4)	311
<i>Laudabo Deum meum in vita mea (H 3583)</i>	
Diczéret légyen te néked szent Haromság (1)	453
<i>Gloria tibi, Trinitas (H 2948)</i>	
Diczérvétek ötet minden népek (6)	393
<i>Laudate Dominum, omnes gentes (H 3586)</i>	
Diczőség Davidnak Fianak (7)	202
<i>Hosanna Filio David (H 3141)</i>	
Diczőség magóságban Jstennek (8)	144
<i>Gloria in excelsis Deo (H 2946)</i>	
Eddig' nem kértetek semmit az én nevemben (1)	315
<i>Usque modo non petistis quidquam (H 5284)</i>	
Egy hatalmu legy én velem (1)	384
<i>Cf.: Sede a dextris meis (H 4853)</i>	
Egy vak ül vala az út-félen (7)	153
<i>Caecus sedebat secus viam (H 1752)</i>	
E kediglen nem kértetek semmit (1)	325
<i>V.: Eddig' nem kértetek semmit</i>	
Ekképpen jö el miképpen lattyatok (3)	335
<i>Sic veniet, quemadmodum vidistis eum (H 4925)</i>	
El foga pedig minnyajokat à félelem (1)	512
<i>Acceptit autem omnes timor (H 1216)</i>	
El jönnek te read a napok (—)	494
<i>(Cum appropinquaret Dominus...) venient dies in te (H 1975)</i>	
El iöttének nekünk Poenitentianak napjai (8)	181
<i>Advenerunt nobis (H 1294)</i>	
El megyek és hozzátok jövek (1)	337
<i>(Non vos relinquam ...) vado et venio ad vos (H 3941)</i>	
Elö allanak az földi kirallyok (8)	214
<i>Astiterunt reges terrae (H 1506)</i>	
Erőségbe öltözött az Ur (8)	99
<i>Induit Dominus fortitudinem (H 3327)</i>	
E világnak fiai az ö nemzetségekben (1)	436
<i>Filii hujus saeculi prudentiores filiis lucis</i>	
Ez bizony amaz Propheta (2)	237
<i>Hic est vere propheta (H 3057)</i>	
Ekeseg'tekre vag'on az ö diczéreti (8)	297
<i>Rectos decet collaudatio (H 4580)</i>	
En à pusztában kialtonak szava vagyok (8)	62
<i>Ego vox clamantis in deserto (H 2610)</i>	
Enekell'etek az Urnak uy éneket (2)	306
<i>Cantate Domino (H 1762)</i>	
Énekellyünk keresztyének à Christusnak kiraly (1)	382
<i>Cf.: Sede a dextris meis (H 4853)</i>	
En vagyok à Kristus és az én tanaczomat (2)	321
<i>Ego sum qui sum (H 2599)</i>	
En vagyok amaz io Pasztor (—)	288
<i>Ego sum Pastor bonus (H 2597)</i>	
Es mikor menének hogy meg mutatnak (7)	441
<i>(...) Unus autem ex illis (H 5276)</i>	
Es morgolódnak vala à Farizeusok (8)	465
<i>Et murmurabant pharisaei</i>	
Es erőlni fog' à ti szivetek (8)	290
<i>(Iterum autem...) et gaudebit cor vestrum (H 3465)</i>	
Fel emelvén szavát egy aszszonyállat (—)	159
<i>Extollens quaedam mulier (H 2827)</i>	

Fel-kele pedig és haza méne (4)	522
<i>Tulit ergo paralyticus lectum suum (H 5235)</i>	
Fel magasztaltatot minden nepek fölött (8)	391
<i>Excelsus super omnes gentes (H 2774)</i>	
Fel megyek az én Atyámhoz (7)	340
<i>Ascendo ad Patrem meum (H 1493)</i>	
Fel menvén Christus men'égben (6)	334
<i>Ascendens in altum, alleluia (H 1487)</i>	
Fel támad az Christus halotaibul (8)	285
Fel tamad az mi Urunk Jesus Christus (6)	286
Fel támadván az Christus meg ielenék (6)	283
<i>(...) Pax vobis, ego sum (H 4254)</i>	
Fel tekintvén Jesus menybe (7)	499
<i>Suspiciens in coelum</i>	
Fiam, jusson eszedbe hog' elvötöd javaidat (8)	455
<i>Fili, recordare (H 2873)</i>	
Fiam jusson eszedben, hogy éltedbe elvötöd (4)	428
V.: Fiam, jusson eszedbe	
Galilaeabeli férfiak, mit néztek az ég' felé (7)	338
<i>Viri Galilei, quid aspicitis (H 5458)</i>	
Gyermek Jesus nevededik vala bölczösegben (6)	111
<i>Puer Jesus proficiebat (H 4410)</i>	
Ha csak à ruhazáttját illetem-is (4)	536
<i>Si tetigero fimbriam (H 4914)</i>	
Ha embereknek és Ang'alogknak nyelveken szolnék (5)	398
<i>Si linguis hominum loquar</i>	
Ha inkább nem büvölködendek à ti igasságtok (6)	433
<i>Nisi abundaverit justitia vestra (H 3880)</i>	
Hallottátok hogy mondatott à régieknek (8)	478
<i>Audistis quia dictum est (H 1519)</i>	
Ha te meg' nem tartasz Uram Jsten (1)	476
<i>Nisi tu Domine servabis nos (H 3885)</i>	
Hátra térienek és meg' szég'enüll'enek (7)	212
<i>Avertantur retrorsum et erubescant (H 1547)</i>	
Hivattaték az ő neve Jesusnak (8)	101
<i>Vocatum est nomen ejus JESUS</i>	
Holval reggel husvét napian (8)	281
<i>Et valde mane una sabbatorum (H 2728)</i>	
Hosanna à David Fianak (8)	53
<i>Hosanna Filio David (H 3141)</i>	
Hozzám az Ur hajtotta az fülét (1)	531
<i>Inclinavit Dominus (H 3319)</i>	
Husvét napian hajnalban indúlván (8)	277
V.: Holval reggel husvét napian	
Igaz hitből kérünk téged (3)	380
Imátkozzatok hogy ne légyen à ti futastok (1)	541
<i>Orate autem ut non fiat</i>	
Imé à te kirallyod jó tenéked (4)	54
<i>Ecce Rex tuus venit tibi mansuetus</i>	
Imé az Ur Angyala monda: Nag' örömet (7)	89
<i>Angelus ad pastores ait (H 1404)</i>	
Ime az Ur el-jő és minden ő szentei (5)	45
<i>Ecce Dominus veniet, et omnes (H 2509)</i>	
Ime az Ur el-jő felhöben (1)	56
<i>Ecce in nubibus coeli Dominus veniet (H 2515)</i>	

Ime az Ur el jö nagy hatalommal (3)	46
<i>Ecce Dominus noster cum virtute veniet (H 2508)</i>	
Ime az Urnak neve meszsze földre jöve (1)	72
<i>Ecce nomen Domini (H 2527)</i>	
Imé el-jö à mi idvözítő Jstennünk (1)	73
<i>Ecce in nubibus coeli Filius hominis veniet (H 2516)</i>	
Ime el jö az Atya Jstennek Fia (4)	70
Ime el jö nagy Propheta és ö meg' uýttya (4)	47
<i>Ecce veniet propheta magnus (H 2552)</i>	
Imé én az én Angyalomot küldöm (7)	59
<i>Ecce mitto angelum meum (H 2525)</i>	
Ime kiröl az Prophetak szólnak vala (3)	146
Ime Magusok jövének Nap-keletröl (1)	109
<i>Ab Oriente venerunt Magi (H 1205)</i>	
Isten à te nevedben szabadicz meg' engem (-)	491
Ielek lésznek à napban és à holdban (8)	57
<i>Erunt signa in sole (H 2678)</i>	
Iobbiczatok meg életeteket keresztyének (8)	51
<i>(Dicit Dominus:) Paenitentiam agite (H 2195)</i>	
Iol töt mindeneket (4)	439
<i>Bene omnia fecit (H 1681)</i>	
Iöj el Ur Jsten minket meg' segéteni (4)	50
<i>Veni, Domine, et noli tardare (H 5320)</i>	
Jöj el Ur Jsten minket meg' segiteni (4)	69
V.: Iöj el Ur Jsten	
Jöjtek-el én Atyámnak aldotai (1)	543
<i>Venite, benedici Patris mei (H 5350)</i>	
Jöietek mert már mindenek el készítettetek (1)	461
<i>Venite, quia jam parata sunt omnia</i>	
Jövel szent Lélek Ur Jsten, latogasd meg' à te hiveidet (8)	360
<i>Veni, Sancte Spiritus, reple tuorum (H 5327)</i>	
Kelly fel, és vedd à gyermeket (7)	104
<i>Tolle Puerum et Matrem ejus (H 5156)</i>	
Keressétek előszer az Jsten országát (1)	508
<i>Querite primum regnum Dei (H 4431)</i>	
Keserölem é sokasagot (7)	434
<i>Misereor super turbam (H 3771)</i>	
Kisz ugyan à menyeközö (4)	447
<i>Nuptiae quidem paratae sunt (H 3981)</i>	
Kiáltok à Felséges Jstenhez (4)	151
<i>Clamabo ad Deum altissimum</i>	
Ki jöttem az Atyátül, és é vilagra jöttem (3)	316
<i>Exivi a Patre (H 2793)</i>	
Ki láttatik néked hog' felebarátta volt (8, recte 7)	501
<i>Quis tibi videtur proximus fuisse (H 4551)</i>	
Könyörgünk Ur Jsten tenéked (1)	145
Könyörül' rajtam Uram mert beteg' vag'ok (8)	216
<i>Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum</i>	
Könyöröl' raitunk Ur Jsten és halgas meg' (8)	185
<i>Miserere mihi/mei Domine (Hung.)</i>	
Követ engemet à te irgalmasagod (1)	299
<i>Misericordia tua subsequenter me</i>	
Christus Urunk Jesus è maj napon (8)	339
<i>Cf.: Videntibus illis (H 5392)</i>	
Lator szolgál mind az egiz adosagot (6)	449
V.: Álnok szolgál	

Latogas meg minket à te szabaditasoddal (8)	60
<i>Visita nos, Domine (H 5471)</i>	
Leg' előszer keresétek az Jstennek országát (7)	442
<i>Primum querite regnum Dei (H 4377)</i>	
Legyetek azért irgalmasok (1)	468
<i>Estote ergo misericordes (H 2682)</i>	
Légý békével hozzám, és mindeneket (8)	529
<i>(Dixit autem Dominus ...) Patientiam habe in me (H 2274)</i>	
Légý jo reménségben Fiam (3)	446
<i>(Dixit Dominus paralytico:) Confide, fili (H 2288)</i>	
Légý nékem oltalmazó Jstenem (6)	513
<i>Esto mihi, Domine, in Deum protectorem (H 2681)</i>	
Meg' áldotta à Fiaidat te benned (4)	395
<i>Benedixit filiis tuis in te (H 1734)</i>	
Meg' feszéuén Atya Istennek szent Fiat (1)	208
<i>Posuerunt super caput ejus (H 4343)</i>	
Meg nyitom példa beszédekben à szamot (1)	120
<i>Aperiam in parabolis os meum</i>	
Meg osztak ö köztök, az en ruhaimot (8)	205
<i>Diviserunt sibi vestimenta mea (H 2260)</i>	
Meg váltot köldé az Ur Jsten (4)	142
<i>Redemptionem misit Dominus (H 4587)</i>	
Meg' váltot küldé az Ur Jsten (1)	92
V.: Meg váltot köldé	
Menny el Satan: ne kísérczed (1)	156
<i>Vade Satanas (H 5303)</i>	
Mennyen széned eleibe az én imadságom (1)	503
<i>Intret oratio mea (H 3387)</i>	
Meny ki hamar à városnak utzaira (2)	429
<i>Exi cito in plateas et vicos civitatis (H 2785)</i>	
Menny ki tölem Uram, mert bünös ember vagyok (8)	472
<i>(Dixit Simon Petrus ad Jesum:) Exi a me (H 2311)</i>	
Mencz meg' minket Ur Jsten (8)	184
Mennyegző lön Galilaeai Kánában (8)	112
<i>Nuptiae factae sunt in Cana Galileae (H 3979)</i>	
Mert nem szol ö magatul (8)	291
<i>Non enim loquetur a semetipso (H 3909)</i>	
Mert örökke az ö irgalmasaga (2)	301
<i>Quoniam in aeternum misericordia ejus (H 4567)</i>	
Mester, egész étzaka munkálkodvan (1)	473
<i>Praeceptor, per totam noctem laborantes (H 4356)</i>	
Mester Jesus könyörüly mi rajtunk (1)	506
<i>(Dum ingreditur/intraret Jesus quoddam castellum...)</i>	
<i>Jesu, praeceptor (H 2458)</i>	
Mester, mellyik à nag' paranczolat (8)	517
<i>Magister, quod est mandatum magnum (H 3659)</i>	
Mester tudgyuk hogy igaz mondo vagy (2)	450
<i>Magister, scimus quia verax es (H 3661)</i>	
Mester tudgyuk hogy igaz vagy (8)	532
V.: Mester tudgyuk hogy igaz mondo vagy	
Miczoda à mit minekünk mond (3)	323
<i>Quid est hoc quod dicit (H 4519)</i>	
Miczoda ez, hog' azt mondgya (3)	289
V.: Miczoda à mit minekünk mond	
Mi Jstenünk szabadicz meg' minket (8)	213
<i>Deus meus, eripe me (H 2174)</i>	

Mikoron be töltenek volna az ötven napok (3)	362
<i>Dum autem complerentur dies Pentecostes (H 2438)</i>	
Mikoron el jövend à vigasztalo (8)	324
<i>Dum venerit Paraclitus (H 2477)</i>	
Mikor pedig' el jö az vigasztalo (1)	346
V.: Mikoron el jövend	
Minden à ki fel magasztallya magát (3)	438
<i>Omnis qui se exaltat (H 4152)</i>	
Minden à ki magát fel magasztallya (8)	497
V.: Minden à ki fel magasztallya	
Mindeneket jól czelekedett (5)	498
V.: Iol töt mindeneket	
Mindeneknek szemei te benned biznak (1)	484
<i>Oculi omnium in te sperant</i>	
Minemö ez, mert à szelek és à tenger (8)	117
<i>(Domine, salva nos ...) Qualis est hic (H 2381)</i>	
Mint az ágyas házából az Ur ki jövö völegény (8)	95
<i>Tamquam sponsus, Dominus procedens (H 5101)</i>	
Mit álotok az egéz nap hivolkodva? (1)	147
<i>Quid hic statis tota die otiosi? (H 4524)</i>	
Mit mivellyek, hog' im az Uram (1)	490
<i>Quid faciam, quia dominus meus (H 4522)</i>	
Monda azért Jesus: à te Fiad él (3)	526
<i>(Cognovit autem pater ...) dixit Jesus: Filius tuus vivit (H 1850)</i>	
Monda az Ur á Sáfárnak (1)	489
<i>Dixit dominus villico (H 2291)</i>	
Monda Jesus à seregnek: ki fedd-meg engem (1)	163
<i>Dixit Jesus turbis (H 2303)</i>	
Monda Jesus az ina-szakatnak (1)	521
<i>Dixit Dominus paralytico (H 2288)</i>	
Monda Jesus az ö tanitványénak: ime fel megyünk (4)	168
<i>(...) Ecce ascendimus Jerosolymam (H 2495)</i>	
Monda Christus az ö tanétványénak, nem hadlak téteket arvajul (8)	336
<i>(...) Non vos relinquam orphanos (H 3941)</i>	
Mondgyatok meg' à hivatalosoknak (8)	523
<i>Dicite invitatis (H 2202)</i>	
Mondom néktek: öröm lészen (8)	464
<i>Dico vobis: Gaudium est (H 2208)</i>	
Mondom pedig' néktek, hog' senki (3)	460
<i>Dico autem vobis quod nemo (H 2207)</i>	
Mondom ténéktek öröm lészen (3)	430
V.: Mondom néktek: öröm lészen	
Most à hoz megyek a ki engem küldöt (6)	314
<i>Vado ad eum [qui] misit me (H 5304)</i>	
Mutasd meg' Uram nekünk irgalmasagodat (8)	344
<i>Ostende nobis, Domine</i>	
Nag' az Ur és igen diczéretes (6)	487
<i>Magnus Dominus et laudabilis nimis (H 3680)</i>	
Nag' az Ur Jsten, és igen diczéretes (8)	309
V.: Nag' az Ur és igen diczéretes	
Nag' bekességgel ki mulom ez uilagbul (8)	215
<i>In pace in idipsum dormiam (H 3265)</i>	
Nagy bölczeséggel önteték Jstennek ajandéka (1)	141
V.: A nyaiasság el terjedett	
Nagy Prophéta támadott közöttünk (4)	511
<i>Propheta magnus surrexit in nobis (H 4391)</i>	

Nagy Propheta támadot mi közöttünk (8)	443
V.: Nagy Prophéta támadott közöttünk	
Nag' sok hamis tanuk ream tamadanak (8)	206
<i>Insurrexerunt in me testes iniqui (H 3358)</i>	
Ne emlekezzél meg' Ur Isten az mi büneinkrül (4)	257
<i>Ne reminiscaris, Domine, delicta mea (H 3861)</i>	
Ne fély Maria, mert kedvet találtál (8)	48
<i>Ne timeas, Maria (H 3863)</i>	
Ne itéllyetek, es nem itéltettök (8)	469
<i>Nolite judicare, ut non judicemini (H 3894)</i>	
Ne legyetek azért szorgalmatosok (8)	509
<i>Nolite solliciti esse (H 3895)</i>	
Nem csak à testi kenierrel él az ember (1)	186
<i>Non in solo pane vivit homo (H 3919)</i>	
Nem csak kenyérel él az ember de Jstennek (8)	167
<i>Non in solo pane vivit homo (H 3920)</i>	
Nem csak kenyérel él az ember de Jstennek (8)	234
V.: Nem csak kenyérel él az ember de Jstennek	
Nem csak kenyérrrel él az ember hanem (7)	155
V.: Nem csak kenyérel él az ember de Jstennek	
Nem de tízen tisztúltak-é meg? (8)	505
<i>Nonne decem mundati sunt? (H 3945)</i>	
Nem hagynak követ köven te benned (2)	437
<i>Non relinquetur hic lapis super lapidem</i>	
Nem küldettem, ha nem csak az Jsrael (8)	157
<i>(Mulier Chananaea ...) Non sum missus (H 3815)</i>	
Nem teremhet à jo fa gonosz gyümölcsöket (8)	485
<i>Non potest arbor bona (H 3928)</i>	
Ne vess el engemet és az szent Lélek Ur Jstent (8)	365
<i>Ne projicias me a facie tua</i>	
Néktek adatott tudni (4)	150
<i>Vobis datum est nosse (H 5483)</i>	
Oh aszszony nagy à te hited (1)	158
<i>O mulier, magna est fides tua (H 4046)</i>	
Oh czudálatos egyesülés (6)	90
<i>O admirabile commercium! (H 3985)</i>	
Ojátok magatokat à hamis Prophétáktül (1)	486
<i>Attendite a falsis prophetis (H 1511)</i>	
Ojátok meg' magatokat az hamis Prophetáktól (8)	435
V.: Ojátok magatokat à hamis Prophétáktül	
Öröllyetek igazak az Ur Jstenben (2)	317
<i>Laetamini in Domino et exultate, justi (H 3563)</i>	
Eorüly és örvendez kereztyéneknek gyülekezeti (6)	269
Örvendezetek az Jstennek minden föld (8)	303
<i>Jubilate Deo omnis terra (H 3508)</i>	
Örvöndezetek az Jstennek minden föld vigasagnak szavaval (7, recte 8)	341
<i>Jubilate Deo in voce exsultationis</i>	
Öt arpa kenyerekkel és ket halakkal (4)	238
<i>De quinque panibus et duobus piscibus (H 2117)</i>	
Paranczolo Jesus, mind az éyczaka (5)	432
V.: Mester, egész étzaka munkálkodvan	
Pasztorok kit lattatok (8)	91
<i>Quem vidistis, pastores, dicite (H 4455)</i>	
Publikánus távül álván (1)	496
<i>Stans a longe publicanus (H 5013)</i>	

Régi napoktól fogva, hallottuk (1)	44
<i>Ab antiquis nos audivimus (H 1198)</i>	
Segécz meg minket mindenható Atya (1)	427
<i>Adesto Deus unus omnipotens (H 1268)</i>	
Sokan vadnak az hivatalosok (1)	148
<i>Multi enim sunt vocati (H 3833)</i>	
Szanom à sereget mert imé mar harmad napia (1)	483
<i>Misereor super turbam (H 3770)</i>	
Szedgyétek ki előszer à konkolt (2)	119
<i>Colligite primum zizania (H 1853)</i>	
Szeresed à te Uradat Jstenedet (2)	445
<i>(Magister, quod est mandatum magnum ...) Diliges Dominum (H 3659)</i>	
Szeressed fele barátodat (8)	518
<i>Diliges proximum tuum</i>	
Szolnak vala kölömb kölömb nyelveken (7)	361
<i>Loquebantur variis linguis (H 3634)</i>	
Szozat hallatott Ramaban (1)	105
<i>Vox in Rama audita est (H 5508)</i>	
Szüz Mariannak diczérével (1)	397
Tekincz mi oltalmazó Jstenünk (8)	474
<i>Protector noster, aspice, Deus</i>	
Tekincz ream és könyörül' rajtam (8)	466
<i>Respice in me et miserere mei (H 4625)</i>	
Te paranczolad Ur Jsten (8, recte 7)	387
<i>Tu mandasti, Domine, mandata tua (H 5214)</i>	
Te Uram meg' tartasz minket örökké (3, recte 4)	462
<i>Tu, Domine, servabis nos (H 5198)</i>	
Te vagy é, à ki el jöendő (8)	58
<i>Tu es qui venturus es (H 5210)</i>	
Téged az Atya Jsten Ur Jesus Kristus (1)	143
<i>Tecum principium (H 5127)</i>	
Téged egynek álatban es haromnak szemel'ben (1)	379
<i>Te unum in substantia (H 5126)</i>	
Tudgyatok hogy közzel vagyon az Ur Jsten (8)	49
<i>Scitote quia prope est regnum Dei (H 4834)</i>	
Uralkodo szent Haromsag' kirallyoknak kirallya (6)	381
Uram Davidnak Fia könyöröl' én rajtam (6)	235
<i>(Egressus Jesus ...) Miserere mei, Fili David! (H 2620)</i>	
Uram ha akarod meg tisztithacz engem (1)	114
<i>Domine, si tu vis, potes me mundare (H 2388)</i>	
Uram, jöj alá minek-elötte meg hallyon (1)	525
<i>Domine, descende ut sanes filium meum (H 2329)</i>	
Uram jöi alá minek előtte meg halna (5)	448
V.: Uram, jöj alá	
Uram légy kegyelmes à mi büneinknek (8)	470
<i>Propitius esto peccatis nostris (H 4394)</i>	
Uram, nem jó magot vetettél (1)	118
<i>Domine, nonne bonum semen seminasti (H 2364)</i>	
Uram nem vagyok melto hogy hajlékomba jöi (8)	115
<i>Domine, non sum dignus (H 2363)</i>	
Uram szabadicz meg' minket elveszünk (8)	116
<i>Domine, salva nos, perimus (H 2380)</i>	
Uram te hozzád kialtottam (2)	519
<i>Domine, clamavi ad te</i>	
Ur Jsten a mi könyörgésünket (8)	183

Ur Jsten menyei kiralyunk (2)	343
<i>Domine, Rex, Deus Abraham (H 2376)</i>	
Ur Isten: örízttük a te beszédedet (7)	295
<i>Portio mea, Domine, dixi, custodire legem tuam</i>	
Urunk Jesus halalanak idein (1)	211
Üly ennékem jób kézem felöl (1)	383
<i>Sede a dextris meis (H 4853)</i>	
Valahol lejend à dög (1)	452
<i>Ubicumque fuerit corpus</i>	
Valanak pedig' à kik öttek vala (1)	482
<i>Erant autem qui manducaverant (H 2646)</i>	
Várjuk a mi idvözítő Kristusunkat (8)	71
<i>Dominum Salvatorem nostrum expectamus (H 2398)</i>	
Vessétek ötet à külső setétségre (4)	524
<i>(Amice, quomodo huc intrasti ...) mittite eum in tenebras exteriores (H 1385)</i>	
Vigyazatok azért mert nem tudgyatok (8)	544
<i>Vigilate itaque (H 5420)</i>	
Vigyazatok keresztyének mert nem tudgyatok (2)	187
<i>Vigilate omnes et orate: nescitis (H 5421)</i>	
Sidoknak Júdás illyen ieg'ét adá (1)	207
<i>Traditor autem (H 5169)</i>	
Sidoknak seregi ruhaiokat teritik uala (1)	203
V.: A Sido seregek ruhajokat	
Sidoknak seregi vinek olai fa agakat (1)	201
<i>Pueri Hebraeorum, tollentes (H 4415)</i>	
Psalmus (Pr)	
Aki à felséges segítségében lakik	106
Az Atya Ur Jsten monda az én Uramnak	385
Az Bábylon folyo vizei mellet ültünk	495
Az egek az Jsten diczőségét beszéllik	367
Az én szivem jó beszédett öntött ki	97
Az Jstene az Ur szólla	492
Az mi büneinknek mélségébül kialtunk	222
Az Ur az én világositásom: és szabadulásom	347
Az Uré à föld minden ö tellyes voltával	293
Az Ur Jsten Uralkodik öruöndezzen az föld	292
Az Ur legeltet engemet: es semmi fogyatkozásom	300
Az Ur országglott ékességbe öltözött	100
Áldom az Urat minden időben	500
Ally boszut erettem Uram	194
Bodog' akinek az ö hamisság'a meg' boczattatot	218
Boldog' ember ki nem iar az Istentül szakataknak	188
Bóldogok minnyaian à kik az Urat félik	113
Czudalatosok à te bizonyságid	52
Diczérd Jerusalem az Urat	396
Diczéried én lelkem az Ur Jstent	312
Diczérjétek az Urat minden pogányok	394
Diczérjétek szolgák az Urat	392
El-fogyatkozott à te szabadításodért a lelkem	527
Emlekezzél meg' Uram Davidról	103
Enekellyetek az Úrnak uy éneket: az ö diczérete	308
Enekellyetek az Úrnak uy éneket mert czuda	307
En Jstenem én Jstenem tekincz ream	224
En szabadulásomnak Ura Jstene	504

Fel magasztalunk Ur Jsten mi kiralyunk	310
Ha az Ur nem építi à házat	477
Halgas meg' engemet én iduözítő Jstenem	189
Hallyatok ezeket minden pogányok	458
Hálát adgyatok az Urnak mert jó ... 2.: Hálát adgyatok	302
Hálát adgyatok az Urnak mert jó ... 2.: Ki beszelli	61
Hálát adok néked Uram tellyes szivembül: az igazak	368
Hálát adok néked Uram tellyes szivembül: az igazak	390
Hálát adok néked Uram tellyes szivembül: ki hirdetem	542
Hálát adok néked Uram tellyes szivembül: mert meg halgatađ	539
Hozzáđ emeltem az én szemeimet	161
Hozzáđ kiáltok Uram én Jstenem	481
Isten add à királynak à te ítéletedet	110
Isten à pogányok à te örökségedbe jöttek	471
Isten figyelmez segítségemre	121
Izraelnek Aegyptombul valo ki jövésében	294
Jo az Urat diczérni: és éneket mondani	510
Kiáltottam tellyes szivembül	516
Könyörüly raitam én Jstennem	220
Könyörüly rajtam Jsten könyörülly rajtam	152
Meg' áldottad Uram à te földedet	345
Meg' emlekezél Ur Jsten à te hiveidnek töt	296
Mely szerelmesek a te hajlékid eröknek Ura	475
Miért agyarkodtak a' Pogányok	94
Minden népek tapsollyatok kezetekkel	342
Monda az Úr az én Uramnak	386
Nagy az Ur és igen diczéretes	488
Eoriz meg' engemet én Jstenem	190
Eröllyetek igazak az Ur Jstenben	298
Eorvendezették az Jstennek minden föld	305
Örvöndezették föld az Jstennek diczéretet mongyatok	304
Szabadícz meg' engem Uram	463
Szerettem, mert meg-halgattya az Ur	530
Te benned bizom én Uram Jstenem	191
Te benned biztam Uram soha meg ne szégyenüllyek	514
Te hozzáđ emeltem-fel Uram à lelkemet	467
Uram az te haragodban ne feg' meg' engemet	217
Uram halgasđ meg' az en imadságomat	221
Uram halgasđ meg imadságomat	64
Uram halg'asd meg' imadságomat	223
Uram míg' felejtesz el engem	459
Uram ne fedg' meg' engemet	219
Uram óltalmunk löttél nekünk	507
Uram te hozzáđ kiáltottam halgas meg	520
Ur Jsten a te nevedért segiciz meg' engemet	192
Vigadtam azokban à mellyek nékem mondattak	535
Psalmus (V)	
Az egek beszéllek, és nyilván hirdetik (Goudimel)	551
Az Jstenhez az én szomat, éneklem kialtasomat	596
Az Ur énnékem öriző Pásztorom	582
Az Ur Jsten nékem édes táplalom	583
Az Ur országol, és regnal nagy jól	562
Boldog az olyan ember az Jstenben	576
Boldogok azok kik Jstent félék	570
Diczird az Urat, diczird az Urat mert igen kegyelmes (Scandelli, M. Praetorius)	545

Diczerjed aldigyad én lelkem (Schein)	548
Diczeriétek az Urat mert igen jo (Spangenberg)	575
Diczerjétek az Urat, mert illik ötet	546
Hajcz hozzam Uram füledet (Goudimel)	559
Haragodnak nag' voltában meg' indulvan (Goudimel)	550
Kiáltásom hald meg Jsten (Goudimel)	556
Minden népek örülvén tapsoll'anak	349
Mint à szép hives patakra (Goudimel)	555
Noszsza Jstenfélő szent hivek (Goudimel)	554
Oh erős boszszu álló Jsten (Goudimel)	581
Oh Felséges Ur mi kegyes Jstenünk (Goudimel)	553
Oervendezetek, az erős Jstennek (Goudimel)	557
Szabadécz meg engem Ur Jsten (Goudimel)	558
Te benned bizom én Jstenem (Goudimel)	580
Te benned bizom Uram Jsten	605
Te hozzád tellyes szibül	573
Uram à te nagy haragodban (Goudimel)	552
Ur Jsten az én imadságom (Goudimel)	579
Ur Jsten áldgy meg jo voltodból	560
Urnak szolgálai mindnyaian	600

Hymnus

Atya Jstennek egy Fia	411
Atya Jstennek igéje	88
Az Atyának országából, è világra Jsten jöve	82
Az bünök tavul legenek túlünk	170
Az éytzakaj setétség, melly è földet	412
Az idvözitöt régenten, mint meg igére	40
Az Christusnak diadalma és az ő szent gyözedelme	198
Az Christusnak szenyvedesse mindeneknél nyiluan vag'on	196
Az széles földnek nag' bölcz teremtoje	405
Az világnak fényessége, Christus Jesus	273
Állatoknak meg tartoja	418
Bírjad Ur Jsten à mi sziveinket	425
Czillagoknak teremtoje	39
Diczirjük az mi kegyelmes Attyankot	609
Diczériük mindnyaian az Ur Jstent 2.: Áldot légy	172
Diczériük mindnyaian az Ur Jstent 2.: Mind á törvén	173
Diczösseg' és diczélet te néked	200
Emberi nemnek teremto Jstene	408
Ez napnak ő kezdetiben	424
Felseges Atya Ur Jsten	421
Felséges Jsten mennek földnek Ura 2.: Az mi kedvünkért	409
Felséges Jsten mennek földnek Ura 2.: Hogy meg' mutatnad	403
Fénlik az nap fényességgel	272
Gonosz kegyetlen Herodes	107
Halgas meg' minket Ur Jsten	174
Halgassuk figyelmetessen mire Pal Apostol inczen	171
Igaz biro nag' Ur Jsten	417
Immár mostan oh szent Lélek	416
Immaron az nap föl-jöven	415
Istennek szent igeibül, mi kereztiének	175
Istennek választot népe, siessen	276
Istentül választot népek gyüllyetek	85
Ier diczerjük keresztyének, az Ur Jstent	83
Ier hirdessük mi Urunknak, nagy diczö bay vivasat	199

Iesus iduösségnek feie ki mi érettünk	180
Jesus Kristus mi meg' váltonk	353
Ió keresztyének kik vagyunk	84
Iövel népnek meg valtoia, mutasd meg	37
Iövel nepnek meg valtoja Szüznek	86
Jövel szent lélek Ur Jsten, banatunkban	359
Jövel szent lélek Ur Jsten, ki Atyával	358
Jövel szent Lélek Ur Jsten, latogasd meg'	356
Jövel szent lélek Ur Jsten, szentely meg'	357
Kegyelmes teremtő Jsten	177
Keresztyéneknek serege diczérik	274
Könyörögiünk az Jstennek	422
Christus ki vag' vilagossagh	176
Latod Jsten sziveinket	419
Menybül az ige le-jöve	87
Mennek és földnek nemes teremtője	404
Mi keresztyének tenéked	423
Mindeneknek teremtője ... 2.: Halgasd-meg	42
Mindeneknek teremtője ... 2.: Ki az emberi nemzetnek	38
Mindenkor téged Ur Jsten	420
Minden mi szenvedésünknek idei mar	179
Mostan az idök el jöttek, mikoron	178
Mostani ékes idnep nap	333
Mostani nag' idnep, és ez jeles örömök	332
Nap tamadastúl fogvan	80
O áldot Atya Ur Jsten	377
Oh Felséges aldot kiraly	413
Oh kegyelmes Jesus Christus	195
Oh magas menyek szentséges Jstene	406
Oh mennyei mi szent Atyank	414
Oh mi Szent Atyank, kegyes és kegyelmes	378
Oh nag' hatalmu Fölséges Ur Jsten	407
Oh teremtő Atya Jsten, ki Uralkodol	376
Eöruöndezzönk kereztyének mert országol	197
Sok nyavallyankban Atyánkhoz kialczunk	410
Szenteknek te vag', Christus ékessége	275
Tellyes è széles világban	81
Uy világosság jelenék	41

Versiculus

A mi estveli könyörgésünk iusson te hozzad	12
Az Persiabeli Bölczek aiándikozzak	4
Az Szent Leleknek aiandekat	9
Az te hiveidnek szerelme: emézte meg'	6
Aldgyuk az Atyát és az Fiut	10
Boczasd el Ur Jsten: a te hatalmadat	2
Ez mai napon: környül metélkedék	14
Fel mene à Christus meny országban	8
Fel támad Christus halotaibul	7
Gyermek születék: és Fiu adatek	3
Harmatozatok az egek felöl	13
Könyörül' Ur Jsten mi rajtunk	30
Christusnak igasága: körnékez minket	5
Mi segítségünk vagy te Ur Jsten	28
Tamagy fel Ur Jesus Christus	11
Ur Jsten à mi bününk szerént	32

Responsorium, responsorium breve

Aldgyuk minnyaian az Ur Jstent	29
Gyogyicz meg minket Ur Jsten	27
Irgalmaz nekünk Ur Jsten	225
Iesus Christus élő Jstennek szent Fia	1
Iesus Christus élő Jstennek szent Fia	77
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	129
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	140
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	169
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	233
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	319
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	351
Iesus Kristus élő Jstennek szent Fia	426
Meg' jelente az Ur Jsten Az idvözítő Kristusot	76
Oh boldog' szent Háromság	33
Tellyes szivel te hozzád kiáltunk	31

Canticum

Aldott az Ur Jsraélnek Jstene	400
Magasztallya: az én életem az Urat	399
Most boczátod el Uram à te szolgadat	401

Benedicamus

Az teremtő Atya Jsten és meg'valto Fiu Jsten	25
Aldgyuk és fel magasztallyuk	24
Aldgyuk mindnyaian à Jesust	17
Istennek aldot népe diczériünk az Ur Jstent	20
Iariunk mi most keresztyének	22
Iesus Christus ki ez napon à bölczeknek	18
Iesus Christus ki ez napon à szép szüznek	16
Iesus Christus ki ez napon az halalbul	21
Iesus Christus ki ez napon keserves kint	19
Iesus Christus kit az Atya	15
Iői mi hozzank vigasztalo	23
Mennyetek el békességgel Ur Jstennek aldotai	26

Invitatorium

Fel támadot kiraly Jesus Christust	271
Christus születik nekünk. Jövetek el	79

Introitus

Az Úrnak szent Lelke: Be töltötte	355
Aldot légyen: A szent Haromság'	375
Egek harmatozatok: Onnan felyül	35
Fel tamattam. Es veletek vagyok	268
Galilaeai férfiak: Mit állatok	331
Gyermek Kristus Urunk minekünk születették	78

Sequentia (Prosa)

Fel támat Christusnak háladással	270
Hálát adgyunk minnyaian az Ur Istennek	125
Jövel szent Lélek Ur Isten, boczasd	374
Küldé az Ur Jsten, hüséges szolgálait	36

Symbolum Apostolicum, Symbolum Athanasium

Mi hiszünk az egy Jstenbe	34
Valaki idvözülni akar	454

Cantio

Az én eletednek minden ideiben	593
Az Jstennek szent Fia, midön ez vilagra jöt	251
Az Kristus menybe fel méne Hálá leg'en	354
Az Christus menyben fel méne, minden égeknek	348
Az mennyei nap immár fel jöt	128
Az mi nagy szükségünkben keserüségünkben	571
Az szent Lélek Jstennek malasztya	373
Az szent léleknek keg'elme	371
Ajtatossággal ércz meg' bünes ember	231
Aldot Israelnek Ura	43
Áldot légy Ur Jsten az magos menyben	597
Bizodalmunk Kristus által Jstenben vagyon	599
Davidnak ő városában (Gesius, Vulpius-var.)	137
Diczéretet mondgyunk Atya Jstennek	226
Diczérjed az Ur Jstent	67
Diczérlek Uram téged (Goudimel)	574
Ez az szomoruságnak napia	261
Ez nap mi mind örüllünk	313
Ez vigasságos időben	127
Ébredgyél fel világ' büneidbül	592
Gyermek születék Betlehemben	138
Gyötördik az én lelkem, nag' sok büneimért (Schein)	549
Halgas meg Uram kérésemet	563
Hallyatok menyégbül nagy örömet	131
Ha mi velünk, lész az Jsten	566
Hálát adok néked Uram	585
Hálát adunk kénaidért, Ur Jesus	250
Hálát adunk néked menybeli Jsten	587
Hálát adunk Ur Jsten tenéked	603
Hiszünk mi egy Jstenben	245
Igen meg vigasztalál, édes Atyam fia	266
Im az magos menybül jövek (M. Praetorius)	133
Isten Fia Iesus Kristus mi valtsagunkra	249
Jaj aldot méhemnek, édes draga gyümölcze	267
Ier diczerjük az Ur Kristust	135
Jer elmékedgyünk, mi hü keresztyének	246
Jer hirdessük mindnyajan, Kristusnak	242
Jertek hozzám Christus mondgya	591
Jesus à kereszt fán fügven	244
Iesus az kereszt fán fügven	227
Jesus idvözitönknek, keserves sok kényyat (Gumpelzhaimer)	253
Jesus Christus Feltámoda	327
Jesus Christus mi meg' váltónk	329
Jesus Kristus szép fényes hajnal	595
Jövel szent Lélek Ur Jsten, tölcz be	369
Ki értünk szenvedél, s-ugy idvözítél	252
Könyörög'jünk keresztyének az Jstennek	372
Christus artatlan bárány, az kereszt fán	228
Kristus halál fogságaba	330
Christus menyben ma fel méne	350

Christus mi idvözítünk	229
Magasztallyak én téged Jsten	586
Ma Christus győzedelmes lött (Calvisius)	326
Meg' foghatatlan kegyes Jstenség	602
Menybül jövek most hozzátok	122
Menyei Atyánk Ur Jsten, neked hálát adunk	588
Mennyei kiraly születek	123
Mi Atyánk Atya Jsten, vezérünk	66
Mi Atyánk oh kegyes Jsten, ki vagy	604
Mikor Ádam üzeték à Paradiczomból	264
Mikor Kristus Bethlehemben	124
Mikor Kristus születék, szent Angyalok	130
Minden ember énekely	565
Minden ember meg hallya Jstennek intéset	608
Mind ez világ örvendezzen Kristus születésén (M. Praetorius-var.)	134
Mire bánkodol oh te én szívem	547
Mit bizik é világ ö álnokságában	607
Ne fegy meg engem, kegyes Jstennem	567
Nekünk ez napon születék	136
No földnek minden népei	232
Oh Felséges Atya Jsten, ki Uralkodol	594
Oh ki kiált oly igen, szomorodot szível	265
Oh mennyei Atya Jstennek Fia	248
Oh mennyei nagy boldogság	577
Oh Menyei szent Atya, hadaknak rontója	569
Oh szent Atyám tekincz ream	241
Oh Ur Jesus Kristus mi édes megvaltonk	243
O mely igen rövid vólt lám éz világ'	590
Paranczolá az Augustus Czászár	139
Regi időben meg' irta, Hieremias szent Propheta	230
Régi Pünköstnek idein, jöve Sionbül a törvény	370
Szükség' mi nekünk oh keresztyének	589
Szükség' nekünk erről gyakran emlekeznünk	598
Tamadgy fel Ur Jsten melletünk	568
Tekincz ream Ur Jsten, nag' kegyelmesegdbül	584
Tellyes è széles vilagon Diczéretes	132
Té néked Uram hálát adok	606
Te Ur Jsten, te Ur Jsten szány meg minket	564
Tévelygünk mint à juhok	561
Ur Isten téged diczérünk	601
Urunk Feltámadassán Örvöndezünk	328
Vedd el Ur Jsten rolunk haragodat (Schalnreuter)	572
Véghetetlen mennyek földnek Ura	247
Vigan énekellyünk, Atya Jstent diczérjük	65
Zengien nagy diczérettel	126
--	578

Passio

A mi Urunk jesus Kristusnak kin szenvedését (Johannes)	263
Az mi Urunk Jesus Christusnak kén szenvedését (Matthaeus)	262

Lamentatio, Oratio Ieremiae Prophetae

Minek utana Sidóság' Babylloniának fogságában viteték	259
Ieremias Prophetának Jmátsága. Emlekezzél meg'	260

Litania

Kyrie Eleison	256
Oh Menyei Atyank Tekincz keg'esen mi reank	258
Ur Jsten. Jrgalmaz nekünk	254

Te Deum

Téged Ur Jsten diczérünk	402
--------------------------	-----

A **MUSICALIA DANUBIANA** a Magyar Tudományos Akadémia Zene-tudományi Intézetének gondozásában megjelenő forráskiadvány-sorozat. Mint a sorozatcím is jelzi, nem szorítkozik a mai Magyarországon őrzött vagy készült forrásokra, hanem annak a szélesebb körzetnek örökségéből merít, melyet az elmúlt századokban szoros kulturális kapcsolatok fűztek össze. A sorozat a középkortól a 19. század elejéig jelentet meg írásos forrásokat. Célja a kutatások ösztönzése, s nem összefoglalása. Így bevezető tanulmányai részletes elemzésre nem vállalkoznak, megadják azonban a forrás értékeléséhez szükséges legfontosabb adatokat, az eddigi irodalom információit, s elsősorban arra a kérdésre akarnak válaszolni, hogy mit (milyen hagyományt, alkotó- és befogadó közösséget, zenei életet és stílusirányt) képvisel az adott forrás.

MUSICALIA DANUBIANA is a series of source-material publications issued under the auspices of the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences. As the title indicates, the series is not confined to sources preserved or originating in today's Hungary. It draws on the inheritance of a wider region which shared close cultural ties down the centuries. The sources published range from the Middle Ages to the early 19th century and the series aims to stimulate rather than summarize research. The introductory studies are not intended to provide detailed analyses, only to present the main information required to evaluate the source, making use of what has been written and recorded before.

MUSICALIA DANUBIANA

- 1 *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*
- 2 *Andreas Rauch: Musicalisches Stammbüchlein (1627)*
- 3 *Benedek Istvánffy (1733—1778): Church Music Works I.*
- 4 *Georg Druschetzky (1745—1819): Partitas for Winds*
- 5 *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*
- 6 *Joseph Bengraf (1745—1791): Six Quartets*
- 7 *Hungarian Dances 1784—1810*
- 8 *Zacharias Zarewutius (1605?—1667): Magnificats and Motets*
- 9 *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis (1635)*

Other volumes in preparation:

- Pál Esterházy: Harmonia caelestis (1711)*
Graduale Strigoniense (15th-16th centuries)
Valentin Depisch (1746?—1782): Selected Works